

**Realistisen uskonnonopetuksen oikeutus
indoktrinaation ongelman valossa Tapio Puolimatkan
ajattelussa**

Antti Itäkylä

Uskonnonpedagogiikan pro gradu -tutkielma

Huhtikuu 2010

HELSINGIN YLIOPISTO – HELSINGFORS UNIVERSITET

Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion Teologinen tiedekunta		Laitos – Institution Käytännöllisen teologian laitos	
Tekijä – Författare Antti Itäkylä			
Työn nimi – Arbetets titel Realistisen uskonnonopetuksen oikeutus indoktrinaation ongelman valossa Tapio Puolimatkan ajattelussa.			
Oppiaine – Läroämne Uskonnonpedagogiikka			
Työn laji – Arbetets art Pro gradu -tutkielma		Aika – Datum Huhtikuu 2010	Sivumäärä – Sidoantal 115
Tiivistelmä – Referat <p>Tämän tutkimuksen tarkoituksena on selvittää ja analysoida Tapio Puolimatkan käsitystä realistisen uskonnonopetuksen oikeutuksesta indoktrinaation ongelman valossa. Käytän tutkimuksessa neljää lähdettä, jotka ovat Puolimatkan kirjat: <i>Opetusta vai indoktrinaatiota? Valta ja manipulaatio opetuksessa</i> (1997), <i>Opetuksen teoria. Konstruktivismista realismiin</i> (2002), <i>Usko, tieto ja myytit</i> (2009) sekä <i>Usko, tiede ja evoluutio</i> (2008). Tutkielman tutkimusmetodi on systemaattinen analyysi.</p> <p>Realistisella uskonnonopetuksella ymmärretään tässä yhteydessä tunnustuksellisen uskonnonopetuksen synonyymiä, jolloin opetuksen tehtäväksi nähdään uskonnollisten uskomusten opettaminen tosina sisältöinä. Indoktrinaation käsitteen Puolimatka määrittelee opetuksen alakäsitteeksi, jolla on negatiivinen merkitys. Näin ollen Puolimatka ymmärtää indoktrinaation käsitteen kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen vastakohtana.</p> <p>Esitän tutkimuksen johdantoluvussa (luku 1) työhypoteesin, jonka mukaan teistinen realismi liittyy Puolimatkan ajattelussa realistisen uskonnonopetuksen sisällön lisäksi siihen uskomusten oikeuttamisen rakenteeseen, jonka varassa Puolimatka pyrkii oikeuttamaan realistisen uskonnonopetuksen. Tästä syystä tarkastelen tutkielman taustaluvussa (luku 2) teismien käsitettä kiinnittämällä erityisesti huomiota reformoidun epistemologian käsitykseen teismistä ja sen oikeutuksesta, jolla on keskeinen vaikutus Puolimatkan ajatteluun.</p> <p>Tutkielman ensimmäisessä tutkimusluvussa (luku 3) analysoin lähemmin Puolimatkan käsitystä indoktrinaation käsitteestä, jota vasten realistisen uskonnonopetuksen oikeutusta on mahdollista arvioida. Puolimatka määrittelee indoktrinaation käsitteen humanistisen kasvatuserityyksen perustalta, joka jakautuu yleissivistyksen ihanteeseen ja älyllisen vapauden ihanteeseen. Kun yleissivistyksen ihanne korostaa tosiksi tiedettyjen sisältöjen opettamista, älyllisen vapauden ihanne korostaa opetuksen tieteellisyttä, rationaalisuutta, kriittistä avoimuutta sekä dialogisuutta. Vaikka edelliset kasvatuserityykset ovat keskenään jännitteiset, Puolimatka pyrkii ajattelussaan luomaan niistä synteetin, jonka puitteissa myös realistinen uskonnonopetus voidaan oikeuttaa.</p> <p>Toisessa ja kolmannessa tutkimusluvussa (luvut 4 ja 5) tarkastelen Puolimatkan käsitystä realistisen uskonnonopetuksen sisällöllisestä oikeuttamisesta. Puolimatka argumentoi yhtäältä perinteisen indoktrinaation sisältökriteerin muotoa vastaan ja toisaalta sen puolesta, että uskonnolliset uskomukset voivat olla tiedollisesti oikeutettuja uskomuksia, jotka eivät riko tieteellisyyden ihannetta. Osoitan tässä yhteydessä, että Puolimatkan oma sisältökriteeri vaatii korjausta, jotta sen varassa voidaan mielekkäästi arvioida realistisen uskonnonopetuksen oikeutusta. Osoitan myös, että Puolimatkan määritelmä peruskasvatuksesta ja kristillisten peruskasvatusten sisällöstä ovat keskenään ristiriitaisia, jonka seurauksena realistisen uskonnonopetuksen sisällöllinen oikeutus kyseenalaistuu.</p> <p>Koska kysymystä realistisen uskonnonopetuksen oikeutuksesta ei voida Puolimatkan mukaan ratkaista vain opetus sisältöjen näkökulmasta, viimeisessä tutkimusluvussa (luku 6) analysoin Puolimatkan käsitystä realistisen uskonnonopetuksen muodollisesta oikeutuksesta. Tällöin huomio kiinnitetään kysymykseen, miten realistista uskonnonopetusta voidaan harjoittaa kasvatuksellisesti hyväksyttävällä tavalla. Tässä yhteydessä osoitan, että Puolimatkan käsitys realistisen uskonnonopetuksen muodollisesta oikeutuksesta voidaan ymmärtää rationaalisuuden, kriittisen avoimuuden ja dialogisuuden käsitteiden pohjalta. Tämän jälkeen osoitan analyysini perusteella, että Puolimatkan käsitys kriittisestä avoimuudesta ajautuu ristiriitaan realistisen uskonnonopetuksen perustehtävän kanssa, jolloin sen mielekkyys kyseenalaistuu myös muodollisesta näkökulmasta.</p> <p>Taustaluvussa (luku 7) vedän yhteen tutkielman keskeisiä tutkimustuloksia osoittaen samalla työhypoteesin oikeaksi.</p>			
Avainsanat – Nyckelord Realistinen uskonnonopetus, indoktrinaatio, humanistinen kasvatuserityyksen ihanne, rationaalisuus, kriittinen avoimuus, dialogisuus, uskonnollinen uskomus, tiedollinen oikeutus, teistinen realismi			
Säilytyspaikka – Förvaringställe Teologisen tiedekunnan kirjasto			
Muuta tietoa			

SISÄLLYSLUETTELO

1 Johdanto	3
1.1 Johdatus tutkielman aiheeseen	3
1.2 Tutkimustehtävä ja keskeiset käsitteet	8
1.3 Tutkimusmetodi, lähteet ja tutkimuksen kulku	10
2 Teismi ja uskonnollinen eksklusivismi	14
2.1 Teismin käsitteen historia	14
2.2 Uskonnollinen eksklusivismi Alvin Plantingan ajattelussa	16
3 Tapio Puolimatkan käsitys indoktrinaation ongelmasta	23
3.1 Humanistinen kasvatusihanne indoktrinaation käsitteen taustalla	23
3.2 Indoktrinaatio käsitteenä	25
3.3 Indoktrinaation sisältökriteerin uudelleenmuotoilu	27
4 Perinteisen sisältökriteerin kritiikki ja opetussisältöjen tieteellisyys	31
4.1 Tieteellisuuden puute opillisten uskomusten piirteenä	31
4.1.1 Tieteellisyys kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen mittana	31
4.1.2 Epätotuus ja irrationaalisuus	32
4.1.3 Opilliset uskomukset ja tieteen rajanvetokriteeri	37
4.2 Uskomusten laaja-alaisuus opillisten uskomusten piirteenä	41
4.2.1 Myytti maailmankatsomuksellisesti ja uskonnollisesti neutraalista tieteestä	41
4.2.2 Maailmankatsomuksen ja uskonnon käsitteiden suhde	46
5 Realistisen uskonnonopetuksen sisällöllinen oikeuttaminen	52
5.1 Luonnolliset ja yliluonnolliset tietolähteet	52
5.2 Ilmoitustieto uskonnollisten uskomusten lähteenä	54
5.2.1 Ilmoitustiedon luotettavuus	54
5.2.2 Aidon ilmoituksen tunnistaminen	60
5.3 Kristilliset perususkomukset opetussisältöjen oikeuttamisen perustana	65
5.3.1 Perususkomus käsitteenä	65
5.3.2 Kristillisten perususkomusten suhde perususkomuksen käsitteeseen	66
5.4 Sisältökriteerin riittämättömyys uskonnollisen pluralismin keskellä	75
6 Realistisen uskonnonopetuksen muodollinen oikeuttaminen	77
6.1 Älyllisen vapauden ihanne indoktrinaation kriteerien yhtymäkohdassa	77
6.2 Rationaalisuus sisällön ja menetelmän yhteisenä piirteenä	79
6.3 Kriittinen avoimuus	81
6.3.1 Kriittisyys älyllisenä pyrkimyksenä totuuteen	81
6.3.2 Kriittisyys persoonan monipuolisena kehittymisenä	84
6.3.3 Raamattu itsekriittisyyden edellytyksenä	88
6.4 Dialogisuus	90
6.4.1 Dialogisuuden mahdollisuus uskonnollisessa eksklusivismissa	90
6.4.2 Dialogisuus yksilön ja yhteisön välisenä totuuden etsintänä	92
6.5 Realistinen uskonnonopetus ja erilaisuuden välttämättömyys	95
7 Loppukatsaus	97
Lähde- ja kirjallisuusluettelo	109

1 Johdanto

1.1 Johdatus tutkielman aiheeseen

Opetuksen arvo vaatii, että opetettavan aineen sisältö on totta. Opetus, mikä pysyy vieraana ajan vaatimuksille, on turmiollisena poistettava.¹

Näillä sanoilla aloittaa vuonna 1908 kirjoittava ”Kansakoulunopettaja” pienen kirjassensa *Uskonnonopetus pois kansakouluista!*. Kirjoittajan mukaan uskonnonopetuksen mielekkyys voidaan kyseenalaistaa sekä sisällöllisestä että muodollisesta näkökulmasta.

Sisällöllisestä näkökulmasta uskonnonopetuksen mielekkyys kyseenalaistuu, kun siinä opetetaan asiasisältöjä ehdottomina totuuksina, jotka omaksutaan kirjoittajan mukaan ”ilman järjen arvostelua”.² Edelleen kirjoittaja korostaa, että uskonto on aine, ”joka ei ole tieteellisesti pätevää”.³ Raamatun kertomusten esittämisessä ole mitään pahaa, mikäli ne mielletään vanhoiksi juutalaisiksi saduiksi. Sikäli kun uskonnonopetuksessa opetetaan uskonnollisia sisältöjä tosina väitteinä, kirjoittaja tuomitsee ne epätieteellisiksi taruiksi, jotka tappavat oppilaiden tiedonhalun sekä kriittisyyden.⁴ Uskonnonopetuksen menetelmällinen puoli painottaa kirjoittajan mukaan asioiden mekaanista opettelua, jonka seurauksena oppilaan ”ajatuksen ja sielun kyvyt” eivät pääse kehittymään.⁵

Kirjoittaja näkee uskonnonopetuksen ongelmalliseksi, koska sen piirissä opetetaan uskonnollisia asiasisältöjä totuuksina, vaikka niiden puolesta ei ole esittää tieteellistä näyttöä. Uskonnolliset sisällöt iskostetaan oppilaiden mieliin totuutena vailla perusteita, jolloin opetus ei edistä oppilaiden älyllisten kykyjen ja kriittisen ajattelun taitoja.⁶

Peilattaessa ”Kansakoulunopettajan” ajatuksia nykypäivään voitaneen todeta, ettei mitään uutta auringon alla. Uskonnonopetuksen luonteesta ja perusteltavuudesta keskustellaan kiivaasti myös nykyään. Antti Räsänen toteaa, että tuskin ”minkään muun kouluaineen tuntimäärästä, opetussuunnitelmasta ja opetusjärjes-

¹ Kansakoulunopettaja 1908, 3.

² Kansakoulunopettaja 1908, 6.

³ Kansakoulunopettaja 1908, 17.

⁴ Kansakoulunopettaja 1908, 5,6.

⁵ Kansakoulunopettaja 1908, 17.

⁶ Kansakoulunopettaja 1908, 6,7,17.

telyistä on keskusteltu ja kiistelty yhtä paljon kuin uskonnon”.⁷ Internetin keskustelupalstoilta ei tarvitse etsimällä etsiä ihmisiä, joiden mielestä uskonnonopetus on turhaa, tai jopa haitallista lapsille. Monet pitkät keskusteluketjut alkavat otsikolla, jonka sisältönä on vaatimus uskonnonopetuksen lakkauttamisesta kouluissa. Toisaalta on myös niitä, jotka pyrkivät puolustamaan uskonnonopetuksen oikeutusta vetoamalla esimerkiksi sen merkitykseen yleissivistävänä ja arvokasvatusta edistävänä oppiaineena. Samoin julkisessa mediassa käytävä keskustelu uskonnonopetuksen oikeutuksesta on niin yleistä, että siihen törmää eri yhteyksissä lähes päivittäin.

Myös akateemisessa maailmassa keskustellaan nykyään vilkkaasti uskonnonopetukseen liittyvistä kysymyksistä. Tämän huomion tekee myös Helsingin yliopiston kasvatustieteen professori Arto Kallioniemi todetessaan Suomen Ekuumeenisen Neuvoston kokouksessa pitämässään puheenvuorossa: ”Uskontojen vuoropuhelu kasvatuksessa on omassa ympäristössämme erittäin ajankohtainen ja kansainvälisestikin tärkeä teema. Pitkiin aikoihin ei länsimaisessa yhteiskunnassa ole keskusteltu uskonnosta niin paljon kuin nyt”.⁸

Suomessa on tapahtunut viime vuosikymmeninä globalisaation vaikutuksesta merkittävä muutos kohti monikulttuurista yhteiskuntaa.⁹ Monikulttuurisuuden lisääntymisen myötä myös uskonnollinen pluralismi on lisääntynyt, jonka vaikutuksesta perinteinen luterilaisuuden värittämä uskonnollisuus Suomessa on saanut antaa tilaa myös muille uskonnoille ja uudenlaiselle uskonnollisuudelle.¹⁰ Monikulttuurisuuden ja uskonnollisen pluralismin vaikutus uskonnonopetuksen luonteesta ja perusteluista käydylle keskustelulle on varsin keskeinen. Uskonnollinen moninaisuus on asettanut uskonnonopetukselle haasteita ja ongelmia, joihin keskustelussa on pyritty löytämään vastauksia.¹¹ Toisaalta monikulttuurisuuden lisääntymisen nähdään tarjoavan uskonnonopetukselle ongelmien ja haasteiden ohella myös uusia mahdollisuuksia.¹²

Laajasta keskustelusta huolimatta yhteistä käsitystä kasvatuksellisesti hyväksyttävästä uskonnonopetuksesta ei ole saavutettu. Kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen vastakohtana pidetään indoktrinaation käsitettä, jolloin indokt-

⁷ Räsänen 2006, 7.

⁸ Kallioniemi 2009.

⁹ Ziebertz 2007, 7. Sarkanaho 2007, 12. Talib 2005, 131. Kallioniemi 2008, 11,12.

¹⁰ Komulainen & Vähäkangas 2009, 7. Komulainen 2009, 12. Kallioniemi 2008, 13. Halme 2008, 9. Jackson 2004, 1,4,5.

¹¹ Ziebertz 2007, 7,15–18.

¹² Sakaranaho 2007, 13.

rinoiva opetus mielletään eettisesti kyseenalaiseksi toiminnaksi.¹³ Joidenkin kasvatustilafilosofien, kuten J. P. Whiten ja I. A. Snookin mukaan uskonnollisia vakaumuksia ei voida opettaa kasvatuksellisesti hyväksyttävällä tavalla.¹⁴ Puhuttaessa uskonnonopetuksesta on kuitenkin syytä erottaa kaksi uskonnonopetuksen muotoa: opettaa *uskonnosta* (of religion) ja opettaa *uskontoa* (about religion). Uskonnonopetusta opettaessa sitoudutaan opettaviin uskonnollisiin vakaumuksiin, kun taas uskontoa opettaessa esitellään uskontoja vertailevasti uskontotieteelle tyyppilliseen tapaan. Whiten ja Snookin kritiikki uskonnonopetusta vastaan kohdistuu erityisesti sellaiseen uskonnonopetukseen, jossa pyritään opettamaan uskonnosta sitoutuen uskonnollisiin opetussisältöihin.¹⁵ Antony Flew ja Patricia Smart eivät ota aivan yhtä jyrkkää kantaa uskonnonopetuksen oikeutukseen liittyen. Tästä huolimatta myös Flew ja Smart korostavat, että uskonnolliset uskomukset ovat luonteeltaan sellaisia, että niiden opettaminen näyttäisi olevan usein indoktrinaatiota.¹⁶

Monien kasvatustilafilosofien mukaan uskonnonopetukselle on myös mahdollista löytää kasvatuksellisesti hyväksyttäviä muotoja. Tällöinkin erimielisyyksiä kuitenkin syntyy pyrittäessä määrittelemään, millä kriteereillä kasvatuksellisesti hyväksyttävä uskonnonopetus voidaan tunnistaa. W. D. Hudson pyrkii argumentoimaan, että uskonnonopetuksen ei väistämättä tarvitse olla indoktrinaatiota. Uskonnonopetuksella on kasvatukselliset perusteet, mikäli oppilaassa kehittyy uskonnonopetuksen seurauksena itsenäinen ajattelukyky, jonka varassa hän oppii vertailemaan erilaisia uskonnollisia käsityksiä.¹⁷ Rauno Huttusen mukaan uskonnonopetukselta puuttuu pedagoginen oikeutus, jos se pyrkii uusintamaan jotain tiettyä uskomusjärjestelmää sulkemalla samalla kilpailevat näkökannat opetuksen ulkopuolelle.¹⁸

Uskonnollisen pluralismin keskellä kasvatuksellisesti hyväksyttävän uskonnonopetuksen kriteereiksi ovat tulleet *dialogin* ja *dialogisuuden* käsitteet. Dialogilla viitataan ihmisten väliseen kommunikaatioon, kun taas dialogisuudella ymmärretään laajemmin vuorovaikutuksellista maailmankuvaa, johon liittyy myös epistemologinen ulottuvuus.¹⁹ Kasvatuksellisesti hyväksyttävän uskonnonopetuk-

¹³ Ks. esim. Huttunen 2003, 7. Snook 1972, 1.

¹⁴ White 1972, 129. Snook 1972, 75.

¹⁵ Thiessen 1993, 61. Puolimatka 1997, 56.

¹⁶ Flew 1972, 75. Smart 1973, 45.

¹⁷ Hudson 1973, 191,192.

¹⁸ Huttunen 1999, 101.

¹⁹ Saari 2009, 67.

sen tulisi lisätä oppilaiden kykyä dialogiin toisten ihmisten kanssa. Aito dialogi erilaisten näkemysten välillä edellyttää keskinäistä kunnioitusta, jossa pyritään näkemään asioita toisen näkökulmasta. Toiseuden kunnioittaminen on puolestaan mahdollista vain hyvän itsetuntemuksen pohjalta, jolloin osataan arvostaa omaa uskonnollista perinnettä. Näin ollen uskonnonopetus voi parhaimmillaan edistää monikulttuurisuuskasvatusta.²⁰

Lasse Halme pohtii uskonnonopetuksen oikeutuksen mahdollisuutta yksilöä korostavan yhteiskunnan keskellä jakamalla uskonnon objektiiviseen ja subjektiiviseen puoleen. Objektivismiin mukaan ”kristityn tulee omaksua kirkon muuttumaton ja erehtymätön usko sellaisena kuin se meille annetaan”.²¹ Subjektivismiin mukaan ”ihminen on vapaa valitsemaan uskonsa sisällön täysin riippumatta kirkon perinteestä”.²² Halmeen mukaan uskonnonopetuksessa tulee yhdistää dialogiin sekä uskonnon objektiivinen että subjektiivinen puoli. Tällöin yksilö tulkitsee kirkon muuttumatonta oppia omista lähtökohdistaan käsin antaen uskon sisällölle tulkinnan, joka on osa päättymätöntä vuorovaikutusta uskonnon sisällön ja yksilön välillä.²³

Dialogisuus uskonnonopetusta ohjaavana periaatteena nostaa esille yhden tärkeän ja paljon kiistellyn kysymyksen uskonnonopetuksen luonteesta: Onko uskonnollisen pluralismin keskellä mielekästä opettaa uskonnollisia uskomuksia toisina väitteinä? Robert Jackson edustaa tulkinnallista lähestymistapaa. Jackson sitoutuu tulkinnallisessa lähestymistavassa eräänlaiseen tietoteoreettiseen pluralismiin tai relativismiin, jonka mukaan uskonnollisia uskomuksia koskevia totuusväitteitä ei voida yleistää objektiivisiksi tosiasioiksi. Sen sijaan oppilaille voi olla omia uskonnollisia mielipiteitään, joihin he saavat erilaisia näkökulmia dialogissa toisten oppilaiden kanssa. Tällainen uskonnonopetus kehittää Jacksonin mukaan oppilaiden kriittisiä kykyjä.²⁴ Andrew Wright puolestaan edustaa realistista näkemystä, jonka mukaan uskonnonopetuksessa tulee ottaa kantaa uskonnollisten uskomusten totuusarvoon. Wrightin mukaan perimmäisten totuuksien käsitteleminen on olennainen osa uskonnonopetusta, joka antaa oppilaille mahdollisuuden

²⁰ Mikkola 2008, 39. Odiah & Kallioniemi 2007, 179. Räsänen 2009, 160.

²¹ Halme 2008, 24.

²² Halme 2008, 24.

²³ Halme 2008, 6,24.

²⁴ Jackson 2004, 108,165. Ks. myös Ahonen 2009, 175.

elää totuudenmukaista elämää, kehittää kriittisiä taitoja sekä edistää uskontojen lukutaitoa.²⁵

Risto A. Ahosen mukaan monikulttuurisuuden ja uskonnollisen pluralismin keskellä vierastetaan ehdottomien totuusväitteiden esittämistä. ”Kysymys totuudesta haluttaisiin unohtaa tai siirtää vaikeasti ratkaistavana syrjään.”²⁶ Kysymys perimmäisestä totuudesta ei kuitenkaan Ahosen mukaan häviä, vaikka ihmiset kokisivat sen kiusallisen vaikeaksi. Koska kysymys perimmäisestä totuudesta liittyy elämän tarkoituksen ymmärtämiseen, jokaisen ihmisen on kohdattava totuus sekä itsestään että maailmasta. Näin ollen kysymys perimmäisestä totuudesta ei häviä, vaikka ihmiset kokisivat sen moninaisuuden keskellä vaikeaksi.²⁷

Tämän tutkimuksen tarkoituksena on analysoida Tapio Puolimatkan (1953–) käsitystä uskonnonopetuksen luonteesta ja perusteltavuudesta. Puolimatka toimii kasvatuksen teorian ja tradition professorina Jyväskylän yliopistossa. Hän on tuottanut runsaasti kirjallisuutta sekä kasvatuksen teoriaan että traditioon liittyvistä teemoista. Kasvatuksen teorian piirissä Puolimatka on tutkinut kasvatuksen ja arvojen perustaa, kasvatuksen ja demokratian suhdetta, opetuksen vääristymistä, auktoriteerin ja autonomian suhdetta, kasvatusta pluralistisessa yhteiskunnassa, kasvatuksen ja persoonallisuuden suhdetta, tunteiden merkitystä kasvatukselle ja kasvatustajatteluun liittyvää konstruktivismia. Kasvatuksen teorian näkökulmasta viime vuosien aikana hän on keskittynyt erityisesti länsimaisen sivistyksen ja tieteen juurien tutkimiseen.²⁸

Riippumatta siitä, että Puolimatkan vaikutus suomalaiseen indoktrinaatio-keskusteluun on ollut erittäin keskeinen, häntä koskevaa tutkimusta on julkaistu varsin niukasti.²⁹ Rauno Huttunen on analysoinut Puolimatkan käsitystä indoktrinaatiosta väitöskirjassaan *Opettamisen filosofia ja kritiikki* (1999), jossa hän käsittelee Puolimatkan ajattelua yhden luvun verran. Lisäksi Huttunen sivuaa Puolimatkan käsitystä uskonnonopetuksen ja indoktrinaation suhteesta teoksessaan *Kommunikatiivinen opettaminen: Indoktrinaation kriittinen teoria* (2003). Huttunen tekee joitain kriittisiä huomautuksia Puolimatkan ajatteluun, mutta pääsääntöisesti hän yhtyy Puolimatkan käsitykseen indoktrinaatiosta. Mielenkiintoinen poikkeus tästä on kuitenkin uskonnonopetus, jossa Huttunen sanoo omaavansa

²⁵ Wright 2007, 3,7; 2006, 13. Ks. myös Ziebertz 2007, 28. Odiah & Kallioniemi 2007, 178.

²⁶ Ahonen 2009, 175.

²⁷ Ahonen 2009, 175.

²⁸ Puolimatka CV.

²⁹ Ks. Huttunen 2003, 8.

eriävän kannan suhteessa Puolimatkaan. ”Ainut seikka mistä olen perustavanlaatuisesti erimieltä Puolimatkan kanssa, on kysymys tunnustuksellisen uskonnon opetuksen indoktrinatiivisuudesta.”³⁰ ”Indoktrinaatio-keskustelun valtavirrasta poiketen Puolimatka ei näe uskonnon opetusta indoktrinatiivisena. Mielestäni uskonnon opetus muodostaa eräänlaisen sokean pisteen muutoin ansiokkaassa Puolimatkan indoktrinaatiokäsityksessä.”³¹

Myös Sami Peltovuoma on sivunnut pro gradu -tutkielmassaan Tapio Puolimatkan käsitystä indoktrinaatiosta. Peltovuoman tutkimuksen varsinaisena tehtävänä on luoda uusi indoktrinaation sisältökriteeri, mutta tässä yhteydessä hän sivuaa useaan otteeseen Puolimatkan ajattelua.³² Lisäksi Markus Nieminen on analysoinut omassa pro gradu -tutkielmassaan Puolimatkan tiedekäsitystä, joka on välillisesti yhteydessä myös indoktrinaatioon ja uskonnonopetuksen oikeutukseen liittyviin kysymyksiin.³³ Vaikka kysymys uskonnonopetuksen luonteesta ja perusteltavuudesta nousee usein esille Puolimatkan kirjallisuudessa, varsinaista analyysiä tästä teemasta ei ole julkaista ennen tätä tutkimusta.

1.2 Tutkimustehtävä ja keskeiset käsitteet

Tutkimustehtävä ilmenee tarkasti tutkimuskysymyksestä: Miten Tapio Puolimatka pyrkii oikeuttamaan realistisen uskonnonopetuksen indoktrinaation ongelman valossa? Mielestäni tutkimuksen aiheesta tekee ajankohtaisen ja tärkeän ainakin kolme seikkaa: Ensiksi, vaikka Puolimatkan merkitys suomalaisessa indoktrinaatiokeskustelussa on kiistaton, hänen ajatteluaan on tutkittu varsin niukasti. Toiseksi, Puolimatka ottaa rohkeasti kantaa uskonnonopetuksen luonteeseen ja perusteltavuuteen ajankohtaisessa uskonnonopetukseen liittyvässä keskustelussa. Kolmanneksi, Puolimatka perustelee realistisen uskonnonopettamisen oikeutusta vetoamalla monissa kohdissa uuteen amerikkalaiseen uskonnonfilosofiaan, joka on saanut varsin paljon huomiota filosofien keskuudessa viime vuosina.

Tutkielmaa voisi kuvata teoreettis-käsitteelliseksi ja metateoreettiseksi tutkimukseksi. Teoreettis-käsitteellinen ja metateoreettinen tutkimus ovat käsitteinä lähellä toisiaan. Teoreettis-käsitteellinen tutkimus asetetaan usein empiirisen tutkimuksen vastakohtaksi, eli tämän tutkimuksen tarkoitus on analysoida Puoli-

³⁰ Huttunen 1999, 101.

³¹ Huttunen 2003, 8.

³² Peltovuoma 2001.

³³ Nieminen 2010.

matkan ajattelua käsitteellisellä tasolla.³⁴ Metateoreettista tutkimusta luonnehtii pyrkimys analysoida sitä, ”miten, mitä varten, millä ehdoilla ja minkälaisen tiedekäsityksen pohjalta” Puolimatka rakentaa ajatteluaan.³⁵ Näin ollen tämän tutkimuksen piirissä tarkastellaan Tapio Puolimatkan käsitystä uskonnonopetuksesta, eikä uskonnonopetusta ilmiönä sinänsä. Tutkimuksen tarkoituksena on siis lähestyä uskonnonopetuksen oikeutukseen liittyviä kysymyksiä teoreettisella tasolla, liittämättä uskonnonopetusta mihinkään konkreettiseen viitekehykseen, kuten kouluun tai kirkkoon. Lienee kuitenkin syytä korostaa, että vaikka tutkimus on luonteeltaan abstrakti, se ei ole irrallaan käytännöstä. Teoreettinen tutkimus päinvastoin luo pohjaa empiiriselle tutkimukselle, ja uskonnonopetuksen käytännölliselle soveltamiselle.³⁶

Puolimatka pyrkii oikeuttamaan kasvatuksellisesti hyväksyttävänä toimintana sellaisen uskonnonopetuksen, jonka tarkoituksena on ”sisällöllisten uskonnollisten uskomusten opettaminen totuutena”.³⁷ Tällaisesta uskonnollisesta sisällöstä Puolimatka ottaa esimerkiksi teismin peruslauseen: ”On olemassa persoonallinen Jumala, joka on moraalisesti täydellinen, kaikkivaltias, kaikkietävä, ja joka on luonut universumin”.³⁸ Puolimatka kutsuu tällaista uskonnonopetusta *tunnustukselliseksi uskonnonopetukseksi*.³⁹ Tunnustuksellisen uskonnonopetuksen käsite liitetään kuitenkin usein kouluopetuksen kontekstiin. Koska tässä tutkimuksessa ei sijoiteta tutkittavaa ilmiötä mihinkään tiettyyn konkreettiseen viitekehykseen, tunnustuksellisesta uskonnonopetuksesta käytetään Puolimatkan käsitettä *realistinen uskonnonopetus*. Sisällöltään realistinen uskonnonopetus vastaa kuitenkin tunnustuksellisen uskonnonopetuksen käsitettä.⁴⁰

Realistisen uskonnonopetuksen käsite liittyy Puolimatkan ajattelussa opetuksen realistiseen teoriaan, jonka tarkoituksena on saada oppilas kosketuksiin kokemuksellisesti, käytännöllisesti ja käsitteellisesti ihmismielestä riippumattoman todellisuuden kanssa. Realistisen opetuksen teorian taustalla vaikuttavat ontologisen vakaumuksen ohella myös tieteellinen realismi, terveen järjen realismi, tietoteoreettinen realismi, moraalirealismi sekä teologinen realismi.⁴¹ Näin ollen realistisen uskonnonopetuksen taustalla vaikuttavat oletukset, joiden mukaan on

³⁴ Puolimatka 1995, 17.

³⁵ Siljander 2002, 15,16.

³⁶ Puolimatka 1995, 17.

³⁷ Puolimatka 1997, 130.

³⁸ Puolimatka 1997, 133.

³⁹ Puolimatka 1997, 130.

⁴⁰ Puolimatka 1997, 130; 2002, 236,237; 2009a, 337.

⁴¹ Puolimatka 2002, 13,15–17.

olemassa ihmismielestä riippumaton Jumala ja todellisuus, josta ihmisen on mahdollista saada tietoa. Näiden oletusten pohjalta realistisella uskonnonopetuksella tarkoitetaan opetusta, jonka pyrkimys on opettaa uskonnollisia uskomuksia tosina väitteinä, jotka vastaavat todellisuuden asiantiloja.

Realistinen uskonnonopetus pitää implisiittisesti sisällään myös ajatuksen uskonnollisesta eksklusivismista. Kun jotain uskonnollista uskomusta pidetään totuutena, tästä seuraa loogisesti, että samalla kaikkia kyseisen uskomuksen kanssa ristiriidassa olevien uskomusten ajatellaan olevan epätosia. Tällaiseen käsitykseen sitoutuvaa opetusta Puolimatka kutsuu eksklusivistiseksi uskonnonopetuksiksi.⁴² Näin ollen realistinen uskonnonopetus on aina luonteeltaan myös eksklusivistista uskonnonopetusta.

Toinen tutkimuksen keskeinen käsite on *indoktrinaatio*. Puolimatka määrittelee indoktrinaation opetuksen alakäsitteeksi, jolla on negatiivinen merkitys.⁴³ Näin ollen indoktrinaatio mielletään kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen vastakohtana. Vaikka tämän tutkielman ensisijaisena tarkoituksena ei ole analysoida Puolimatkan käsitystä indoktrinaatiosta, realistisen uskonnonopetuksen oikeuttamiseen ei ole mahdollista vastata ilman indoktrinaation käsitettä. Tästä syystä indoktrinaation käsite kulkee realistisen uskonnonopetuksen rinnalla koko tutkimuksen ajan. Ensimmäisen tutkimusluvun alussa annan tiivistetyn määritelmän Puolimatkan indoktrinaatiokäsitteestä. Myöhemmin esittelen ja arvioin yksityiskohtaisemmin Puolimatkan indoktrinaatiokäsitystä niissä puitteissa kun se on tutkimuskysymyksen kannalta relevanttia.

1.3 Tutkimusmetodi, lähteet ja tutkimuksen kulku

Tutkimuksen metodi on systemaattinen analyysi. Systemaattisessa analyysissä voidaan nähdä neljä tasoa, jotka ovat käsiteanalyysi, väitelauseiden analyysi, argumentaatioanalyysi ja edellytysten analyysi.⁴⁴ Tässä tutkimuksessa Puolimatkan ajattelua tarkastellaan kaikkien systemaattisen analyysin eri tasojen kautta, kuitenkin painottaen erityisesti käsiteanalyysiä. Systemaattiseen analyysiin kuuluu tutkimuksen immanenttinen luonne. Näin ollen tämän tutkimuksen tarkoituksena on analysoida Puolimatkan ajattelua hänen omista lähtökohdista käsin.⁴⁵

⁴² Puolimatka 2009a, 337. Ks. myös Puolimatka 2005a, 66,68; 2005b, 88.

⁴³ Puolimatka 1997, 355.

⁴⁴ Jolkkonen 2007, 12.

⁴⁵ Jolkkonen 2007, 21. Jussila, Montonen & Nurmi 1992, 198.

Käytän tutkimuksessa monia lähteitä, jotka olen erotellut päälähteiksi ja toissijaisiksi lähteiksi. Tutkimuksen päälähteitä ovat ne Puolimatkan teokset, joiden yhteydessä käsitellään laajasti tutkimuskysymyksen kannalta tärkeitä teemoja. Näin ollen toissijaiset lähteet sisältävät vain joitain tutkimuksen kannalta relevantteja sisältöjä, jotka kuitenkin yhdessä päälähteiden kanssa rakentavat kokonaiskuvaa Puolimatkan ajattelusta.

Tutkimuksen päälähteitä ovat Tapio Puolimatkan kirjat: *Opetusta vai indoktrinaatiota? Valta ja manipulaatio opetuksessa* (1997), *Opetuksen teoria. Konstruktivismista realismiin* (2002), *Usko, tieto ja myytit* (2009) sekä *Usko, tiede ja evoluutio* (2008). Kirjassa *Opetusta vai indoktrinaatiota? Valta ja manipulaatio opetuksessa*, Puolimatka käsittelee indoktrinaation ongelmaa, jonka yhteydessä hän tarkastelee lähemmin myös kysymystä uskonnonopetuksen ja indoktrinaation suhteesta. Kirjassa *Opetuksen teoria. Konstruktivismista realismiin*, Puolimatka esittelee opetuksen realistista teoriaa, jonka pohjalta realistinen uskonnonopetus tulee ymmärretyksi. Lisäksi hän käsittelee tässä yhteydessä tietoteoreettisia kysymyksiä, joiden pohjalta hän tekee sovelluksen uskonnonopetukseen. Teoksessa *Usko, tieto ja myytit*, Puolimatka tarkastellee uskon ja tiedon käsitteiden suhdetta, jonka jälkeen hän tekee lyhyen yhteenvedon tietoteoreettisten ja tieteenfilosofisten näkemystensä vaikutuksesta uskonnonopetukselle. Kirjaa *Usko, tiede ja evoluutio* voidaan pitää Puolimatkan tietoteoreettisena ja tieteenfilosofisena pääteoksena, jonka yhteydessä hän käsittelee laajasti kysymystä uskonnon ja tieteen suhteesta.

Toissijaisina lähteinä tutkimuksessani ovat Puolimatkan teokset: *Kasvatus ja filosofia* (1995), *Kasvatuksen mahdollisuudet ja rajat. Minuuden rakentamisen filosofia* (1999), *Kasvatus, arvot ja tunteet* (2004) sekä *Usko, tiede ja Raamattu* (2008). Lisäksi tutkimuksen toissijaisia lähteitä ovat seuraavat Puolimatkan artikkelit: *Indoktrinaatio* (1996), *Rakenteellinen indoktrinaatio* (1997), *Kriittinen avoimuus ja uskonnollinen eksklusivismi* (2005), *Monikulttuurinen kasvatus, arvot ja tiedollinen eksklusivismi* (2005), *Arvojemme juuret* (2008) sekä *Usko ja kumoukset* (2009).

Lähteiden runsasta lukumäärää perustelen sillä, että Puolimatka ei käsittele kirjoissaan uskonnonopetusta itsenäisenä kysymyksenä joitakin yksittäisiä lukuja lukuun ottamatta. Tästä huolimatta kysymys uskonnonopetuksen oikeutuksesta kulkee teemana läpi eri alojen kirjallisuudessa Puolimatkan ajattelussa. Näin ollen tutkimuksen yhtenä keskeisenä tavoitteena onkin rakentaa yhtenäinen kuva Puo-

limatkan käsityksestä uskonnonopetuksen luonteesta ja oikeutuksesta hänen laajan tuotantonsa pohjalta.

Tutkimuksen rajauksen näkökulmasta ongelmallista on, että Puolimatka on ollut varsin tuottoisa ajattelija, ja hänen ajattelunsa on luonteeltaan varsin holistista. Tutkimusekonomisista syistä tutkielman ulkopuolelle onkin rajattava monta uskonnonopetusta koskevaa mielenkiintoista teemaa, kuten arvokasvatuksen oikeuttamiseen liittyvät kysymykset, kysymys elämän tarkoituksesta, sekä uskonnonopetuksen ja indoktrinaation yhteiskunnallisen ulottuvuuden tarkastelu. Tarkoitukseni on osoittaa Puolimatkan ajattelun holistinen luonne myös alaviitteiden tasolla viittaamalla asiasisältöihin rinnatusten eri aloja koskevassa kirjallisuudessa.

Esitän tutkimuksen työhypoteesiksi väitteen, että Puolimatkan ajattelu on sikäli kehällistä, että hänen käsityksensä teistisestä realismista liittyy realistisen uskonnonopetuksen sisällön lisäksi siihen, miten Puolimatka pyrkii oikeuttamaan realistisen uskonnonopetuksen. Pyrin osoittamaan tutkielman aikana, että samalla kun Puolimatka pyrkii oikeuttamaan teististen uskomusten opettamisen kasvatuksellisesti hyväksyttävänä toimintana, samalla hän määrittelee uskomusten oikeuttamisen rakenteen ja kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen tuntomerkit teistisen realismin pohjalta. Loppukatsauksen yhteydessä osoitan työhypoteesin oikeaksi ja samalla pohdin tämän merkitystä Puolimatkan pyrkimykselle oikeuttaa realistinen uskonnonopetus.

Tästä syystä lähdän liikkeelle tarkastelemalla tutkimuksen taustaluvussa teismiä. Aluksi pyrin aluksi antamaan yleisen kuvan teismin sisällöstä, suhteesta lähikäsitteisiin sekä historiasta. Tämän jälkeen tarkastelen teismiä Alvin Plantingan ajattelun näkökulmasta. Lähestyn Plantingan käsitystä teismistä uskonnollisen eksklusivismin pohjalta, johon liittyy kysymys teismin oikeutuksesta. Pyrin hahmottelemaan taustaluvussa vastausta kahteen kysymykseen: Mitä teismillä ymmärretään modernissa angloamerikkalaisessa uskonnonfilosofisessa kontekstissa, josta Puolimatka lähtee liikkeelle? Millaisia syytöksiä uskonnollista eksklusivismia vastaan on esitetty ja miten sen oikeutuksen puolesta on pyritty argumentoimaan? Jälkimmäisen kysymyksen yhteydessä tulee luoduksi myös yleiskatsaus siihen argumentointiin, jota realistisen uskonnonopetuksen oikeutuksen piirissä on käyty.

Tutkielman ensimmäisessä tutkimusluvussa analysoin Puolimatkan käsitystä indoktrinaatiosta. Tässä kohden esittelen myös humanistisen kasvatustilanteen käsitteen, jota vasten Puolimatkan mukaan indoktrinaation käsite määritel-

lään. Tämän jälkeen tarkastelen Puolimatkan käsitystä indoktrinaation sisältökriteeristä, jolle Puolimatka antaa perinteisestä poikkeavan sisällön.

Toisessa ja kolmannessa tutkimusluvussa analysoin Puolimatkan pyrkimystä oikeuttaa realistinen uskonnonopetus sisällöllisestä näkökulmasta. Tällöin keskeinen kysymys on, voivatko realistisen uskonnonopetuksen opetussisällöt olla kasvatuksellisesti perusteltuja? Toisessa tutkimusluvussa tarkastelen Puolimatkan argumentointia, jonka puitteissa hän pyrkii osoittamaan perinteisen sisältökriteerin ongelmallisuuden ja toisaalta puolustamaan uskonnollisten uskomusten tieteellisyuden mahdollisuutta. Kolmannessa tutkimusluvussa analysoin lähemmin, miten Puolimatka pyrkii oikeuttamaan uskonnolliset uskomukset tieteellisesti pätevinä opetussisältöinä.

Neljännessä tutkimusluvussa tarkastellaan kysymystä realistisen uskonnonopetuksen muodollisesta oikeuttamisesta. Termi muodollinen ymmärretään tässä yhteydessä sisällöllisen vastakohtaksi. Näin muodollisella oikeuttamisella viitataan kysymykseen: Millä tavalla realistista uskonnonopetusta voidaan käytännössä toteuttaa niin, että se olisi kasvatuksellisesti hyväksyttävää? Loppukatsauksessa teen yhteenvetoa analyysin keskeisistä tutkimustuloksista kooten ne työhypoteesin ympärille yhdeksi kokonaisuudeksi.

2 Teismi ja uskonnollinen eksklusivismi

2.1 Teismin käsitteen historia

Teistisellä ajattelulla on pitkä historia länsimaisessa yhteiskunnassa. Tästä huolimatta teismi vakiintui käsitteenä vasta valistuksen jälkeen, jolloin uskonnonfilosofia erillisenä akateemisena oppialana syntyi. Teismiä käytettiin synonyyminä deismille aina 1700-luvun loppuun saakka, jonka jälkeen ne erotettiin toisistaan. Deismillä ymmärrettiin näkemystä, jonka mukaa Jumala on luonut maailman, mutta ei puutu sen kulkuun luomisen jälkeen. Teismi erotettiin deismin käsitteestä, koska sen piirissä ajateltiin, että Jumala on läsnä ja vaikuttaa jatkuvasti maailmassa myös luomisen jälkeen. On kuitenkin syytä korostaa, että teismiä ei tule ymmärtää vain filosofis-teologiseksi ajatusrakennelmaksi. Teismin käsite on syntynyt tietyssä historiallisessa kontekstissa, jonka seurauksena siihen liittyy myös kulttuurillisia, poliittisia ja taloudellisia vaikutteita.⁴⁶

Yleisesti teismin käsitteellä viitataan kuitenkin filosofis-teologiseen merkitykseen. Tällöin teismillä tarkoitetaan filosofista uskontulkintaa, jossa ”uskonto, ja erityisesti kristinusko, nähdään maailmankatsomukseksi, jonka keskeisenä osana ovat tietyt metafysiset, perimmäistä todellisuutta koskevat uskomukset”.⁴⁷ Näin ollen teismi pitää sisällään ajatuksen inhimillisen aistikokemuksen ylittävää tuonpuoleista Jumalasta, johon uskomisen on uskonnon filosofinen ydin. Teismin käsitteelle annetaan kirjallisuudessa vaihtelevia sisältöjä. Väljästi ymmärrettynä teismi viittaa kristinuskon, juutalaisuuden ja islamin käsitykseen Jumalasta. Yleisimmin teismillä viitataan monoteistiseen käsitykseen, jonka mukaan on olemassa persoonallinen Jumala.⁴⁸

Teismille on annettu myös useita yksityiskohtaisempia sisältöjä. Tämä on näkynyt erityisesti viimeaikaisessa amerikkalaisessa analyttisessä uskonnonfilosofiassa, jossa on heijastunut teismille luontainen apologinen motiivi. Tällainen uskonnonfilosofia on saanut viime vuosikymmeninä paljon huomiota uskonnonfilosofian kentässä ja sen piirissä teistisillä kysymyksenasetteluilla on ollut merkittävä asema. Keskustelun aiheita ovat olleet muun muassa perinteiset ja modernit jumalatodistukset sekä kysymykset teistisen jumalakäsityksen sisäisestä koherens-

⁴⁶ Koistinen 2003, 95,97,98.

⁴⁷ Koistinen 2003, 95.

⁴⁸ Koistinen 2003, 95,96.

sista, uskomusten rationaalisista ehdoista ja uskonnollisten kokemusten tiedollisesta merkityksestä. Kysymys teismien perusteista on tärkeä. Sikäli kun teismi on luonteeltaan epätosi tai irrationaalinen, uskonnon harjoittaminen menettää mielekkyytensä.⁴⁹

Alvin Plantinga⁵⁰ edustaa *reformoiduksi epistemologiaksi* kutsuttua modernia uskonnonfilosofista suuntausta, joka on syntynyt amerikkalaisen uskonnonfilosofian piirissä 1980-luvulla. Plantingaa voidaan pitää reformoidun epistemologian johtohahmona yhdessä Nicholas Wolterstorffin ja William P. Alstonin kanssa. Eri ajattelijat antavat luonnollisesti reformoidulle epistemologialle hieman erilaisen sisällön omista lähtökohdistaan.⁵¹ Näin ollen reformoidun epistemologian yksiselitteinen ja tarkka määrittäminen on mahdotonta. Seuraavassa pyrin kuitenkin piirtämään kokonaiskuvaa reformoidun epistemologian keskeisistä ajatuksista, jonka jälkeen tarkastelen lähemmin Alvin Plantingan käsitystä uskonnollisesta eksklusivismista.

Reformoidulle epistemologialle keskeinen kysymys on uskonnollisten uskomusten episteemisen oikeuttamisen tai rationaalisen hyväksyttävyyden mahdollisuus.⁵² Perinteisesti uskon ja järjen välistä erottelua on hahmotettu evidentialismin ja fideismin käsitteiden kautta. Evidentialismin mukaan uskonnollisiin uskomuksiin on oikeutettua uskoa vain siinä tapauksessa, että niiden puolesta voidaan esittää ulkopuolista järjellistä todistusaineistoa.⁵³ Fideismille puolestaan on luontaista tehdä jyrkkä erottelu uskon ja järjen käsitteiden välille, jolloin uskonnollisten uskomusten oikeutuksen edellytykseksi ei ole mielekästä vaatia rationaalisia perusteluja.⁵⁴

Reformoitu epistemologia sijoitetaan usein evidentialismin ja fideismin väliin. Se pyrkii ratkaisemaan uskon ja järjen välisen suhteen perinteisistä ajatte-

⁴⁹ Koistinen 2003, 95–98.

⁵⁰ Alvin Plantinga (1932–) toimii filosofian professorina Notre Damen yliopistossa. Keväällä 1980 uutislehti *Time* uutisoi, että Jumala on tehnyt paluun modernin filosofian kenttään älykkäiden akateemisesti orientoituneiden filosofien ajattelun kautta, joihin myös Alvin Plantinga kiistatta kuuluu. Baker 2007, 1,2,7. Todettakoon tässä kohden myös, että Tapio Puolimatka työskenteli Notre Damen yliopistossa vuosina 1995–1997 tehden tutkimustyötä kirjaansa *Opetusta vai indoktrinaatiota? Valta ja manipulaatio opetuksessa*. Kirjansa esipuheessa Puolimatka kiittää muun muassa Alvin Plantingaa, joka luki kirjan käsikirjoituksia ja antoi yksityiskohtaisia huomautuksia sen parantamiseksi. Puolimatka 1997, 12. Näin ollen voidaan jo alustavasti todeta, että on luontevaa olettaa, että modernin uskonnonfilosofian mukainen käsitys teismistä vaikuttaa Puolimatkan pyrki-mykseen realistisen uskonnonopetuksen oikeuttamisessa.

⁵¹ Koistinen 2001, 9,10,13.

⁵² Koistinen 2001, 9.

⁵³ Knuutila 2003, 25.

⁵⁴ Koistinen 2001, 10,11.

lumalleista poikkeavalla tavalla.⁵⁵ Reformoitu epistemologia eroaa evidentialismista sikäli, että sen mukaan uskonnolliset uskomukset ovat luonteeltaan itsensä oikeuttavia, eikä niiden puolesta tarvitse esittää vastaansanomaton argumenttia. Teistinen uskomus on reformoidun epistemologian mukaan kristillisen ajattelun ennako-oletus, joka ei tarvitse tuekseen rationaalisia perusteluja. Tästä ei kuitenkaan seuraa, ettei usko teismiin olisi rationaalista. Uskonnolliset uskomukset ovat lähtökohta, jota ei tarvitse todistaa oikeaksi, mutta joita ei kuitenkaan omaksuta perusteita. Fideismistä reformoitu epistemologia puolestaan eroaa, koska siinä kristinuskon korostetaan olevan luonteeltaan tiedollis-uskonnollinen maailmankatsomus. Näin ollen uskonnollisten uskomusten tueksi voidaan esittää myös rationaalisia perusteluja, vaikka niiden oikeutus ei viime kädessä palaudukaan ulkopuolisiin argumentteihin.⁵⁶

2.2 Uskonnollinen eksklusivismi Alvin Plantingan ajattelussa

Alvin Plantinga kannattaa uskonnollista eksklusivismia vastauksena uskonnollisen moninaisuuden esittämiin haasteisiin. Plantinga tarkoittaa uskonnollisella eksklusivismilla käsitystä, jonka mukaan henkilö pitää omia uskonnollisia uskomuksia totena, jolloin hän väistämättä tulee pitäneeksi toisinajattelijoiden uskomuksia epätosina.⁵⁷ Uskonnollista eksklusivismia vastaan on esitetty kahdenlaisia syytteitä. Sitä on syytetty moraalisiin perustein mielivaltaisuudesta, älyllisestä röyhkeydestä sekä imperialistisuudesta ja toisaalta episteemisiin perustein irrationaalisuudesta sekä oikeutuksen puutteesta.⁵⁸

Plantinga sanoo pitävänsä monia uskonnollisia uskomuksia totuutena, vaikka on samalla tietoinen toisinajattelevista ihmisistä. Tällaisista uskomuksista hän antaa esimerkiksi kaksi teististä uskomusta:

(1) Maailma on luotu kaikkivaltiaan, kaikkietävän, täydellisen hyvän ja persoonallisen Jumalan toimesta (jolla on aikomus, suunnitelma ja tarkoitus, ja joka kykenee toteuttamaan aikomuksensa)

⁵⁵ Koistinen 2001, 10,13.

⁵⁶ Knuutila 2003, 26. Koistinen 2003, 96.

⁵⁷ Plantinga 2000a, 174. "Religious diversity, the fact of a wide variety of religious beliefs and traditions, raises the problem that apparently sincere and equally cognitively capable truth seekers reach widely divergent conclusions about the nature of ultimate, perhaps divine, reality. Religious exclusivists hold that their own religious beliefs are true and, therefore, that all competitor beliefs are false." Clark 2007, 166.

⁵⁸ Plantinga 2000a, 174,175.

(2) Ihminen tarvitsee pelastusta, jonka Jumala on toteuttanut ainutlaatuisella tavalla hänen jumalallisen poikansa inkarnaation, elämän, uhrautuvan kuoleman ja ylösnousemuksen kautta.⁵⁹

Näihin väitteisiin voi Plantingan mukaan suhtautua kolmella tavalla: kristitty teisti uskoo molemmat väitteet, ei-kristillinen teisti uskoo vain ensimmäisen väitteen ja ateisti ei usko kumpaakaan väitettä.⁶⁰ Ensimmäistä väitettä voidaan näin ollen pitää yleisesti teistisenä uskomuksena, kun taas toista väitettä kristillisen teismin mukaisena uskomuksena.

Ennen kuin Plantinga lähtee argumentoimaan uskonnollisen eksklusivismin puolesta, hän kiinnittää huomiota kahteen seikkaan. Ensinnäkin on tärkeää huomata, että kaikki ihmiset ovat ainakin jollain asteella alttiita moraalisille syytöksille. Esitetyn kritiikin puolesta olennaista on se, syyllistyykö eksklusivistin ajattelussaan väistämättä moraaliseen röyhkeyteen tai ylimielisyyteen. Toiseksi Plantinga korostaa, että eksklusivistin tulee ymmärtää ihmiseksi, joka on tarkkaan harkinnut omia ajatuksiaan ja osaa kunnioittaa toisinajattelijoiden ajatuksia. Eksklusivistin on Plantingan mukaan myös tilanteessa, jossa hän ei voi esittää sellaista argumenttia, joka vakuuttaisi kaikki rehelliset ja älylliset toisinajattelijat oman näkemyksen paremmuudesta.⁶¹

Argumentoidessaan moraalisia syytöksiä vastaan, Plantingan mukaan uskonnollisiin uskomuksiin on mahdollista suhtautua uskonnollisen moninaisuuden keskellä kolmella tapaa. Henkilö voi eksklusivistin tavoin pitäytyä uskomaan oman uskomuksensa totuuteen tai omaksua uskomuksen kiellon, jolloin hän pitää sitä totena. Lisäksi henkilö voi Plantingan mukaan pidättäytyä kokonaan ottamasta kantaa uskomuksen totuusarvoon.⁶²

Toisesta suhtautumistavasta Plantinga ottaa esimerkiksi John Hickin, joka kieltää teististen uskomusten totuuden. Tällöin hän väistämättä tulee pitäneeksi teististen uskomusten vastakohtaa totuutena. Näin ollen hän ajautuu samojen moraalisten syytösten kohteeksi, joista eksklusivistia syytetään. Hän on väistämättä tilanteessa, jossa ei kykene esittämään argumenttia, joka vakuuttaisi teistit.⁶³

⁵⁹ Plantinga 2000a, 173. Suom. AI.

⁶⁰ Plantinga 2000a, 173.

⁶¹ Plantinga 2000a, 175,176.

⁶² Plantingan tekemän jaottelun kolmesta eri mahdollisuudesta suhtautua uskonnolliseen uskomukseen voisi eritellä myös seuraavasti: teismi, ateismi ja agnostisismi. Vrt. Puolimatka 2009a, 14,15. Edellisten suhtautumisvaihtoehtojen lisäksi uskonnollisiin uskomuksiin voisi suhtautua niin, että ne ovat luonteeltaan mielettömiä tai merkityksettömiä. Tällöin kysymystä uskonnollisten uskomusten totuudesta ei pidetä ylipäätään mielekkäänä.

⁶³ Plantinga 2000a, 177.

Kolmannesta suhtautumistavasta Plantinga ottaa esimerkiksi Roderick Chisholmin, joka pidättäytyy ottamasta kantaa uskomuksen totuusarvoon. Tällöin henkilö ajattelee, että pidättäytymällä ottamasta kantaa kysymyksen totuuteen, hän toimii viisaammin ja paremmin kuin eksklusivisti. Plantinga kuitenkin korostaa, että on olemassa ihmisiä, joiden mukaan tällainen toiminta ei ole paras tapa suhtautua uskonnollisiin erimielisyyksiin. Tällaista suhtautumistapaa edustava henkilö ei voi myöskään osoittaa mitään sellaista argumenttia tämän toimintatavan paremmuuden puolesta, joka vakuuttaisi kaikki eksklusivistit. Näin ollen pidättäytyminen totuuskysymyksestä johtaa Plantingan mukaan samojen moraalisten syytösten kohteeksi, joista eksklusivistia syytetään. Plantinga päättelee, että eksklusivistia ei ole mielekästä syyttää moraalisin perustein tällaisessa tilanteessa, jossa kaikki mahdolliset suhtautumistavat ajautuvat samoihin ongelmiin.⁶⁴

Episteemisten syytösten mukaan uskonnollinen eksklusivismi on luonteeltaan irrationaalista ja sillä ei ole tiedollista oikeutusta. Plantinga jakaa argumentaationsa eksklusivismiin puolesta kolmeen osaan, joiden puitteissa hän käsittelee uskonnollisten uskomusten kolmea tiedollista statusta: *oikeutus* (justification), *irrationaalisuus* (irrational) ja *episteeminen tae* (warrant).⁶⁵

Vastatessaan kritiikkiin Plantinga kiinnittää aluksi huomion oikeutuksen käsitteen määriteltävyyteen liittyviin ongelmiin. Oikeutus on Plantingalle luonteeltaan internalistinen käsite, jolloin uskomuksen oikeutus määritellään subjektin sisäiseksi ominaisuudeksi.⁶⁶ Näin ollen uskomuksen tiedollinen oikeutus edellyttää, että henkilö ei lyö laimin tiedollisia velvoitteitaan, eikä hänen uskomusjärjestelmänsä ole sisäisesti ristiriitainen. Plantingan mukaan ei ole mitään syytä, miksei eksklusivisti voisi täyttää tiedollisia velvoitteitaan ja huolellisen pohdinnan jälkeen päätyä teistisen uskomuksen totuuteen niin, että hänen uskomusjärjestelmänsä on sisäisesti koherenssi. Näin ollen eksklusivistia ei ole mielekästä syyttää tiedollisen oikeutuksen puutteesta. Sikäli kun eksklusivistilla on hyviä perusteita pitää omaa uskomustaan totena, ja tällä tavoin parempana kuin toisinajattelijoiden näkemykset, eksklusivistin ei tarvitse toimia mielivaltaisella tavalla, vaan hän on tiedollisesti oikeutettu uskomuksiinsa.⁶⁷

Puolustaessaan uskonnollista eksklusivismia irrationaalisuuden syytettä vastaan, Plantinga lähtee liikkeelle rationaalisuuden käsitteen määrittelystä, joka

⁶⁴ Plantinga 2000a, 177,178.

⁶⁵ Plantinga 2000a, 179,180.

⁶⁶ Lammenranta 1993, 178.

⁶⁷ Plantinga 2000a, 180–183.

on edellytys irrationaalisuuden ymmärtämiselle. Hän määrittelee rationaalisuuden viiden eri mahdollisuuden mukaan ja arvioi samalla, syyllistyykö eksklusivisti näiden määritelmien nojalla irrationaalisuuteen.⁶⁸

Perustavin rationaalisuuden muoto (*Aristotelian Rationality*) viittaa Plantingan mukaan siihen ominaisuuteen, joka erottaa ihmiset eläimistä. Tällä rationaalisuudella tarkoitetaan sitä, että ihminen kykenee hahmottamaan aikaa, pitämään kiinni uskomuksista sekä olemaan tiedollinen olento. Plantinga toivoo, ettei kukaan syyttäisi eksklusivistia tämän ominaisuuden puutteesta.⁶⁹

Toisella rationaalisuuden muodolla (*The Deliverances of Reason*) viitataan ihmisen järkeen, jonka varassa hän omaksuu välttämättömiä totuuksia. Näin ymmärrettynä rationaaliset uskomukset ovat aprioriseen järkeen perustuvia uskomuksia. Näin ymmärrettynä uskomukset ovat itsensä oikeuttavia, eivätkä ne tarvitse itsensä ulkopuolista evidenssiä tuekseen. Rationaalinen ajattelu perustuu tällaisiin perustaviin uskomuksiin, kuten matemaattisiin totuuksiin. Tämän rationaalisuuden piirissä eksklusivistia voitaisiin kritisoida irrationaalisuudesta vain siinä tapauksessa, että hänen uskomuksensa olisivat tässä mielessä perusteettomia. Koska näin ei tarvitse olla, eksklusivistin ei tarvitse Plantingan mukaan sortua irrationaalisuuteen.⁷⁰

Kolmanneksi rationaalisuudella tarkoitetaan deontologisessa mielessä älyllisten velvollisuuksien täyttämistä (*The Deontological Sense*). Edellä Plantinga argumentoi, että eksklusivistin ei tarvitse laiminlyödä tätä rationaalisuuden ihanetta uskoessaan teististen uskomusten totuuteen. Näin ollen häntä ei voi tässä mielessä syyttää irrationaalisuudesta.⁷¹

Neljäs rationaalisuuden laji (*Zweckrationalität*) tarkastelee tekojen päämäärää ja sitä tarkoitusta, jonka motivoimina teko tehdään. Eksklusivistin kohdalla on kysyttävä, miksi henkilö uskoo teistisiin uskomuksiin. Plantingan mukaan eksklusivistin uskoo väitteisiin yksinkertaisesti, koska ne ovat totta. Tällöin perimmäinen motiivi on totuuteen pyrkiminen, joka on mielekäs tavoite. Henkilö toimisi irrationaalisesti, jos hän uskoisi väitteisiin, jotka eivät ole totta. Koska uskonnollinen eksklusivistin uskoo väitteisiin, joiden totuudesta hän on vakuuttunut, ei hän voi toimia tässä mielessä irrationaalisesti.⁷²

⁶⁸ Plantinga 2000a, 183; 2000b, 108–134.

⁶⁹ Plantinga 2000a, 183.

⁷⁰ Plantinga 2000a, 183,184.

⁷¹ Plantinga 2000a, 184.

⁷² Plantinga 2000a, 184–185.

Viimeiseksi Plantinga määrittelee rationaalisuuden tarkoituksenmukaisen toiminnan käsitteen avulla (*Rationality as Sanity and Proper Function*). Tässä merkityksessä rationaalisuudella tarkoitetaan häiriön poissaoloa ja rationaalisen kyvyn läsnäoloa, jolloin ihmisen älylliset kyvyt toimivat tarkoituksenmukaisella tavalla. Tämä rationaalisuuden muoto on suoraan yhteydessä Plantingan tiedollisen takeen käsitteeseen.⁷³

Uskonnollista eksklusivismia on syytetty siitä, ettei sillä ole riittävästi tai ollenkaan episteemistä taetta uskomuksilleen. Episteeminen taeta on Plantingalle eksternalistinen käsite, jolla viitataan uskomuksen itsensä luonteeseen. Kun oikeutus internalistisena käsitteenä viittaa uskomuksen subjektin ominaisuuteen, episteeminen taeta on uskomuksen itsensä ominaisuus, joka erottaa tiedon sattumalta todesta uskomuksesta.⁷⁴ Näin ollen omataksen tietoa, teistillä tulee olla riittävästi episteemistä taetta uskomustensa puolesta.⁷⁵ Plantinga edustaa eräänlaista reliabilistista tiedonanalyysiä, jossa tiedon käsitteeseen liitetään luotettavuusehto.⁷⁶ Uskomus on siis tietoa, jos se on syntynyt luotettavien prosessien kautta. Ongelma reliabilistisessa tiedonanalyysissä on Plantingan mukaan kuitenkin siinä, miten määritellään luotettava prosessityyppi, joiden kautta saadaan episteemisesti taattu- ja uskomuksia.⁷⁷

Tämän ongelman ytimeen liittyy Plantingan oma teoria tiedon luonteesta ja oikeutuksesta (*proper functionalism*), jonka keskuksessa on tarkoituksenmukaisen toiminnan käsite (*proper function*). Tarkoituksenmukaisella toiminnalla Plantinga tarkoittaa, että ihmisen kognitiivisten kykyjen tulee toimia moitteettomasti siinä ympäristössä ja sen tehtävän mukaan, johon ne ovat tarkoitettu. Lisäksi ihmisen kognitiivisten kykyjen tarkoituksenmukaisen toiminnan edellytyksenä on, että ne ovat rakennettu saamaan luotettavaa tietoa todellisuudesta.⁷⁸

Plantingan teorian taustalla on Jean Calvinin käsitys ihmisen kognitiivisista kyvyistä, jonka mukaan ne ovat Jumalan luomia. Näin ollen ihmisellä on jumalallinen kyky (*Sensus Divinitatis*) saada tietoa todellisuudesta. Oikein toimiessaan ihminen tuottaa tämän kyvyn varassa kognitiivisten prosessien kautta luotettavaa tietoa todellisuudesta.⁷⁹ Plantinga kuitenkin korostaa, että ihmisen kyky saada luo-

⁷³ Plantinga 2000a, 186.

⁷⁴ Plantinga 2000b, 153. Ks. myös Clark 2007, 169,170. Koistinen 2001, 56–58.

⁷⁵ Plantinga 2000a, 186.

⁷⁶ Lammenranta 2009, 400.

⁷⁷ Plantinga 2000a, 189.

⁷⁸ Plantinga 2000a, 189,190. Ks. myös Clark 2007, 169. Koistinen 2001, 60.

⁷⁹ Plantinga 2000a, 189.

tettavaa tietoa todellisuudesta on turmeltunut syntiinlankeemuksessa. Tästä syystä tarvitaan kolmiportainen kognitiivinen prosessi, jonka kautta Jumala oikaisee ihmisen kykyä saada tietoa todellisuudesta. Kolmiportaiseen kognitiiviseen prosessiin kuuluu Jumalan erityinen ilmoitus Raamatussa, Pyhän Hengen toiminta, jonka kautta ihminen oppii tuntemaan Raamatun sanoman sekä näiden varassa syntynyt pelastava usko. Näin Jumala korjaa Plantingan mukaan ihmisen turmeltuneen kyvyn saada tietoa todellisuudesta kolmiportaisen kognitiivisen prosessin kautta.⁸⁰

Koska ihmisellä on luomisen ja kolmiportaisen kognitiivisen prosessin kautta kyky saada luotettavaa tietoa todellisuudesta, eksklusivistilla voi olla Plantingan mukaan riittävästi tiedollista taetta teistisille uskomuksilleen. Plantinga kuitenkin huomauttaa, että eksklusivisti saattaa menettää episteemisen takeen uskomukselleen, mikäli hänen uskomustansa vastaan esitetään tiedollinen kumoaja (*defeater*). Lisäksi Plantinga myöntää, että episteemisen takeen määrä teististen uskomusten puolesta saattaa vaihdella eri hetkinä. Tietoisuus kasvavasta erimielisyyksistä teistisiä uskomuksia kohtaan saattaa vähentää eksklusivistin episteemistä taetta pitäytyä näkökannassaan. Toisaalta tietoisuus uskonnollisista erimielisyyksistä saattaa kääntyä eksklusivistin puolelle, mikäli tietoisuus uskonnollisista erimielisyyksistä saa hänet yhä huolellisemmin pohtimaan omien teististen uskomustensa pätevyyttä.⁸¹

Taustaluvussa olen pyrkinyt kuvaamaan reformoidun epistemologian käsitystä teismistä ja sen oikeuttamisesta Alvin Plantingan ajattelun kautta. Tiivistetysti voidaan todeta, että teismillä ymmärretään reformoidun epistemologian piirissä filosofis-uskonnollista käsitettä, jonka mukaan usko Jumalaan voi olla ihmiselle tiedollisesti oikeutettu välittömän kokemuksen varassa syntynyt uskomus. Näin ollen teismien oikeutuksen puolesta esitetyt argumentit ovatkin luonteeltaan varsin filosofisia.

Alvin Plantingalla on keskeinen merkitys Puolimatkan ajattelulle. Puolimatka perustaakin oman tietoteoriansa pitkälti reformoidun epistemologian varaan, vaikka hän kutsuu omaa tietoteoreettista käsitystään eksperientialismiksi. Sisällöltään eksperientialismi kuitenkin vastaa Plantingan edustamaa reformoitua

⁸⁰ Plantinga 2000b, 243,244.

⁸¹ Plantinga 2000a, 190,191. Plantingan käsitystä uskonnollisesta eksklusivismista on kritisoitu siitä, että se ei kiinnitä riittävästi huomiota sellaiseen tilanteeseen, jossa eri osapuolet ovat tiedollisesti tasavertaisia. Sikäli kun eri osapuolilla on yhtä hyvät perusteet uskoa oman uskonnollisen uskomuksensa totuuteen, kritiikin mukaan ei ole mielekäästä pitää kiinni uskonnollisesta eksklusivismista. Ks. esim. Feldman 2003, 85 – 90. Lammenranta 2009, 399–409.

epistemologiaa.⁸² Seuraavaksi lähdetään tarkastelemaan Puolimatkan käsitystä realistisen uskonnonopetuksen oikeutuksesta. Liikkeelle lähdetään indoktrinaation käsitteestä, jota vasten realistisen uskonnonopetuksen oikeuttamista voidaan arvioida.

⁸² Ks. luku 5.2.

3 Tapio Puolimatkan käsitys indoktrinaation ongelmasta

3.1 Humanistinen kasvatusihanne indoktrinaation käsitteen taustalla

Koska realistisen uskonnonopetuksen oikeuttamista voidaan peilata vain indoktrinaation käsitettä vasten, on syytä aluksi analysoida, mitä Puolimatka ymmärtää indoktrinaation käsitteellä.

Tapio Puolimatka kritisoi nykyistä indoktrinaatiokeskustelua siitä, että sen piirissä indoktrinaatiota on tarkasteltu käsitteellisessä tyhjiössä. Näin ollen keskustelussa ei ole kiinnitetty riittävästi huomiota niihin kulttuurisiin ja filosofisiin tekijöihin, jotka vaikuttavat siihen, miten indoktrinaation käsite ymmärretään. Indoktrinaatiokeskustelun taustalla vaikuttaa Puolimatkan mukaan länsimaista ajattelua ohjaava kasvatusperinne, jota kutsutaan humanistiseksi kasvatusihanteeksi. Vaikka usein humanistisen kasvatusihanteen ajatellaan olevan yhtenäinen perinne, todellisuudessa se jakautuu kahteen erilliseen perinteeseen, joita kutsutaan yleissivistyksen ihanteeksi ja älyllisen vapauden ihanteeksi.⁸³

Yleissivistyksen ihanne ja älyllisen vapauden ihanne ovat erilaisia ja keskeisiltä osin myös toistensa kanssa ristiriitaisia kasvatusperinteitä. Yleissivistyksen ihanne sitoutuu tietoteoreettiseen realismiin, jonka mukaan todellisuudesta voidaan saada tietoa. Opetuksen luonnollinen tavoite on tämän perinteen piirissä saada oppilas kosketuksiin perimmäisen todellisuuden kanssa. Opetuksen tehtävä mielletään tällöin sosialisatioksi, jonka tarkoituksena on hyvän elämän pohjalla vaikuttavien hyveiden ja oikean tiedon välittäminen seuraavalle sukupolvelle. Kristillisen kasvatuksen piirissä yleissivistyksen ihanteen mukaisesti oppilaille tulee välittää totuus hyvästä elämästä, joka on välitetty Jumalan ilmoituksessa.⁸⁴ Tällöin kasvatuksen tavoitteeksi nähdään oppilaan saattaminen oikeanlaiseen suhteeseen luodun todellisuuden kanssa luomisjärjestyksen mukaisesti.⁸⁵ Tässä heijastuu Puolimatkan peruslähtökohta, jonka mukaan kasvatuksen käsite tulee mie-

⁸³ Puolimatka 1997, 35,36.

⁸⁴ Puolimatka 1997, 39,40,44; 2002, 13,17.

⁸⁵ Puolimatka 2008a, 19.

lekkääksi vasta sen oletuksen varassa, että on olemassa normatiivinen käsitys hyvästä ja arvokkaasta, jota kohti kasvatusta suuntautuu.⁸⁶

Älyllisen vapauden ihanne puolestaan edustaa tietoteoreettista skeptisismiä, jonka mukaan todellisuudesta ei voida saada tietoa. Tällöin kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen ja indoktrinaation välistä erottelua ei voida tehdä sen perusteella kuinka hyvin opetus vastaa todellisuutta. Sen sijaan opetuksen arvioimisen kriteereinä toimivat tieteellisyyden, rationaalisuuden, autonomian ja kriittisen avoimuuden ihanteet.⁸⁷ Lisäksi Puolimatkan käsitykseen älyllisen vapauden ihanteen mukaisesta opetuksesta sisältyy ajatus opetuksen dialogisesta luonteesta.⁸⁸

Indoktrinaation käsite miellettiin angloamerikkalaisessa maailmassa aina 1900-luvun alkuun saakka positiivisessa merkityksessä opetuksen synonyymiksi, jolloin opetuksen tehtäväksi nähtiin yleissivistyksen ihanteen mukaisesti välittää oppilaille todeksi tunnettuja asiasisältöjä. Nykyään indoktrinaation käsitteeseen liittyy kuitenkin negatiivinen lataus, jolloin se mielletään eettisesti kyseenalaiseksi opetukseksi. Tämä on Puolimatkan mukaan seurausta siitä, että älyllisen vapauden ihanne on saanut indoktrinaatiokeskustelussa yhä enemmän jalansijaa verrattuna yleissivistyksen ihanteeseen. Älyllisen vapauden ihanteen mukaisesti indoktrinoivaksi opetukseksi mielletäänkin nykyään sellainen opetus, joka ei noudata tieteellisyyden, rationaalisuuden, autonomian ja kriittisen avoimuuden ihanteita.⁸⁹

Nykyisessä keskustelussa kumpikaan edellisistä kasvatuserityksistä ei Puolimatkan mukaan kuitenkaan esiinny sellaisenaan, vaan on syntynyt uusia muotoja, joissa on pyritty yhdistämään yleissivistyksen ihanteen ja älyllisen vapauden ihanteen parhaita puolia. Puolimatkan mukaan indoktrinaatiokeskustelun ongelma on kuitenkin siinä, että riittävän usein ei tiedosteta yleissivistyksen ihanteen ja älyllisen vapauden ihanteen välistä jännitettä, jolloin keskustelu ajautuu sisäisiin

⁸⁶ Puolimatka 1999, 23,25.

⁸⁷ Puolimatka 1997, 43,53. ”Indoktrinaatiota ei voida välttää kiinnittämättä huomiota ”kriittisyyteen, rationaalisuuteen, perusteltavuuteen ja perusteisiin. Tieteestä puhuttaessa juuri tieteenfilosofia on tällaisten asioiden valottamisen kannalta mitä relevantein alue”. Huttunen 1993, 28. Tieteenfilosofia ja tietoteoria ovat merkittävässä roolissa myös Puolimatkan pyrkiessä määrittelemään indoktrinaation käsitettä ja toisaalta pyrkiessä oikeuttamaan realistisen uskonnonopetuksen kasvatuksellisesti hyväksyttävänä toimintana. Tarkoitukseni on tarkastella Puolimatkan tieteenfilosofista ja tietoteoreettisista lähtökohdista nousevaa argumentointia siltä osin, kun se on relevanttia tutkimuskysymykseni kannalta. Analyysin varsinaisesti Puolimatkan tiedekäsitystä tarjoaa Markus Niemisen pro gradu- tutkielma: Maailmankatsomuksellisten perususkomusten merkitys tieteessä, tiedeyhteisössä ja tutkimusohjelman valinnassa. Nieminen 2010.

⁸⁸ Puolimatka 1997, 42,164.

⁸⁹ Puolimatka 1997, 46,53.

ristiriitoihin ja käsitteellisiin epäselvyyksiin.⁹⁰ Näin ollen indoktrinaatiokeskustelussa tulisi pyrkiä Puolimatkan mukaan luomaan sellainen humanistinen kasvatustilanne, jossa yleissivistyksen ihanne ja älyllisen vapauden ihanne yhdistyisivät koherenssiksi kokonaisuudeksi.⁹¹

Puolimatkan pyrkimys yhdistää yleissivistyksen ihanne ja älyllisen vapauden ihanne näkyy opetuksen realistisessa teoriassa, joka rakentuu yleissivistyksen ihanteen varaan.⁹² Tässä yhteydessä Puolimatka kuitenkin korostaa, että yleissivistyksen käsitettä ei ole mielekäästä ymmärtää vain pyrkimyksiksi antaa mahdollisimman laaja yleiskuva opetettavasta asiasta. Sivistyksen käsitteeseen liittyy oppilaan ”henkinen kasvu, kypsyminen ja ymmärryksen syveneminen”, jolloin oppilaassa kehittyy kyky ”hankkia tietoa ja arvioida sitä kriittisesti”.⁹³ Näin ollen Puolimatkan tavoitteena voidaan nähdä sellaisen kasvatustilanteen luominen, joka mahdollistaa sekä yleissivistyksen ihanteen mukaisen realistisen uskonnonopetuksen että älyllisen vapauden ihanteen mukaisen pyrkimyksen opetuksen rationaalisuuteen, kriittisyyteen ja dialogisuuteen.

3.2 Indoktrinaatio käsitteenä

Indoktrinaation käsite rakentuu Puolimatkan mukaan näin ollen humanistisen kasvatustilanteen varaan. Yleissivistyksen ihanne ja älyllisen vapauden ihanne määrittelee ne arvot, joita vasten indoktrinaation käsite ymmärretään.

[Indoktrinaatioon] sisältyy ajatus, että joku käyttää hyväksi etuoikeutettua opettajan asemaansa vaikuttaakseen oppilaisiinsa ja siten todennäköisesti haittaa heidän kypsymistään yksilöiksi, jotka pystyvät arvioimaan heille opetettujen asioiden pätevyyttä itsenäisesti. Indoktrinaatiota luonnehditaan harhaanjohtavaksi, yksinkertaistavaksi, yksisuuntaiseksi ja piilovaikutteiseksi opetustavaksi. Se tuottaa oppilaassa uskomuksia, joiden perusteita hän ei tunne niin hyvin, että pystyisi itsenäisesti arvioimaan niiden pätevyyttä edes koulun loppuvaiheessa. Indoktrinaation vaikutuksesta oppilaasta kehittyy ihminen, jolta puuttuvat valmiudet itsenäiseen kriittiseen arviointiin.⁹⁴

⁹⁰ Mervi Muhonen ja Kirsi Tirri kuvaavat osuvasti yleissivistyksen ihanteen ja älyllisen vapauden ihanteen yhtäältä välttämätöntä ja toisaalta ristiriitaista suhdetta pedagogisen paradoksin käsitteellä. ”Voidaan puhua kasvatustoimintaan sisältyvästä pedagogisesta paradokista, joka tekee mahdolliseksi puolustaa samanaikaisesti kasvattajan oikeutta ja velvollisuutta pyrkiä välittämään kasvatettavalle tiettyjä arvoja ja uskomuksia ja toisaalta tukea ja kunnioittaa kasvatettavan subjektiivista ja autonomiaa.” Muhonen & Tirri 2008, 71.

⁹¹ Puolimatka 1997, 45,46,52.

⁹² Puolimatka 2002, 17.

⁹³ Puolimatka 2002, 19.

⁹⁴ Puolimatka 1997, 15.

Indoktrinoivassa opetuksessa opettaja käyttää valta-asemaansa väärin opettaessaan tiedollisesti perusteettomia sisältöjä tavalla, joka ei edistä oppilaiden itsenäistä järjenkäyttöä ja kriittistä ajattelua.⁹⁵

Indoktrinaation lähikäsitteitä ovat Puolimatkan mukaan propaganda, aivopesu, ehdollistaminen ja opettaminen. Propaganda ja indoktrinaatio ovat Puolimatkan mukaan eri käsitteitä, vaikka ne ovat läheisesti yhteydessä toisiinsa. Indoktrinaatio edellyttää auktoriteettisuhdetta toisin kuin propaganda. Toisaalta kehittynyt yhteiskunnallinen propaganda edellyttää indoktrinoivaa kouluopetusta. Propagandalle ja indoktrinaatiolle on molemmille ominaista oppilaan itsenäisen ajattelukyvyyn ja kriittisten taitojen tukahduttaminen. Aivopesusta indoktrinaatio eroaa Puolimatkan mukaan siinä, että aivopesu on luonteeltaan huomattavasti kokonaisvaltaisempaa ja siinä käytetyt menetelmät ovat indoktrinaation keinoja tehokkaampia. Indoktrinaatio on siis aivopesua lievempi ihmisen muokkaamiseen keskittyvä muoto, mutta usein se on osa aivopesua.⁹⁶

Ehdollistaminen puolestaan eroaa indoktrinaatiosta siten, että indoktrinaatiossa huomio keskittyy uskomusten muokkaamiseen, kun taas ehdollistamisessa pyritään vaikuttamaan ihmisen käyttäytymiseen. Ehdollistaminen voi olla kasvatuksellisesti hyväksyttävä opetusmenetelmä opetuksen esiasteessa, mutta usein ehdollistava opettaminen mielletään indoktrinaatioksi.⁹⁷

Opettamisen käsite on Puolimatkan mukaan keskeinen indoktrinaation kannalta, koska indoktrinoiva opetus tulee määritellyksi suhteessa opettamisen käsitteeseen.⁹⁸ Kasvatuksellisesti hyväksyttävässä opetuksessa opetussisältöjä ”voidaan oikeutetusti pitää tietona” ja opetuksen tulee ”edistää oppilaan valmiuksia *tietää* kyseinen asia”.⁹⁹

Indoktrinaatiokeskustelussa on pyritty löytämään sellaisia tuntomerkkejä, joiden varassa kasvatuksellisesti hyväksyttävä opetus voidaan erottaa indoktrinaatiosta. Tällaisia tuntomerkkejä kutsutaan indoktrinaation kriteereiksi, joita ovat sisältö-, menetelmä-, intentio-, seuraus- ja kontrollikriteerit. Sisältökriteerin ajatuksena on, että indoktrinoiva opetus voidaan tunnistaa opetuksen sisällön perusteella. Menetelmäkriteerin mukaan opetuksessa käytetty menetelmä määrittelee opetuksen kasvatuksellisen oikeutuksen. Intentiokriteerissä kiinnitetään huomio

⁹⁵ Puolimatka 1997, 15,355.

⁹⁶ Puolimatka 1997, 17,19,22.

⁹⁷ Puolimatka 1997, 22,24.

⁹⁸ Puolimatka 1997, 26.

⁹⁹ Puolimatka 1997, 27.

opettajan tarkoitukseen ja motivaatioon opetuksen toteuttamisessa. Seurauskriteerin mukaan opetus on indoktrinoivaa, mikäli se ei edistä oppilaan älyllisiä valmiuksia ja kriittisiä kykyjä. Kontrollikriteerin näkökulmasta opetusta voidaan luonnehtia indoktrinoivaksi, mikäli opettaja käyttää valta-asemaansa väärin, jolloin opetus ei edistä oppilaan autonomiaa.¹⁰⁰ Lisäksi Puolimatka esittää oman kriteerinsä rakenteellisesta indoktrinaatiosta, jolloin indoktrinaatio nähdään laajemmin yhteiskunnallisena ilmiönä.¹⁰¹

Realistisen uskonnonopetuksen oikeutuksen arvioimiseen indoktrinaation ongelman valossa liittyy (1) sisällöllinen ja (2) muodollinen ulottuvuus. Seuraavassa tarkastellaan realistisen uskonnonopetuksen oikeutusta sisällöllisestä näkökulmasta. Kysymykseen, miten realistista uskonnonopetusta voidaan harjoittaa muodollisesti oikeutetulla tavalla, palataan viimeisessä tutkimusluvussa.

Realistisen uskonnonopetuksen sisällöllinen tarkastelu edellyttää sekä yleissivistyksen ihanteen että älyllisen vapauden ihanteen huomioimista. Realistinen uskonnonopetus kytkeytyy sisältönsä puolesta läheisesti yleissivistyksen ihanteeseen, sillä molempien tavoitteena on johdattaa oppilas kosketuksiin todellisuuden kanssa opettamalla tosia asiasisältöjä.¹⁰² Näin ollen opetusta voidaan arvioida yleissivistyksen ihanteen mukaisesti indoktrinaation sisältökriteerin valossa sen mukaan, kuinka hyvin opetettava asiasisältö vastaa todellisuutta.¹⁰³ Toisaalta opetuksen sisällön näkökulmasta korostetaan, että kaikkien opetussisältöjen tulee olla älyllisen vapauden ihanteen mukaisesti tieteellisiä, jolloin keskeinen kysymys liittyy uskonnollisten uskomusten ja tieteellisen tiedon suhteeseen.¹⁰⁴

3.3 Indoktrinaation sisältökriteerin uudelleenmuotoilu

Indoktrinaation sisältökriteerin mukaan kasvatuksellisesti hyväksyttävä opetus voidaan erottaa indoktrinaatiosta opetettavan sisällön perusteella. Realistista uskonnonopetusta on usein syytetty indoktrinaatiosta juuri sisältökriteerin valos-

¹⁰⁰ Puolimatka 1997, 29–34. Keskeinen indoktrinaation käsitettä tutkinut kasvatustieteilijä I. A. Snook erittelee indoktrinaation kriteerit metodi-, sisältö-, seuraus- ja intentiokriteereihin. Snook 1972, 44,45.

¹⁰¹ Puolimatka 1998, 228–236.

¹⁰² Puolimatka 1997, 39,40,130; 2002, 13,17.

¹⁰³ Yleissivistyksen ihanteen mukaisen opetuksen taustalla voidaan nähdä vaikuttavan totuuden korrespondenssiteoriaksi kutsuttu näkemys, jonka ”mukaan uskomus tai propositio on tosi, jos ja vain jos se vastaa tosiasioita”. Lammenranta 1993, 82. Tällöin opetettavia sisältöjä on mielekästä arvioida sen perusteella, kuinka hyvin ne vastaavat tosiasioita.

¹⁰⁴ Puolimatka 1997, 53,54.

sa.¹⁰⁵ Indoktrinoivia opetussisältöjä on kutsuttu sisältökriteerin piirissä *opillisiksi uskomuksiksi*. Opillisten uskomusten käsite juontaa juurensa indoktrinaation käsitteen etymologiaan, jonka mukaan indoktrinaatio tulee sanasta doktriini, joka viittaa uskomusten opilliseen luonteeseen. Puolimatkan mukaan opillinen uskomus ”tarkoittaa indoktrinaatiokeskustelussa tiedollisesti kyseenalaista, vailla tiedollista oikeutusta olevaa uskomusta, joka on osa laajempaa maailmankatsomuksellista näkemystä”.¹⁰⁶ Sikäli kuin realistista uskonnonopetusta syytetään indoktrinaatiosta, tulisi pystyä määrittelemään riittävän täsmällisesti opillisten uskomusten käsite ja osoittamaan, että uskonnolliset uskomukset ovat luonteeltaan sellaisia.¹⁰⁷

Uskonnonopettamista on luonnehdittu perinteisen sisältökriteerin piirissä indoktrinaatioksi, koska uskonnolliset uskomukset eivät täytä tieteellisyyden vaatimusta. Tämä näkyy siinä, että uskonnollisia uskomuksia on pidetty opillisina uskomuksina, koska niiden ajatellaan olevan luonteeltaan epätosia, irrationaalisia, kiistanalaisia, testaamattomia tai sellaisia, joita ei voi osoittaa epätosiksi.¹⁰⁸ Toisaalta uskonnollisten uskomusten opettamisen on nähty rikkovan tieteellisyyden ihannetta, koska ne ovat luonteeltaan laaja-alaisia. Tällöin opilliset uskomukset määritellään sen perusteella, että niihin kuuluu maailmankatsomuksellisia elementtejä. Näin tulkittu sisältökriteeri määrittelee indoktrinaatioksi sellaisen opetuksen, joka sisältää maailmankatsomuksellista ainesta.¹⁰⁹

Puolimatka rakentaa oman sisältökriteerinsä James McClellan ajattelun varaan, jonka mukaan opetuksen sisällön tulee olla erillään ja alisteinen niille ajattelun kriteereille, joiden perusteella sisältöjä arvioidaan.

Näin ymmärrettynä sisältökriteeri ilmaisee, että indoktrinoitavat opetussisällöt eivät erota uskomusjärjestelmän oikeuttamisen rakennetta itse uskomusjärjestelmän sisällöstä. Indoktrinaatio jättää olennaiset erottelut tekemättä ja oppilaat ilman tarvittavia valmiuksia niiden erottelujen tekemiseksi. Oppilaat eivät opi itsenäisesti arvioimaan indoktrinoitavia uskomuksia, koska heille ei opeteta kyseisten uskomusten totuuden arvioimiskriteereitä eikä heissä kehitetä arviointiin tarvittavia valmiuksia.¹¹⁰

Puolimatkan mukaan kasvatuksellisesti hyväksyttävässä opetuksessa tulee erottaa riittävän selvästi opettava sisältö siitä uskomusjärjestelmästä, jonka puitteissa opetussisällöt oikeutetaan. Tällaisen opetuksen vaikutuksesta oppilas oppii itse arvioimaan opetussisältöjen pätevyyttä suhteessa niiden taustalla vaikuttavaan us-

¹⁰⁵ Puolimatka 1996, 106,107; 1997, 56,57.

¹⁰⁶ Puolimatka 1996, 107; 1997, 353,354.

¹⁰⁷ Puolimatka 1997, 79.

¹⁰⁸ Puolimatka 1997, 30,57; 2009a, 16.

¹⁰⁹ Puolimatka 1997, 74.

¹¹⁰ Puolimatka 1997, 78.

komusjärjestelmään. Opetettavan sisällön ja sen taustalla vaikuttavan uskomusjärjestelmän erottaminen edellyttää Puolimatkan mukaan uskomusjärjestelmän analysoimista ja sen maailmankatsomuksellisten, moraalisten ja poliittisten kytkentöjen esiintuomista. Mikäli opetuksessa sivuutetaan opettavien sisältöjen maailmankatsomukselliset kytkennät, oppilailta evätään mahdollisuus arvioida opetus sisältöjen pätevyyttä siihen uskomusjärjestelmään, jonka puitteissa sisällöt oikeutetaan. Koska kaikki inhimillinen tieto on kytköksissä maailmankatsomuksellisiin ja uskonnollisiin taustatekijöihin, tulisi myös opetuksessa avoimesti tehdä selkoa niiden merkityksestä opetussisällöille.¹¹¹

Näin ollen sisältökriteeri saa Puolimatkan ajattelussa päinvastaisen tulkinnan suhteessa perinteiseen sisältökriteeriin. Kun yleisesti indoktrinoivaksi opetuksiksi on mielletty maailmankatsomuksellisten sisältöjen opettaminen, Puolimatkan mukaan indoktrinaation tunnusmerkkinä voidaan nähdä opetussisältöjen maailmankatsomuksellisten kytkösten sivuuttaminen. Edellisen perusteella Puolimatka antaa sisältökriteerille kaksi tunnuspiirrettä, joiden varassa indoktrinaatio voidaan tunnistaa:

a) jos se ei selkeytä opettavan uskomusjärjestelmän sisäistä rakennetta tavalla, joka tekee mahdolliseksi erottaa uskomusjärjestelmän sisällön niistä perustelusta, joiden avulla sen katsotaan tulevan toteen näytetyksi

b) jos se sivuuttaa opettavan asian maailmankatsomukselliset, moraaliset ja poliittiset kytkennät.¹¹²

Näin ollen Puolimatkan sisältökriteerin varassa opetusta voidaan luonnehtia indoktrinaatioksi kahdesta syystä. Ensiksi, kasvatuksellisesti hyväksyttävässä opetuksessa tulee erottaa opetuksen sisältö niistä käytänteistä, joiden piirissä sisältö oikeutetaan. Toiseksi, opetuksessa tulee tuoda esiin asiasisältöjen maailmankatsomukselliset kytkennät.

Puolimatkan käsitys indoktrinaation sisältökriteeristä antaa jo viitteitä siitä, millä tavalla Puolimatka pyrkii oikeuttamaan realistisen uskonnonopetuksen sisällön. Seuraavassa luvussa pyrin kokoamaan Puolimatkan argumentointia tästä nä-

¹¹¹ Puolimatka 1996, 110; 1997, 77–79.

¹¹² Puolimatka 1997, 80. Rauno Huttusen mukaan Puolimatkan sisältökriteerin b-kohta on toimiva indoktrinaation tuntomerkki. Sen sijaan Huttunen kritisoi Puolimatkan sisältökriteerin a-kohtaa. Vaikka Huttunen on samaa mieltä Puolimatkan kanssa siitä päämäärästä, mihin a-kohdalla pyritään, se on Huttusen mukaan liian tiukka indoktrinoivan opetuksen tunnusmerkkinä. Huttunen kiinnittää huomiota siihen, että koulussa joudutaan väistämättä opettamaan sisältöjä, joiden perustelujen ymmärtämistä ei oppilailta voi vaatia. Tällaisen sisältökriteerin soveltaminen edellyttäisi Huttusen mukaan indoktrinaation hyväksymistä välttämättömänä didaktisena keinona vaikeiden oppisisältöjen opettamisen mahdollistamiseksi. Huttunen 1999, 96,97. Myös Sami Peltovuoma kritisoi pro gradu -tutkielmassaan Puolimatkan sisältökriteerin a-kohtaa liian tiukaksi indoktrinaation tuntomerkiksi. Peltovuoma 2001, 13,14.

kökulmasta. Puolimatkan argumentointi etenee samaan aikaan kahdella tasolla. Yhtäältä hän pyrkii osoittamaan perinteisen sisältökriteerin ongelmia ja toisaalta puolustamaan realistista uskonnonopetusta sitä kohdistunutta kritiikkiä vastaan. Näin ollen kaksi keskeistä kysymystä realistisen uskonnonopetuksen sisällöllisen oikeuttamisen kannalta ovat: Kykeneekö Puolimatka osoittamaan perinteisen sisältökriteerin ongelmallisuuden? Kykeneekö Puolimatka osoittamaan oman sisältökriteerinsä puitteissa, että uskonnollisten uskomusten ei tarvitse olla luonteeltaan epätieteellisiä?

Perinteisen sisältökriteerin edustajien taholta on esitetty syytös realistista uskonnonopetusta vastaan, jonka mukaan sen opetussisällöt ovat luonteeltaan epätieteellisiä. Seuraava luku jakautuu tämän kritiikin mukaisesti kahteen erilliseen kokonaisuuteen. Ensin tarkastellaan kritiikkiä, jonka mukaan uskonnolliset uskomukset ovat luonteeltaan epätosia, irrationaalisia, kiistanalaisia, testaamattomia tai sellaisia, joita ei voi osoittaa epätosiksi. Tämän jälkeen tarkastellaan kritiikkiä, jonka mukaan uskonnolliset uskomukset ovat indoktrinaatiota, koska ne ovat luonteeltaan maailmankatsomuksellisia.

4 Perinteisen sisältökriteerin kritiikki ja opetussisältöjen tieteellisyys

4.1 Tieteellisyyden puute opillisten uskomusten piirteinä

4.1.1 Tieteellisyys kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen mittana

Kasvatuksellisesti hyväksyttävänä opetuksena pidetään yleisesti sellaista opetusta, jossa opetettavat sisällöt ovat tiedollisesti perusteltuja. Puolimatka kuitenkin huomauttaa, että paljon enemmän kiistaa on herättänyt tietoteoreettinen kysymys siitä, mitä tiedolla¹¹³ tarkoitetaan, ja milloin opetettava sisältö on riittävän hyvin tiedollisesti perusteltu.¹¹⁴

Kiista siitä, miten tiede ymmärretään ja mitä luetaan tieteen piiriin kuuluvaksi, on jatkuvasti ajankohtainen kulttuurissamme. Se vaikuttaa esimerkiksi siihen, mitä kouluissa ja yliopistoissa opetetaan. Yleisen käsityksen mukaan kouluissa tulisi opettaa vain tieteellisesti perusteltuja käsityksiä. Tällöin oletetaan, ettei tieteen sisällä ole kiistoja, jotka riippuvat erilaisista maailmankatsomuksellisista lähtökohdista. Tämän käsityksen pohjana on usko tieteen neutraaliuteen. Tiede on tämän oletuksen mukaan puhdasta tietoa, joka on riippumatonta maailmankatsomuksellisista ja uskonnollisista käsityksistä.¹¹⁵

Yleisen käsityksen mukaan tiedollisesti perusteltuja uskomuksia voidaan saavuttaa parhaiten tieteen kautta, jota pidetään luotettavimpana tapana hankkia tietoa todellisuudesta.¹¹⁶ Edelleen perinteisen sisältökriteerin piirissä ajatellaan, että hyvin perustellut tieteelliset uskomukset voidaan helposti erottaa tiedollisesti kyseenalaisista opillisista uskomuksista, joihin myös uskonnolliset uskomukset usein

¹¹³ Perinteinen tiedonanalyysi kyseenalaistettiin Edmund Gettierin toimesta vuonna 1963. Hän osoitti kahden vastaesimerkin avulla, että perinteinen tiedonanalyysi on riittämätön, sillä uskomus voi olla tosi ja oikeutettu olematta kuitenkaan tietoa. Lammenrannan mukaan tietoteoria ei ole vielääkään toipunut Gettierin vastaesimerkeistä, eikä pätevää tiedonanalyysiä ole onnistuttu määrittelemään. Tästä syystä Lammenrantaakin päätyy tiedonanalyysissään eräänlaiseen skeptisismiin, jonka mukaan meillä ei voi olla tietoa ulkomaailmasta. Näin ollen Lammenrannan mukaan tietoteorian keskeisin käsite ei ole tieto, vaan tiedollinen oikeutus. Oikeutuksen merkitys käytännön elämälle on siitä, että se on luonteeltaan normatiivinen käsite, joka määrittää sen, mitä meidän tulisi totuutta etsiessämme uskoa ja mitä ei. Lammenranta 1993, 89–91, 198, 199.

¹¹⁴ Puolimatka 1997, 9. ”Ei voida edistyä kovinkaan paljon pidemmälle indoktrinaation käsitteentutkimisessa ellei tiedetä enemmän itse tietämisen käsitteestä ja sen ympärillä pyörivästä problematiikasta. Olennaista on selvittää tietämisen ja tiedostamisen välinen (mahdollinen) käsitteellinen eroavaisuus. Sen jälkeen kun on käsitys siitä, miten indoktrinoitavan tulisi tietää tai tiedostaa se, että häneen vaikutetaan tai yritetään vaikuttaa, voidaan saada niistä myös tietyt ehdot, jotka rajaaivat indoktrinaation vaikuttamisen aluetta.” Toukonen 1986, 134, 135.

¹¹⁵ Puolimatka 2008c, 75.

¹¹⁶ Puolimatka 2009a, 50, 84, 85; 2008c, 75. Ks. myös Peltovuoma 2001, 46.

luetaan. Tästä johtuen realistisen uskonnonopetuksen nähdään usein olevan sisältönsä perusteella joko taipuvaista tai väistämättä indoktrinaatiota.¹¹⁷

Uskomusten erottelemisen taustalla kasvatuksellisesti hyväksyttäviin tieteellisiin uskomuksiin ja indoktrinoiviin uskonnollisiin uskomuksiin, on nähtävissä älyllisen vapauden ihanteen mukainen ajatus tieteellisyydestä opetussisältöjä ohjaavana tekijänä.¹¹⁸ Uskonnollisten uskomusten opettamisen on nähty rikkovan tieteellisyyden ihannetta, koska ne ovat luonteeltaan epätosia, irrationaalisia, kiistanalaisia, testaamattomia tai sellaisia, joita ei voi osoittaa epätosiksi.¹¹⁹

4.1.2 Epätotuus ja irrationaalisuus

Ensimmäisen syytöksen mukaan realistinen uskonnonopetus on indoktrinaatiota, koska uskonnolliset uskomukset ovat luonteeltaan epätosia. Tällaisen ajattelun taustalla voidaan nähdä yleissivistyksen ihanteen mukainen pyrkimys saada oppilas kosketuksiin todellisuuden kanssa opettamalla tosiksi tiedettyjä sisältöjä. Sikäli kun uskonnolliset uskomukset ovat epätosia, niiltä puuttuu Puolimatkan mukaan tiedollinen oikeutus, eikä niiden opettaminen tällaisessa tilanteessa ole kasvatuksellisesti hyväksyttävää.¹²⁰

Puolimatka kuitenkin huomauttaa kriittisesti, että tällaisen perustelun käyttäminen realistista uskonnonopetusta vastaan on ongelmallista, koska uskomusten todeksi tai epätodeksi tietäminen on tietoteoreettisesti vaikeaa. On paljon helpompi tietää opettavansa hyvin perusteltua tai heikosti perusteltua asiaa, kuin tietää opettavansa totuutta tai epätotuutta. Koska inhimillinen tieto, tiede mukaan luetuna on aina rajallista, hyvin perustellutkin todelta näyttävät uskomukset saattavat myöhemmin osoittautua epätosiksi. Opetustilanteeseen sovellettuna tästä seuraa, ettei opettaja voi lopullisesti tietää ovatko opetettavat sisällöt tosia vai epätosia. Tällainen sisältökriteerin soveltaminen tekisi tahattoman indoktrinaation yleiseksi. Tästä syystä sisältökriteerin määrittelemisessä on Puolimatkan mukaan mielekkäämpää pyrkiä löytämään indoktrinaation tuntomerkkejä, jotka eivät edellytä totuuden tietämistä.¹²¹

¹¹⁷ Puolimatka 1997, 127–129.

¹¹⁸ Puolimatka 1997, 53,54.

¹¹⁹ Puolimatka 1997, 30,57; 2008a, 16.

¹²⁰ Puolimatka 1997, 60.

¹²¹ Puolimatka 1997, 60,61.

Uskonnolliset uskomukset voidaan kuitenkin osoittaa tiedollisesti perusteettomiksi, jos niitä vastaan voidaan esittää tiedollinen *kumoaja* (defeater).¹²² Kumoaja kiistää uskomuksen luotettavuuden tai vie pohjan uskomuksen luotettavuudelta.¹²³ Realistisen uskonnonopetuksen on joskus ajateltu olevan indoktrinaatiota sitä vastaan esitetyn kumoajan vuoksi, joka osoittaa sen sisällön epätodeksi. Yksi teismiä vastaan esitetty ateistinen¹²⁴ kumoaja liittyy kärsimyksen ongelmaan, jonka mukaan maailmassa oleva kärsimys todistaa, ettei täydellisen hyvää ja kaikkivaltia Jumalaa voi olla olemassa. Koska kärsimyksen ongelma toimii realistisen uskonnonopetuksen kumoajana, ei tällaisten teististen sisältöjen opettaminen ole kasvatuksellisesti hyväksyttävää. Puolimatka kuitenkin huomauttaa, että uskomus voi saada tiedollisen oikeutuksensa takaisin, sillä myös kumoajat voivat kumoutua. Alkuperäinen uskomus voi saada tiedollisen oikeutuksen takaisin, jos sen tiedollinen painoarvo on esitettyjä kumoajia suurempi tai, jos esitetylle kumoajalle on mahdollista esittää vastakumoaja.¹²⁵

Puolimatka esittelee kaksi vasta-argumenttia. Ensiksi, Puolimatka kyseenalaistaa väitteen, jonka mukaan täydellisen hyvän ja kaikkivaltiaan Jumalan tulisi poistaa kaikki kärsimys maailmasta. Hän vetoaa Alvin Plantingan argumenttiin, jonka mukaan rakastava vanhempi ei pyri välttämättä poistamaan kaikkea kärsimystä lapsen elämästä, vaan vie hänet kivuliaaseen rokotukseen säästääkseen lapsensa vielä suuremmalta kivulta. Puolimatka esittelee myös Peter Inwagenin argumenttia, jonka mukaan kipuaisti on ihmiselle välttämätön aisti elämän järjestyksen takaamiseksi, vaikka sen olemassaolosta seuraakin hänelle kärsimystä. Ensimmäinen vasta-argumentin mukaan Jumala siis sallii kärsimystä maailmassa saavuttaakseen suurempaa hyvää kuin sitä edeltänyt kärsimys.¹²⁶

Toinen klassinen vasta-argumentti kärsimyksen ongelmalle on ajatus tahdon vapaudesta. Koska täydellisen hyvä ja kaikkivaltias Jumala on luonut ihmisen vapaaksi olennoiksi, tästä seuraa ihmisen mahdollisuus valita hyvän ja pahan välil-

¹²² "A doctrine can be distinguished from other forms of unverifiable statements by the attitude which is reflected towards evidence against that proposition. Whereas propositions of science are tentative and provisional, doctrines must be true and immutable. Whether a proposition is to be afforded doctrinal status depends upon how far we are prepared to allow it refutability. Doctrines are constructed so that they are immune from refutation." Smart 1973, 42.

¹²³ Puolimatka 2009a, 118.

¹²⁴ On syytä huomata, että ateismin ja agnostismin käsitteet ovat Puolimatkan mukaan hyvin lähellä toisiaan. Hän argumentoi, että agnostisismista seuraa loogisesti ateistinen näkökanta, jolloin agnostisismi on pohjimmiltaan eräs ateistisen näkökannan muunnos. Puolimatka 2009a, 15. Myös Ilkka Niiniluoto antaa ateismille laajan määritelmän, jolloin ateismin käsitteen sisälle mahduttavat sekä tiukka ateismi että agnostisismi. Niiniluoto 2003, 132.

¹²⁵ Puolimatka 1997, 139,140; 2009b, 437,438,441.

¹²⁶ Puolimatka 1997, 141,142; 2009b, 442.

lä. Vaikka suuri osa kärsimystä on seurausta ihmisten toiminnasta, Jumala oikeutetusti sallii kärsimyksen varmistaakseen ihmisten tahdon vapauden vielä arvokkaampana asiana. Näiden vasta-argumenttien valossa kärsimyksen ongelma ei anna Puolimatkan mukaan perusteita pitää teismien uskomuksia epätosina, jolloin realistisen uskonnonopetuksen ei väistämättä tarvitse olla indoktrinaatiota.¹²⁷

Realistista uskonnonopetusta on pidetty indoktrinaationa myös, koska uskonnollisten uskomusten puolesta ei voida esittää sellaista perustelua, joiden nojalla niihin uskomisen olisi rationaalista. Näin ollen realistista uskonnonopetusta onkin syytetty siitä, että se on luonteeltaan järjenvastaista, eli irrationaalista. Tällaisen syytöksen taustalla vaikuttaa evidentialismiksi kutsuttu tietoteoreettinen suuntaus, jonka mukaan uskomusta on järkevää pitää totena vain, jos sen puolesta voidaan esittää kiistattomia perusteluita.¹²⁸

Puolimatka kritisoi evidentialistista ajattelua useasta näkökulmasta. Ensimmäkin Puolimatka kiinnittää huomiota evidentialismin virheelliseen käsitykseen todistuksen taakasta. Kyseisen käsityksen mukaan todistuksen taakka on sillä, joka väittää jotain olevan olemassa, eli teistillä. Lisäksi taustalla on oletus, ettei teistisiä uskomuksia voida todistaa vastaanantomattomasti, jolloin niihin uskomisen ei ole rationaalista. Koska teismiin ei ole järkevää uskoa, tästä seuraa evidentialistisen päättelyn mukaan, että usko ateismiin on oikeutettu kanta.¹²⁹ Toisin sanoen jos ”ei voida todistaa, että Jumala on olemassa, silloin voidaan tietää, että Jumala ei ole olemassa”.¹³⁰ Puolimatka kuitenkin kiistää todistuksen taakan ajatuksen nojautumalla Alvin Plantingan argumenttiin, jonka mukaan evidentialistit ajautuvat argumentaatioissaan sisäiseen ristiriitaan, jolloin heidän periaatteensa kumoaa itse itsensä.¹³¹

Toiseksi Puolimatka kritisoi evidentialistien vaatimusta uskomusten perustelemisesta riittävän todistusaineiston varassa. Puolimatka huomauttaa, että riittä-

¹²⁷ Puolimatka 1997, 142; 2009b, 444,446.

¹²⁸ Puolimatka 1997, 61,62,142,143; 2009a, 18.

¹²⁹ Puolimatka 1997, 143; 2009a, 24. ”Nykyisen uskonnonfilosofian kielellä ateisti sitoutuu siten *evidentialismiin*, jonka mukaan uskontoa koskeville myönteisille ja kielteisille väitteille on annettava perusteluita eli evidenssiä.” Niiniluoto 2003, 139. Tässä yhteydessä on kuitenkin huomioitava, että Niiniluoto käyttää perustelujen ja evidenssin käsitteitä samassa merkityksessä, kun taas Puolimatka erottaa perustelut ja perusteet eli evidenssin toisistaan. Lisäksi on syytä korostaa, että evidentialismista on olemassa ateistisen näkökannan ohella myös teistinen muoto, jota kutsutaan evidentialistiksi teismiksi. ”Siinä kristinuskota pidetään tiedollis-uskonnollisena maailmankatsomuksena, ja uskonnonfilosofian tehtäväksi nähdään rationaalisten argumenttien kehittäminen uskon puolesta tai sitä vastaan.” Evidentialistisen teismien vaikutusvaltaisista edustajista on Richard Swinburne, jonka mukaan keskeiset kristilliset uskomukset ovat rationaalisesti todistettavia. Knuutila 2003, 25.

¹³⁰ Puolimatka 2009a, 24.

¹³¹ Puolimatka 2009a, 24,25.

vän todistusaineiston määrittelemisen kohtaa vakavia tietoteoreettisia ongelmia. Filosofit eivät ole kyenneet määrittelemään, mitä riittävällä todistusaineistolla tarkoitetaan, eikä heidän keskuudessaan ole yksimielisyyttä edes siitä, mitä voidaan pitää pätevänä todistusaineistona.¹³²

Puolimatka kritisoi evidentialisteja myös siitä näkökulmasta, että he eivät erottele toisistaan *perustelujen* ja *perusteiden* käsitteitä. Evidentialistisen kritiikin mukaan uskonnolliset uskomukset eivät ole päteviä koska niiden puolesta ei voida esittää sanalliseen muotoon puettuja perusteluja. Tällaisen ajattelun ongelma on Puolimatkan mukaan siinä, että se ei tee eroa sen välille, mitä voidaan *todistaa* oikeaksi ja mitä voidaan *tietää* oikeaksi. Vaikka uskonnollisten uskomusten tiedollinen oikeutus ei rakennu perusteluiden varaan, niitä ei Puolimatkan mukaan omaksuta ilman perusteita. Näin ollen uskonnollisten uskomusten voidaan tietää olevan tosia luotettavien perusteiden varassa, vaikka niitä ei voitaisi vastaansanomattomasti todistaa oikeaksi.¹³³

Puolimatka konkretisoi argumentaatiotaan vertaamalla uskonnollisten uskomusten omaksumista havaintotietoon. Henkilöllä on perusteita uskoa ulkopuolisen esineen olemassaoloon näköhavaintonsa varassa, mikäli hänen näköhavainto vaikuttaa luotettavalta. Yleisesti näköhavainnon kautta saatua tietoa pidetäänkin tiedollisesti oikeutettuna, vaikka filosofian piirissä ei ole kyetty todistamaan ul-

¹³² Puolimatka 1997, 62,63; 2009a, 25.

¹³³ Puolimatka 1997, 151; 2002, 210; 2005a, 67,68; 2005b, 90–92; 2009a, 19,20. Lassi Pruuki tutkii väitöskirjassaan Martti H. Haavion pedagogiikkaa. Hän nostaa esille Haavion ajattelun jännitteiden, joka syntyy Haavion tavasta määritellä kasvatuksen maallisen regimentin ja uskon hengellisen regimentin alaisiksi käsitteiksi. Tämän jännitteen seurauksena teologinen puhe kasvatuksesta ja ajatus kristillisestä koulukasvatuksesta tulevat ongelmallisiksi. ”Kasvatus kuuluu teologisen antropologian ja regimenttiopin mukaan järjen alueelle, jossa teologialla ei ole mitään erityistä sanottavaa”. Pruuki 2003, 219,221. Haavio erottaa uskonnonopetuksen kasvatuksellisen ja teologisen ulottuvuuden toisistaan ja nimeää edellisen järjen alueeksi. Teologisesta näkökulmasta järjellä ei ole Haavion mukaan erityistä annettavaa uskonnonopetukselle. ”Haavio siis ratkaisee uskon ja kasvatuksen yhteismitattomuuden ongelman uskonnonopetuksen osalta siten, että hän tulkitsee uskonnonopetuksen sekä julistukseksi että kasvatukseksi. Näin hän rakentaa uskonnonopetukselle ”sillan” hengellisen regimentin puolelle, johon kristillinen usko kuuluu.” Pruuki 2003, 221,224. Puolimatka eroaa Haavion ajattelusta ainakin kahdella tavalla. Puolimatka ei jaottele kirjallisuudessaan uskonnonopetusta maallisen ja hengellisen regimenttiopin alaisiksi erillisiksi ulottuvuuksiksi. Puhuttaessa kristillisestä koulukasvatuksesta uskonnonopetus sidotaan koulun kontekstiin, jolloin tarve jakaa uskonnonopetus maallisen ja hengellisen regimentin ulottuvuuksiin on luonnollinen ilmiö. Tällöin uskonnonopetusta annetaan maallisen kouluinstituution piirissä pyrkien kuitenkin samalla säilyttämään opetukseen kristillinen sisältö. Koska Puolimatka käsittelee uskonnonopetusta teoreettis-käsitteellisenä kysymyksenä, Haavion kaltaista tarvetta jaottelulle ei synny. Toisaalta, toisin kuin Haavio, Puolimatka liittää omista filosofisista lähtökohdistaan käsin järjen alueen relevantiksi myös teologian piirissä. Tämä näkyy myös Puolimatkan pyrkimyksessä oikeuttaa realistinen uskonnonopetus rationaalisenä ja kriittisen avoimena toimintana.

koisten esineiden olemassaoloa. Samalla tavalla usko Jumalaan voi olla tiedollisesti oikeutettu uskomus, mikäli uskomuksen tueksi on esittää perusteita.¹³⁴

Toisaalta Puolimatka korostaa, että uskonnollisten uskomusten puolesta voidaan esittää perusteiden ohella myös sanallisia argumentteja, vaikka uskomusten oikeutus ei olekaan lähtökohtaisesti riippuvainen niistä. Sanalliseen muotoon puettuja argumentteja on esitetty Jumalan olemassaolon puolesta läpi länsimaisen ajattelun historian. Puolimatkan mukaan argumenttien pyrkimys on kuitenkin ollut ennemmin ymmärtää, mitä usko Jumalaan on, kuin todistaa Jumalan olemassaolo vastaansanomattomin argumentein. Vaatimus Jumalan olemassaolon todistamisesta vastaansanomattomien perusteluiden varassa on vasta evidentialismin mukana tullut varsin moderni ilmiö. Perustelut uskonnollisten uskomusten puolesta ovat Puolimatkan mukaan kuitenkin tärkeitä siinä mielessä, että ne antavat tukea uskomusten luotettavuudelle tarjoamalla järkisyitä uskoa Jumalaan.¹³⁵

Sanallisten argumenttien esittäminen uskonnollisten uskomusten puolesta edellyttää käsityksen, jonka mukaan puhe Jumalasta on ylipäätään mielekästä.¹³⁶ Teismin mukaan Jumala on luonut ihmisen ja hänen kykynsä käsitteellistä todellisuutta kielen avulla. Kaikkivaltias Jumala olisi tuskin luonut ihmisestä sellaista olentoa, joka ei kykenisi olemaan vuorovaikutuksessa toisten ihmisten ja Jumalan kanssa. Näin ollen Puolimatkan mukaan on luontevaa olettaa, että inhimillinen kieli soveltuu ilmaisemaan Jumalaa koskevia sisältöjä.¹³⁷

Realistista uskonnonopetusta vastaan on esitetty kärsimyksen ongelman ohella myös toinen kumoaja, joka perustuu projektiivisille ateistisille teorioille. Sigmund Freudin (1856–1939), Karl Marxin (1818–1883) ja Friedrich Nietzschen (1844–1900) teorit pyrkivät selittämään eri näkökulmista ihmisen tarpeen uskoa Jumalaan. Puolimatka korostaa, että kaikkien projektiivisten teorioiden taustalla vaikuttaa perusteeton oletus, jonka mukaan Jumalaa ei ole olemassa. Tämän pe-

¹³⁴ Puolimatka 1997, 152.

¹³⁵ Puolimatka 1997, 150; 2002, 210; 2009a, 135,136.

¹³⁶ Timo Koistinen esittelee yhtä argumenttia teismiä vastaan, jonka mukaan filosofisena näkökantana teismi ei pysty oikeuttamaan inhimillisen kielen kykyä puhua Jumalasta. Sikäli kun teismi ymmärretään uskonnonfilosofiseksi näkökannaksi, jonka tarkoituksena on antaa järjellisiä perusteita uskolle Jumalaan, se ei voi olla yhteydessä uskonnon kokemukselliseen tasoon. Tämä ero tulee ongelmalliseksi wittgensteinilaisen kielipelin käsitteen yhteydessä, jonka mukaan kieli voi toimia vain siinä kontekstissa, jossa sanat saavat merkityksen. Koska filosofinen teismi on erotettava uskonnon harjoittamisesta, jossa uskonnollinen kieli saa merkityksensä, filosofinen kieli ei kykene ilmaisemaan Jumalaa koskevia sisältöjä. Koistinen 2003, 101–108. ”Teismin ongelma ei ole siinä, että siltä puuttuisi evidenssiä, vaan koko kysymyksenasettelu on virheellinen: Jumalan olemassaololle tieteellistyyppisiä todistuksia tai perusteita etsivä uskonnonfilosofia pohjautuu eri kielenkäyttötapoja koskeviin sekaannuksiin.” Koistinen 2003, 103.

¹³⁷ Puolimatka 2009a, 42.

rusteettoman oletuksen pohjalta projektiiviset teoriat pyrkivät osoittamaan teistisen uskon irrationaalisuuden, koska teismille ei ole mahdollista esittää perusteita. Näin ollen projektiiviset teoriat eivät voi toimia kumoajina teismille, koska ne ”olettavat, että ei ole olemassa rationaalisia syitä uskoa Jumalaan”, vaikka he ”eivät kuitenkaan esitä rationaalisia argumentteja tämän väitteen puolesta”.¹³⁸

4.1.3 Opilliset uskomukset ja tieteen rajanvetokriteeri

Realistisen uskonnonopetuksen luonnehtiminen indoktrinaatioksi edellyttäisi myös ratkaisua tieteen rajanveto-ongelmaan. Tällöin tulisi voida esittää sellainen rajanvetokriteeri, jonka varassa tiede olisi mahdollista erottaa ei-tieteestä. Vasta tämän erottelun pohjalta olisi mielekästä syyttää uskonnollisia uskomuksia tieteilisyyden puutteesta, sikäli kun samalla voitaisiin osoittaa, että uskonnolliset uskomukset ovat luonteeltaan ei-tieteellisiä.¹³⁹

Realistista uskonnonopetusta on luonnehdittu indoktrinaatioksi sen vuoksi, että uskonnollisten uskomusten pätevyyttä ei ole mahdollista testata. Positivismin oppi-isänä pidetty Auguste Comte jakaa ihmiskunnan älyllisen kehityksen kolmeen vaiheeseen, jotka ovat teologinen, metafyyminen ja positivistis-tieteellinen vaihe. Teologisessa vaiheessa ihmiset uskovat jumaliin ja heidän maailmankuvansa rakentuu jumaluskon varaan. Metafyymiseen vaiheeseen kuuluu laaja-alaiset oletukset todellisuuden rakenteesta, ja usko kokonaisvaltaisten ideoiden merkitykseen sen selittämisessä. Positivistis-tieteellisessä vaiheessa ihmiset vapautuvat tieteen avulla maailmankatsomuksellisista lähtökohdista. Tiedollisesta näkökulmasta vain positivistis-tieteellisessä vaiheessa ihmisillä voi olla puhdasta tietoa todellisuudesta. Testaamisen vaatimus perustuu positivistiseen todennettavuusehtoon, eli verifikaatiokriteeriin, jonka mukaan kaikkia mielekkäitä väitelauseita tulee voida testata empiirisesti. Koska uskonnollisia uskomuksia ei voida asettaa empiirisen testauksen kohteeksi, ei niillä positivismin mukaan voi olla tiedollisia perusteita.¹⁴⁰

Positivistien verifikaatiokriteeriä vastaan on kuitenkin esitetty vahvaa kritiikkiä myöhemmässä tieteenfilosofiassa. Puolimatka huomauttaa, että tieteen taustalla vaikuttaa aina teoreettisia taustaoletuksia ja sen piirissä käytetään hyvin abstrakteja käsitteitä, joita ei ole mahdollista testata empiirisesti. Verifikaatiokri-

¹³⁸ Puolimatka 1997, 144–147; 2002, 190–192; 2009b, 445,446.

¹³⁹ Puolimatka 2008c, 75. Ks. myös Kiikeri & Ylikoski 2004, 83–89.

¹⁴⁰ Puolimatka 1997, 69,70; 2009a, 29,61; 2008c, 76,77.

teeri rajaa tällaiset tieteelliset käsitykset tieteen ulkopuolelle mielettöminä lauseina, koska niitä ei ole mahdollista kääntää havaintokielelle. Yksi tällaisista tieteelle välttämättömistä abstrakteista periaatteista on verifikaatiokriteeri itsessään. Koska todennettavuusehtoa ei ole mahdollista testata empiirisesti, se kumoaa itse itsensä.¹⁴¹

Indoktrinaation ja realistisen uskonnonopetuksen suhteen kannalta oleellista on myös, että positivistit kohtasivat suurimmat ongelmansa pyrkiessään erottelemaan tieteelliset uskomukset epätieteellisistä. Positivistit pyrkivät määrittelemään verifikaatiokriteeriä niin, että sen varassa voitaisiin erottaa mielekkäät uskomukset maailmankatsomuksellisista ja uskonnollisista uskomuksista. He eivät kuitenkaan Puolimatkan mukaan onnistuneet tässä tehtävässä. Määritellesään todennettavuusehdon niin tiukasti, että se rajasi kaikki epätieteelliset uskomukset tieteen ulkopuolelle, samalla se rajasi myös osan tieteellisistä uskomuksista. Määritellesään verifikaatiokriteerin niin väljästi, että kaikki tieteelliset uskomukset säilyivät mielekkäinä, samalla osa maailmankatsomuksellisista tai uskonnollisista uskomuksista olisi tullut määritellyksi mielekkäiksi.¹⁴²

Verifikaatiokriteeri ei näin ollen tarjoa Puolimatkan mukaan sisältökriteerille sellaista perustetta, jonka varassa kasvatuksellisesti hyväksyttävät opetussisällöt voitaisiin erottaa indoktrinoivista sisällöistä. Vaikka positivistinen verifikaatiokriteeri ei onnistunut rationaalisesti rajaamaan Jumalaa koskevia väitteitä tieteen ulkopuolelle, tällaisella positivistisella vireellä on Puolimatkan mukaan edelleen vaikutusta tieteen ja ei-tieteen väliseen rajanvetokeskusteluun, joka heijastuu myös käsityksiin kasvatuksellisesti hyväksyttävistä opetussisällöistä.¹⁴³

Uskonnollisten uskomusten opettaminen on kyseenalaistettu myös väittämällä, että niiden epätodeksi osoittaminen on mahdotonta. Tämä näkökulma perustuu Karl Popperin pyrkimykseen erottaa tiede ei-tieteestä falsifikaatiokriteerin perusteella. Falsifikaatiokriteerin mukaan tieteelliset väitteet tulee ainakin periaatteessa voida osoittaa epätosiksi empiiristen havaintojen pohjalta. Tieteelliset teorit tulee muodostaa niin, että ne ovat testattavissa ja näin ollen mahdollisesti myös kumottavissa. Teoriat tulee hyväksyä, sikäli kun sitä on testattu, se ei ole osoittautunut epätodeksi ja se on selviytynyt testauksesta paremmin kuin kilpailevat teori-

¹⁴¹ Puolimatka 1997, 70; 2009a, 31; 2008c, 393. Ks. myös Raatikainen 2004, 30–32.

¹⁴² Puolimatka 1997, 69,70; 2009a, 31; 2008c, 394.

¹⁴³ Puolimatka 1997, 70; 2008c, 403.

at. Näin ymmärrettynä tieteellinen tieto on parhaimmillaankin luonteeltaan hypoteettista, eikä näin ollen voida puhua tiedosta totuutena.¹⁴⁴

Puolimatkan mukaan falsifikaatiokriteeri antaa yhden tärkeän periaatteen, joka ohjaa tieteen tekemistä korostaen sen kriittistä luonnetta ja kilpailevien teorioiden merkitystä. Rajanvetokriteerinä tieteen ja ei-tieteen välisessä erottelussa se ei kuitenkaan Puolimatkan mukaan onnistu. Tämä johtuu siitä, että falsifikaatiokriteerin perusteella tieteellisinä voidaan pitää myös epätosia uskomuksia. Väitteen tieteellisyyden takaamiseksi riittää, että voidaan keksiä edes äärimmäisen epätodennäköisen havainto, jonka pohjalta uskomus kumoutuisi.¹⁴⁵

Falsifikaatiokriteerillä ja verifioitavuusehdolla on Puolimatkan mukaan tässä kohden sama perusongelma. Ne pyrkivät rakentamaan rajanvetokriteerin semanttisten ominaisuuksien varaan. Samalla luovutaan uskomusten episteemisestä arvioimisesta, jonka valossa tiedollisesti perustellut uskomukset voitaisiin erottaa perusteettomista. Episteemisessä tarkastelussa näkökulma on takaisinpäin katsova, eli uskomusten pätevyyttä arvioidaan empiirisen testauksen jälkeen tarkastelemalla sen puolesta esitettyä todistusaineistoa. Koska uskomuksen falsifioitavuus tai verifioitavuus ei takaa niiden tiedollista pätevyyttä, näiden periaatteiden soveltaminen rajanvetokriteerinä ei ole mielekästä.¹⁴⁶

Realistisen uskonnonopetuksen ajatellaan olevan ongelmallista myös, koska uskonnolliset uskomukset ovat kiistanalaisia, eikä niiden totuudesta vallitse yksimielisyyttä. Tällöin vedotaan ajatukseen, jonka mukaan uskonnolliset uskomukset ovat luonteeltaan kiistanalaisempia kuin tieteelliset uskomukset. Puolimatkan mukaan tällöin on otettava huomioon, että uskonto koskettaa kulttuurisesti, etnisesti ja koulutuksellisesti paljon sekalaisempaa ja suurempaa joukkoa ihmisiä kuin luonnontiede. Näin ollen on luontevaa, että myös erimielisyyksien määrä on suurempi. Tämän lisäksi itse oletus, jonka mukaan uskonnolliset uskomukset ovat syvemässä mielessä paljon kiistanalaisempia kuin tieteen ja filosofian erimielisyydet, on Puolimatkan mukaan itsessään kiistanalainen väite. Monien nykyisten uskonnonfilosofien mukaan uskonnolliset uskomukset saattavat olla tietoa ja niistä voidaan keskustella rationaalisesti. Näin ollen on kiistanalaista väittää, että uskonnolliset väitteet olisivat kiistanalaisempia kuin esimerkiksi kysymys aineen olemassaolosta filosofian piirissä. Puolimatka korostaa, että uskonnollisista

¹⁴⁴ Puolimatka 1997, 68,69; 2008c, 404,405. Ks. myös Kiikeri & Ylikoski 2004, 89.

¹⁴⁵ Puolimatka 2008c, 413.

¹⁴⁶ Puolimatka 2008c, 413,414.

erimielisyyksistä ei seuraa, ettei uskonnollisten väitteiden pätevyyttä voisi arvioida rationaalisesti.¹⁴⁷

Yksimielisyyden vaatimus liittyy myös sosiologiseen rajanvetokriteeriin, jonka mukaan tiede määritellään sen mukaan, mitä suurin osa tiedeyhteisöstä pitää tieteenä. Tällä hetkellä monopoliasema tieteen kentässä Puolimatkan mukaan on ateistisen käsityksen omaavalla naturalistisella tutkimusohjelmalla. Sosiologisen rajanvetokriteerin ongelmana on kuitenkin se, että jokainen tutkija on saanut koulutuksensa tietyssä yhteisössä, jonka vaikutuksesta hän on omaksunut itsestään selvyyskinä monia tieteelle välttämättömiä olettamuksia. Rajallisena olentona hän ei kykene tiedostamaan tällaista sosiologista vaikutusta, jonka varassa hän perusteettomasti omaksuu tiettyjä näkemyksiä. Näin ollen naturalistisen tutkimusohjelman yksipuolinen korostaminen opittujen mielikuvien pohjalta johtaa Puolimatkan mukaan suljettuun keskusteluavaruuteen, jossa tieto Jumalasta tarpeettomasti suljetaan pois tieteen piiristä. Tämä puolestaan rikkoo tieteen ihannetta, jonka mukaan tieteen tulisi kriittisesti ja avoimesti pyrkiä löytää totuus kaiken saatavissa olevan todistusaineiston valossa.¹⁴⁸

Johtopäätöksenä Puolimatka toteaa, että perinteisen sisältökriteerin edustajat eivät ole kyenneet luomaan sellaista sisältökriteeriä, jonka varassa kasvatuksel-

¹⁴⁷ Puolimatka 1997, 71; 2009a, 17,18. Markus Lammenranta tarkastelee artikkelissaan *Rationaalisuus ja uskonnolliset erimielisyydet* kysymystä, onko henkilön mahdollista pitää rationaalisesti kiinni uskonnollisista uskomuksistaan, ollessaan samalla tietoinen vallitsevista erimielisyyksistä. Lammenrannan mukaan vertaiserimielisyyden tilanteessa, jossa henkilöt ovat tiedollisesti yhdenvertaiset, mutta uskomuksissaan ristiriitaiset, uskonnollinen eksklusivismi menettää oikeutuksensa. Lammenranta argumentoi artikkelissaan, että tietoisuus uskonnollisista erimielisyyksistä kumoaa oikeutuksen uskoa Jumalan olemassaoloon riippumatta siitä, onko Jumalaa olemassa vai ei. Lammenranta 2009, 399–409. Lammenranta käsittelee artikkelissaan teistin ja ateistin välistä kiistaa. On kuitenkin syytä huomata, että myös ateistin ja agnostikon välillä on erimielisyyttä Jumalan olemassaoloon liittyvässä kysymyksessä, jolloin tietoisuus tasavertaisesta vertaiserimielisyydestä kumoaa myös ateistin ja agnostikon oikeutuksen omiin uskomuksiinsa samoin perustein, jolla Lammenranta argumentoi teismiä vastaan. Tällaisen ajattelun pohjalta luontainen suhtautumistapa kysymykseen Jumalan olemassaolosta olisi tietoteoreettinen skeptisismi, mutta kuten edellä on todettu, myös agnostisismi menettää tiedollisen oikeutuksensa erimielisyyden kontekstissa. Näin ollen ei ole mielekästä omata skeptistä kantaa, jonka mukaan Jumalaa koskevia tiedollisesti oikeutettuja uskomuksia voisi olla olemassa. Ainoaksi vaihtoehdoksi näyttäisi tällöin jäävän tietoteoreettinen relativismi, jonka mukaan Jumalaa koskevat uskomukset olisivat mahdollista oikeuttaa vain kunkin näkökannan omista lähtökohdista käsin. Lammenranta 2009, 408. On kuitenkin syytä korostaa, että tietoteoreettisesta relativismista ei loogisesti seuraa ontologinen relativismi. Toisin sanoen siitä, että ihmisillä on erimielisyyttä Jumalan olemassaolosta, ei väistämättä seuraa, ettei Jumalaa voisi olla olemassa. Toisaalta on huomattava, että tietoteoreettisesta relativismista ei seuraa, että teistin, ateistin ja agnostikon uskomuksia ei voisi kriittisesti verrata keskenään. Vaikka uskomukset oikeutetaan omista lähtökohdista käsin, niitä voidaan arvioida epäsuorasti sen mukaan, kuinka koherensseja systeemejä ne edustavat ja kuinka hyvin niiden kautta kyetään selittämään todellisuutta. Voidaan siis todeta, että sikäli kun teistinen näkökulma täyttää edelliset ehdot paremmin kuin kilpailijansa, on mahdollista pitää rationaalisesti kiinni uskosta Jumalan olemassaoloon uskonnollisen pluralismin keskellä.

¹⁴⁸ Puolimatka 2008c, 90–93,99–101,106,107. Ks. myös Kiikeri & Ylikoski 2004, 96–98.

lisesti hyväksyttävät sisällöt voitaisiin erottaa indoktrinoivista sisällöistä. Realistisen uskonnonopetuksen pitäminen indoktrinaationa edellyttäisi riittävän täsmällistä opillisen uskomuksen käsitteen määrittelyä ja ratkaisua tieteen rajanveto-ongelmaan, jonka pohjalta voitaisiin erottaa tieteelliset opetussisällöt epätieteellisistä.¹⁴⁹ Tämän jälkeen tulisi kyetä osoittaa, etteivät uskonnolliset uskomukset täytä tieteellisyyden ihannetta. Puolimatkan mukaan mitään edellisistä ongelmista ei kuitenkaan ole kyetty yksiselitteisesti ratkaisemaan.¹⁵⁰ Näin ollen ei ole perusteita olettaa, että realistisen uskonnonopetuksen sisältö olisi väistämättä luoteeltaan epätieteellistä.

4.2 Uskomusten laaja-alaisuus opillisten uskomusten piirteenä

4.2.1 Myytti maailmankatsomuksellisesti ja uskonnollisesti neutraalista tieteestä

Opillisen uskomuksen käsitettä on pyritty määrittelemään edellisten näkökulmien lisäksi siten, että niitä leimaa maailmankatsomuksellinen luonne.¹⁵¹ Tiede puolestaan mielletään neutraaliksi tavaksi hankkia tietoa todellisuudesta, joten tieteellisten sisältöjen opettaminen nähdään kasvatuksellisesti hyväksyttävänä.

Yhden vallitsevan oletuksen mukaan tiede ja uskonto ovat kokonaan toisistaan erottuja elämän alueita. Tämän positivismista vaikutteita saaneen näkemyksen mukaan tieteen ja uskonnon välillä on ylittämätön kuilu. Uskolla ei oletettavasti ole mitään tekemistä tiedon kanssa ja tiede ei ole millään tavalla riippuvainen perimmäistä todellisuutta koskevista oletuksista. Tiede voidaan rakentaa tulkitsemttomien tosiasioiden varaan. Tämän näkemyksen edustajat pyrkivät vetämään rajan tieteen ja ei-

¹⁴⁹ Puolimatkan mukaan naturalistiset yritykset erottaa tiede ei-tieteestä eivät ole onnistuneet tehtävässään. Puolimatka 2008c, 117. Tästä huolimatta Markus Nieminen esittää pro gradu -tutkielmassaan, että Puolimatkan mukaan tieteen rajanveto-ongelmaan on olemassa ratkaisu. ”Kootusti voidaan sanoa, että Tapio Puolimatkan mukaan tieteen ja ei-tieteen välillä on raja, joka on mahdollista tunnistaa. Tieteelliselle tiedolle on ominaista teoretisointi, käsitteellinen tarkkuus ja erityisesti huomion suuntaaminen sekä halutun tutkimuskohteen erilleen ottaminen tiedonhankinnassa. Tieteellinen tieto ei kuitenkaan Puolimatkan mukaan muodosta muista tiedon lajeista autonomista tiedon aluetta, vaan on rakenteensa puolesta yhteydessä ainakin intuitiiviseen ja uskonnolliseen tietoon.” Nieminen 2010, 60. Näin ollen tieteen erottaa ei-tieteestä Puolimatkan mukaan korkea abstraktion taso. Nieminen 2010, 107. Tässä yhteydessä lienee syytä todeta, että Puolimatkan mukaan tällaisen tieteen ja ei-tieteen erottelemisen seurauksena ei kuitenkaan voida osoittaa, että uskonnolliset uskomukset eivät voisi olla luonteeltaan tieteellisiä.

¹⁵⁰ Puolimatka viittaa tässä kohden Elmer John Thiesseniin, jonka mukaan opillisten uskomusten käsitettä ja sen suhdetta indoktrinaatioon ei ole kyetty määrittelemään riittävän tarkasti, jotta uskonnonopetuksen voitaisiin ajatella yksiselitteisesti syyllistyvän indoktrinaatioon. Thiessenin mukaan on tärkeää korostaa myös, ettei kristillisen kasvatuksen tarvitse laiminlyödä kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen taustalla vaikuttavaa tieteellisyyden ihannetta. Thiessen 1993, 60,61.

¹⁵¹ Puolimatka 1997, 74.

tieteen välille siten, että kaikki uskonnollinen ja maailmankatsomuksellinen kuuluu tieteen ulkopuolelle.¹⁵²

Maailmankatsomuksellisesti ja uskonnollisesti neutraalin tiedekäsityksen taustalla vaikuttaa naturalistiselle tutkimusohjelmalle¹⁵³ ominainen jyrkkä erottelu tiedon ja uskon sekä tieteen ja uskonnon välillä, joka perustuu positivistiseen tieteenihanteeseen. Tällaiseen erotteluun sisältyy ajatus, jonka mukaan uskonnollisia uskomuksia ei voida rationaalisin perustein tiedollisesti oikeuttaa. Toisin sanoen tällaisen erottelun tekeminen edellyttää ajatusta, jonka mukaan tiede ei ole riippuvainen perimmäisistä todellisuutta koskevista taustaehdoista ja ennakko-oletuksista.¹⁵⁴

Puolimatka kuitenkin korostaa, että 1900-luvun puolivälissä tapahtui tieteenfilosofiassa murros, jonka mukaan tiede ei voi olla maailmankatsomuksellisesti neutraalia. Tiede lähtee Thomas Kuhnin mukaan aina liikkeelle jostakin tieteellisestä paradigmasta, joka ohjaa todellisuuden ymmärtämistä. Kuhn tarkoittaa paradigman käsitteellä niitä kokonaisvaltaisia oletuksia tieteen taustalla, joiden pohjalle tieteelliselle tutkimukselle välttämätön viitekehys rakentuu. Yksittäinen tutkija ei usein valitse tietoisesti omaa paradigmaansa, vaan tutkijat omaksuvat kyseenalaistamatta sen paradigman, jonka sisällä he ovat saaneet koulutuksen. Näin tutkijat eivät välttämättä tiedosta niitä maailmankatsomuksellisia tekijöitä, joiden varaan tieteen tekeminen rakentuu.¹⁵⁵

Puhuttaessa tieteestä viitataan Puolimatkan mukaan yleensä *ohueen* tieteen määrittelyyn, jossa huomiota kiinnitetään vain teorioihin ja käsitteisiin. Tieteen ohuen kuvauksen lisäksi tiedettä tulisi kuitenkin Puolimatkan mukaan lähestyä

¹⁵² Puolimatka 2008c, 73.

¹⁵³ Tieteessä on Puolimatkan mukaan tällä hetkellä vallalla naturalistinen tutkimusohjelma. Tutkimusohjelmalla tarkoitetaan niiden tietolähteiden yhdistelmää, joiden kautta ajatellaan saatavan luotettavaa tietoa maailmasta. Naturalistisen tutkimusohjelman mukaan luotettavia tietolähteitä ovat havainto, järjen päättely, muisti sekä loogiset, matemaattiset ja käsitteelliset totuudet. Naturalismille on siis luontaista selittää ilmiöitä luonnollisiin kausaalisuhteisiin vedoten. Koska kaikki järjen päättely perustuu naturalismin mukaan lopulta aistihavaintoon, tiede on itsensä auktoriteetti eikä tarvitse mitään ulkopuolista perustetta oman pätevyytensä tueksi. Näin ollen luonnontieteen menettelytavat ovat naturalismin mukaan ainoita luotettavia keinoja saada tietoa todellisuudesta. Naturalismi jakautuu metafyyssiseen eli maailmankatsomukselliseen ja metodologiseen naturalismiin. Metafyyssinen naturalismi edustaa ateistista näkemystä, jonka mukaan mitään yliluonnollista ei ole olemassa, eli myöskään Jumalaa ei voi olla olemassa. Näin ollen se selittää ilmiöitä pelkistämällä ilmiön taustalla olevat tekijät puhtaasti luonnollisiin tekijöihin. Metodologinen naturalismi puolestaan ei ota tieteen piirissä kantaa kysymykseen Jumalan olemassaolosta. Se pelkistää ilmiöitä niin, että niiden selittämisessä voidaan käyttää vain luonnollisia syy-seuraus – suhteita. Puolimatkan mukaan metodologinen naturalismi on kuitenkin mielekäs näkökanta vain metafyyssisen naturalismin perustalta. Sikäli kun metafyyssinen naturalismi on epätosi, ei ole mielekäästä rajata tiedettä vain luonnollisiin tekijöihin. Sikäli kun taas Jumala on luonut maailman ja pitää sitä yllä, on mielekäästä laajentaa tieteellistä tutkimusta koskemaan koko luotua todellisuutta, eikä pelkistää sitä vain luonnollisiin tekijöihin. Puolimatka 2009a, 83,84,86; 2008c, 195,209,210, 317,588.

¹⁵⁴ Puolimatka 2008c, 14,73,75.

¹⁵⁵ Puolimatka 2008c, 414–416,422,423. Ks. myös Kiikeri & Ylikoski 2004, 53–65.

Christopher B. Kaiserin termein myös *paksun* kuvauksen näkökulmasta. Tällöin kiinnitetään huomiota tieteen taustalla oleviin ehtoihin ja ennakko-oletuksiin, joilla on vaikutusta tieteen tekemiseen ja saatuihin tutkimustuloksiin.¹⁵⁶

Jos tieteellinen tutkimus edellyttää filosofisia olettamuksia tai uskoa tiettyjen tiedon lähteiden luotettavuuteen, tieteellisten tutkimustulosten luotettavuus riippuu kyseisten filosofisten olettamusten ja niiden varaan rakentuvan tieteellisen uskontunnustuksen luotettavuudesta. Kyseiset olettamukset ohjaavat sitä, miten tutkimusmenetelmät valitaan, havainnot tulkitaan, käsitteet ja teoriat muodostetaan. Tällä tavalla olettamukset voivat vaikuttaa saavutettuihin tutkimustuloksiin.¹⁵⁷

Jotta tiede olisi ylipäätään mahdollista, sen tulee Puolimatkan mukaan täyttää tietyt välttämättömät ehdot, jotka ovat kaiken tieteen tekemisen edellytyksiä. Tieteen tekemisen taustalla vaikuttaa Kaiserin mukaan neljä välttämätöntä ehtoa. Kosmisen ehdon mukaan on olemassa luonnonlakien ja symmetristen rakenteiden varaan rakentuva todellisuus. Antropologinen ehto pitää sisällään ajatuksen, jonka mukaan ihmisellä on maailmankaikkeuden lainalaisuuksien tutkimiseen soveltuvia älyllisiä kykyjä. Kulttuurisen ehdon mukaan yhteiskunnassa pitää vallita sellainen kulttuurinen ilmapiiri, joka suosii tieteen tekemistä. Yhteiskunnallisen ehdon mukaan menestyksekkään tieteen taustalla pitää olla teollistunut yhteiskunta, joka kykenee tuottamaan tarvittavaa teknologiaa tieteen avuksi.¹⁵⁸

Naturalismin ja teismin vastakkainasettelun kannalta Puolimatka kiinnittää huomiota kahteen tieteen välttämättömään ehtoon. Antropologisen ehdon näkökulmasta Puolimatka esittelee Alvin Plantingan argumentin naturalismia vastaan, joka kumoo naturalistin oikeutuksen, pitää omia älyllisiä kykyjään luotettavina.¹⁵⁹ Plantinga lähtee liikkeelle alun perin Friedrich Nietzschen ajatuksesta, jonka mukaan on mahdollista, ettei ihmisen kokemus vastaa todellisuuden asiantilaa, vaan kokemus on seurausta siitä millaiseksi ihmisen aivot ovat kehittyneet. Plantinga kehittää Nietzschen ajatusta edelleen. Plantingan mukaan naturalismin sisälle syntyy sisäinen jännite, sillä naturalistisista lähtökohdista ei kyetä oikeuttamaan ihmisten älyllisten kykyjen luotettavuutta materialistisen ihmiskäsityksen ja

¹⁵⁶ Puolimatka 2008c, 305.

¹⁵⁷ Puolimatka 2008b, 275.

¹⁵⁸ Puolimatka 2008c, 305.

¹⁵⁹ Puolimatka esittelee Plantingan argumentin pääpiirteissään useissa eri yhteyksissä Puolimatka 2009a, 149–150; 2008b, 303,304; 2008c, 283,284,615,616; 2009b, 439,440. Puolimatka on lisäksi suomentanut Plantingan naturalismin vastaisen argumentin kokonaisuudessaan filosofisessa aikakauslehdessä *Niin&Näin* 3/2005, josta käy ilmi myös Plantingan todennäköisyyslaskentaan perustuva argumentointi, jonka perusteella pyritään osoittamaan, kuinka epätodennäköisesti naturalismin lähtökohdista käsin ihmisen älylliset kyvyt soveltuisivat hankkimaan tietoa todellisuudesta. Puolimatka esittelee myös Michael Rean kumoajan naturalismia vastaan, jonka mukaan naturalistisesta lähtökohdista käsin ei voida oikeuttaa uskoa aineellisten esineiden ja muiden tajuisten olennojen olemassaoloon. Puolimatka, 2009a, 105,346–359; 2008c, 600,601. Argumentti on kuitenkin hyvin abstrakti ja pitkä, joten tässä yhteydessä ei ole mielekäästä esitellä sitä yksityiskohtaisesti.

evoluutioteorian pohjalta. Naturalistisen käsityksen mukaan evoluutio pohjautuu muuttumattomiin mutaatioihin ja luonnonvalintaan. Sikäli kuin mutaatiot ovat seurausta Jumalan toiminnasta, seuraavanlaista ongelmaa ei synny. Edelleen naturalismin mukaan ihmisellä ei ole henkistä minuutta tai sielua, vaan ihminen koostuu materiasta.¹⁶⁰

Seuraavaksi Plantinga kysyy miten ihmisen uskomus pitäisi ymmärtää tässä valossa. Uskomus voidaan tällaista viitekehystä vasten ymmärtää jonkinlaiseksi tiettyjen hermosolujen kimpuksi, jonka luonnetta ja toimintaa täsmentävät tietyt neurofysiologiset ominaisuudet. Uskomuksella täytyy lisäksi olla myös sisältö. Kysymys kuuluukin, mikä on neurofysiologisten ominaisuuksien suhde uskomuksen sisältöön? Evoluution kannalta neurofysiologiset ominaisuudet ovat ensisijaisia uskomuksen sisältöön nähden koska ne ohjaavat ihmisen käyttäytymistä, joka puolestaan on suorassa yhteydessä ihmisen selviytymiseen. Näin ollen ihmisen uskomuksen sisällön totuusarvolla ei ole merkitystä evoluution näkökulmasta. Erityisesti naturalistin olisi syytä epäillä korkean teoreettisen ja abstraktin ajattelun pätevyyttä, joka on luonteenomaista tieteelle. Tästä seuraa, että naturalisti ei voi pitää omia uskomuksiaan luotettavina. Koska naturalismi on yksi hänen uskomuksistaan, hänen ajattelunsa sisäinen koherenssi särkyä. Koska naturalisti joutuu turvautumaan väistämättä johonkin evoluution muotoon, naturalismin sisälle syntyy tiedollinen kumoaja.¹⁶¹

Kulttuurisen ehdon näkökulmasta Puolimatka argumentoi, että sellaisen kulttuurin synnyn, jonka varassa tiede voi toimia, on mahdollista syntyä vain teistisen todellisuuskäsityksen pohjalta. Hän nojautuu George Steinerin kielifilosofiseen argumentointiin, jonka mukaan sanojen varaan rakentuva kulttuuri edellyttää uskoa siihen, että kielelliset ilmaukset ovat yhteydessä todellisuuteen. Käyttäessämme kieltä arjessa oletamme sanojen viittaavan todellisuuteen, jolloin ne saavat merkityksen. Steinerin mukaan sanojen ja todellisuuden välinen merkityksellinen yhteys saa mielekkään selityksen ainoastaan Jumalan läsnäolon ja luomistyön kautta. Näin ollen teistisestä lähtökohdasta on mielekästä olettaa, että myös tieteessä käytetyt käsitteet vastaavat todellisia asiantiloja. Koska naturalistisista lähtökohdista ei ole syytä luottaa sanojen kykyyn viitata todellisuuteen, vain teistimin varaan rakentunut kulttuuri antaa mielekkään perustan tieteen tekemiselle.¹⁶²

¹⁶⁰ Puolimatka 2008c, 283.

¹⁶¹ Puolimatka 2009a, 150; 2008c, 283,284; 2009b, 440; 2002, 194.

¹⁶² Puolimatka 2002, 204,205; 2009a, 42–44.

Tieteen ehtojen lisäksi tieteen tekemisen taustalle on oletettava maailmankatsomuksellisia ennakko-oletuksia, jotka takaavat tieteen tekemisen mielekkyyden. Puolimatka tarkastelee tieteen maailmankatsomuksellisia ennakko-oletuksia Del Ratzschin ryhmittelyn pohjalta, jonka mukaan tieteen tekeminen edellyttää seuraavia maailmankatsomuksellisia ennakko-oletuksia:¹⁶³

(1) on olemassa ihmisen tajunnasta riippumaton ulkoinen maailma (2) maailma on luonteeltaan järjestynyt (3) maailmasta on mahdollista saada tietoa (4) luonto on yhtenäinen, mikä tekee induktion mahdolliseksi (5) logiikan lait ovat päteviä (6) havainnot ja järjen päätelmät ovat luotettavia (7) matemaattinen päättely on sovellettavissa luonnon tutkimiseen (8) ihmisten luomat käsitteelliset luokittelut soveltuvat luonnon tutkimiseen (9) on olemassa arvoja (10) on olemassa jotain annettuja tosiasioita.¹⁶⁴

Puolimatka tiivistää teistisen lähtökohdan merkityksen Del Ratzschinin esittämille tieteen ennakko-oletuksille Thomas F. Torrancen argumentaation mukaisesti. Torrancen mukaan usko Jumalaan asettaa tieteelle kolme perustavaa lähtökohtaoleutusta, joiden pohjalta tieteen tekeminen tulee mielekkääksi: Ensiksi, maailmankaikkeuden järjestys selittyy älykkään Jumalan luomuksena, mikä mahdollistaa maailman kokemusperäisen tutkimisen ja induktion. Toiseksi, maailman kokemusperäinen tutkiminen saa motivaation siitä oletuksesta, että maailma on vapaan ja äärettömän Jumalan luoma, jonka seurauksena maailmankaikkeus on luonteeltaan satunnainen. Kolmanneksi, koska ihminen on luotu Jumalan kuvaksi, hänellä on myös kyky järkiperaisesti ymmärtää ja selittää maailmaa.¹⁶⁵

Maailmankatsomuksellisten ehtojen ja ennakko-oletusten lisäksi tiede on Puolimatkan mukaan usein väistämättä myös uskonnollisesti sitoutunutta. Tässä kohden Puolimatka viittaa Alvin Plantingaan, jonka fysiikan tutkimus voi jossakin järkevässä mielessä olla uskonnollisesti neutraalia, mutta suuri osa tieteestä on luonteeltaan uskonnollisesti sitoutunutta. Uskonnollisesti neutraalien ja uskonnollisesti sitoutuneiden tieteen osa-alueiden välille ei voida vetää selväpiirteistä rajaa, vaan kyse on ennemmin asteittaisesta jatkumosta. Tästä syystä Plantinga tyytyy esittämään nyrkkisäännön, jonka mukaan tieteen on sitä vaikeampi toimia uskonnollisesti neutraalisti, mitä tiiviimmin se liittyy kysymykseen ihmisenä olemisesta.¹⁶⁶

Puolimatka pyrkii puolustamaan realistisen uskonnonopetuksen oikeutusta osoittamalla, ettei sitä ole mielekästä syyttää laaja-alaisen luonteen vuoksi, kuten usein

¹⁶³ Puolimatka 2008c, 306,307.

¹⁶⁴ Puolimatka 2008c, 307.

¹⁶⁵ Puolimatka 2008c, 314.

¹⁶⁶ Puolimatka 2009a, 63,64.

perinteisen sisältökriteerin taholta on tehty. Edellä on tarkasteltu Puolimatkan argumentointia, jonka mukaan myös tiede on luonteeltaan maailmankatsomuksellisesti ja uskonnollisesti sitoutunutta. Seuraavassa analysoin tarkemmin, mitä Puolimatka tarkoittaa maailmankatsomuksen ja uskonnon käsitteillä. Lähden liikkeelle uskon käsitteestä, jonka yhteydessä Puolimatka käyttää maailmankatsomuksen ja uskonnon käsitteitä rinnasteisesti.

4.2.2 Maailmankatsomuksen ja uskonnon käsitteiden suhde

Puolimatkan mukaan *uskon* käsitteellä voidaan viitata kolmeen eri sisältöön. Ensiksi, uskolla voidaan ymmärtää toiveajatteluun perustuvaa taipumusta omaksua asioita tunteen, eikä todistusaineiston varassa. Tällaisen uskon varassa syntynyt vakaumus voi olla tosiasioiden vastainen. Tässä mielessä uskon käsite liitetään usein uskonnollisiin uskomuksiin. Toiseksi, uskolla voidaan viitata filosofisessa mielessä todistusaineiston varassa omaksuttuun tiedollisesti oikeutettuun uskomukseen.¹⁶⁷ Kolmanneksi, uskolla voidaan ymmärtää jokaiselle ihmiselle välttämättömään vakaumukseen todellisuuden perimmäisestä olemuksesta ja yhtenäisyydestä. Tällöin viitataan Puolimatkan mukaan maailmankatsomukselliseen, metafyyssiseen tai uskonnolliseen vakaumukseen, joka ohjaa ihmisen minuuden syvyytasoa.¹⁶⁸

Kolmannen määritelmän kohdalla Puolimatka viittaa uskon käsitteellä maailmankatsomukselliseen tai uskonnolliseen vakaumukseen. Tässä yhteydessä Puolimatka näyttäisi käyttävän *maailmankatsomuksen* ja *uskonnon* käsitteitä synonyymeinä.

Tämän näkemyksen edustajat pyrkivät vetämään rajan tieteen ja ei-tieteen välille siten, että kaikki uskonnollinen ja maailmankatsomuksellinen kuuluu tieteen ulkopuolelle.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Ilkka Niiniluoto esittää, että teistinen ja ateistinen uskominen eroavat toisistaan luonteensa puolesta. Niiniluodon mukaan teistinen uskominen on luonteeltaan luottamukseen perustuvaa uskoa (faith) kun taas ateistinen usko omaksutaan perustelujen varassa (belief). Niiniluoto kuitenkin toteaa, että modernissa uskonnonfilosofisessa keskustelussa on pyrkimyksiä rakentaa siltaa luottamukseen ja perusteluihin pohjautuvan uskomisen välille. Yksi tällaisista näkökannoista on reformoitu epistemologia, jonka perusajatuksen mukaan teistiset uskomukset ovat perususkomuksia, jotka ovat itsessään oikeutettuja ilman sanallisia argumentteja. Perususkomusten varassa voidaan puolestaan antaa rationaalista oikeutusta (warrant) muille uskomuksille. Niiniluoto 2003, 139,140. Näin ollen reformoidun epistemologian näkökulmasta ei ole mielekästä tehdä jyrkkää erottelua teistisen ja ateistisen uskomisen välille.

¹⁶⁸ Puolimatka 2008c, 438–442.

¹⁶⁹ Puolimatka 2008c, 73.

Sikäli kuin tieteen tutkimustulokset ovat ristiriidassa tietyn maailmankatsomuksellisen tai uskonnollisen näkemyksen kanssa, kyseisestä uskonnosta tulisi luopua tieteen tulosten hyväksi.¹⁷⁰

Maailmankatsomukselliset erot vaikuttavat tapaan ymmärtää välittömän kokemustiedon ja tieteellisen tiedon suhde. Teistisestä lähtökohdasta on luonnollista nähdä välitön kokemustieto periaatteessa yhtä luotettavana kuin käsitteellinen tieto.¹⁷¹

Puolimatka näyttäisi ymmärtävän myös yllä olevissa lainauksissa maailmankatsomuksen ja uskonnon käsitteet synonyymeiksi. Useimmissa kohdissa Puolimatka käyttääkin maailmankatsomuksen ja uskonnon käsitteitä rinnakkain tekemättä eroa niiden välille.

Pyrkiessään osoittamaan, että tiede ei voi olla uskonnollisesti neutraalia, Puolimatka antaa määritelmän uskonnon käsitteelle. Tässä yhteydessä Puolimatkan kuitenkin korostaa, ettei ole tarkoituksenmukaista antaa kaikenkattavaa määritelmää uskonnolle. Oleellista on määrittellä, mitä uskonnollisella uskomuksella tarkoitetaan.¹⁷² Puolimatka viittaa Roy Clouserin määritelmään uskonnollisuudesta kaiken olemassa olevan perustana. Erilaisille uskonnollisuuden muodoille on tyypillistä usko kaiken olevan perimmäiseen tekijään, josta kaikki oleva on riippuvaista, mutta ei itse ole riippuvainen mistään. Näin ymmärrettynä uskonnollisuus määrittellään kaiken olevan perustan kautta, jolloin uskonnollisella uskomuksella viitataan tähän olevan perimmäiseen tekijään.¹⁷³

Puolimatka korostaa, että ihminen on luonteeltaan rajallinen olento. Näin ollen hänen on aina lähdettävä ajattelussaan liikkeelle tietokyvyn ylittävästä lintu-perspektiivistä, jonka kautta hän selittää todellisuutta ja sijoittaa yksityiskohtia kokonaisuuteen. Ihminen tarvitsee väistämättä ajattelunsa lähtökohdaksi uskon todellisuuden perustaan, jonka kautta kaikki muu selitetään, mutta jota ei tarvitse selittää millään. Tässä mielessä jokainen ihminen joutuu Puolimatkan mukaan tukeutumaan ajattelussaan jumalalliseen tai uskonnolliseen käsitykseen olevan perustasta. Kaikki uskonnollisuuden muodot eivät sisällä käsitystä persoonalliseen jumalaan, eivätkä kaikki ihmiset miellä itseään uskonnollisiksi. Kaikki ihmiset eivät myöskään harjoita uskontoa tai kuulu uskonnolliseen yhteisöön. Tästä huolimatta jokainen ihminen on Puolimatkan mukaan ainakin minimalistisessa mie-

¹⁷⁰ Puolimatka 2008c, 75.

¹⁷¹ Puolimatka 2008c, 580.

¹⁷² Puolimatka 2009a, 56.

¹⁷³ Puolimatka 2008c, 241. "A religious belief is any belief in something or other as divine. 'Divine' means having the status of not depending on anything else." Clouser 1991, 21,22.

lessä uskonnollinen sikäli kun uskonnollisuudella ymmärretään käsitystä olevan perimmäisestä tekijästä.¹⁷⁴

Puolimatka käyttää uskonnon käsitteen ohella myös maailmankatsomuksen¹⁷⁵ käsitettä varsin paljon pohtiessaan tieteen ja uskonnon suhdetta. Tästä huolimatta hän ei missään yhteydessä määrittele täsmällisesti, mitä maailmankatsomuksella tällaisessa yhteydessä tarkoitetaan. Selvimmin Puolimatkan käsitys maailmankatsomuksen käsitteestä tulee esille hänen tarkastellessaan tieteen taustalla vaikuttavia maailmankatsomuksellisia ehtoja ja ennakko-oletuksia.¹⁷⁶ Näin ollen maailmankatsomuksella viitataan sellaisiin kysymyksiin tieteen tekemisen taustalla, jotka vaativat selitystä, jotta tiede ylipäättään olisi mielekästä.

Kuhnin ja hänen aatetovereidensa edustama maailmankatsomuksellinen koulukunta tieteenfilosofiassa korosti maailmankatsomuksen merkitystä tieteellisen tutkimuksen perustana.¹⁷⁷

Puolimatka viittaa Tomas Kuhnin käsitykseen tieteellisestä paradigmasta, joka ohjaa tieteellistä tutkimusta. Tieteelliseen paradigmaan sisältyy laaja-alaisia oletuksia todellisuuden ja tiedon luonteesta, joten jokaiseen tieteelliseen paradigmaan liittyy väistämättä maailmankatsomuksellisia sitoumuksia.¹⁷⁸ Kuhnin jälkeen tieteenfilosofiassa onkin melko yleisesti hyväksytty näkemys, jonka mukaan tiede on kytköksissä maailmankatsomuksellisiin kysymyksiin.

He [Kuhn ja hänen aatetoverinsa] eivät kuitenkaan edustaneet näkemystä, että tieteellinen tutkimus on aina uskonnollisesti sitoutunutta. Tämän voimakkaamman teesin ovat esittäneet useat filosofit ajattelun historiassa, ja se on saanut lisääntyvää kannatusta filosofien parissa viimeisen puolen vuosisadan aikana. Tämän näkemyksen mukaan tiede on aina uskonnollisesti sitoutunutta, koska se ottaa joko myönteisesti tai kielteisesti kantaa Jumalan olemassaoloon ja hänen merkitykseensä maailmankaikkeuden luojana ja ylläpitäjänä.¹⁷⁹

Tässä yhteydessä Puolimatka erottaa selvästi maailmankatsomuksen ja uskonnon käsitteet toisistaan. Puolimatka korostaa, että Kuhnin edustama maail-

¹⁷⁴ Puolimatka 2009a, 56–61.

¹⁷⁵ Ilkka Niiniluodon mukaan maailmankatsomus voidaan jakaa uskonnolliseen, metafyyseen ja tieteelliseen maailmankatsomukseen. Hän erottaa uskonnollisen ja tieteellisen maailmankatsomuksen niin, että tieteellinen maailmankatsomus on vapaa uskonnollisista tekijöistä, jolloin se on myös paras väline luotettavan tiedon hankkimiseen todellisuudesta. Uskonnollinen maailmankatsomus on epätieteellinen sikäli kun se on ristiriidassa tieteen tulosten tai tieteellisen maailmankuvan kanssa. Niiniluoto 1984, 80–82,87,88. ”Olen itse esittänyt, että tieteellinen ja uskonnollinen maailmankatsomus ovat kuitenkin ristiriidassa *tietoteorian tasolla*. Tällöin määrittelen maailmankatsomuksen kokonaisuutena, johon kuuluu maailmankuva (maailmaa koskevia uskomuksia), tietoteoria (käsitys tavasta hankkia ja perustella maailmaa koskevia uskomuksia) ja arvoja (maailman toivottua tilaa koskevia käsityksiä).” Niiniluoto 2003, 138.

¹⁷⁶ Puolimatka 2008c, 305,306.

¹⁷⁷ Puolimatka 2008c, 448.

¹⁷⁸ Puolimatka 2004, 159; 2008c, 415.

¹⁷⁹ Puolimatka 2008c, 448.

mankatsomuksellinen koulukunta ei pidä tiedettä uskonnollisesti sitoutuneena. Sen sijaan monien muiden vaikutusvaltaisten filosofien mukaan tiede on aina uskonnollisesti sitoutunutta, sillä sen piirissä otetaan väistämättä kantaa Jumalaan liittyviin kysymyksiin.¹⁸⁰

Vaikuttaako tieteellisen tutkimuksen taustalla myös uskonnollisia intuitioita? Uskonnon käsitettä ei tässä yhteydessä voi ymmärtää rituaalisesti tai ulkokohtaisesti. Tässä yhteydessä käytettävän uskonnollisuuden käsitteen täytyy erityisesti liittyä perustavien uskomusten muodostamiseen. Liittyykö tieteen perustana oleviin oletuksiin välttämättä myös uskonnolliseksi luokiteltavia intuitioita, joissa ihminen lukee jollekin todellisuuden osa-alueelle jotain "ei-luonnollisia" tai "yliluonnollisia" ominaisuuksia, joita sillä ei empiirisen kokemuksen pohjalta ole?¹⁸¹

Edellisessä lainauksessa Puolimatka pohtii, että liittyykö tieteen taustalla vaikuttaviin perustaviin oletuksiin myös uskonnollisia intuitioita, joita ihminen selittää vedoten johonkin yliluonnolliseen. Tässä kohden tulee esille maailmankatsomuksen ja uskonnon käsitteiden ero. Kun maailmankatsomuksella viitataan tieteen taustalla vaikuttaviin perimmäisiin ehtoihin ja ennakko-oletuksiin, uskonnon käsite pyrkii antamaan vastauksen näihin kysymyksiin.

[Tiede] joutuu myös tekemään koko joukon maailmankatsomuksellisia oletuksia, joita ilman tieteellinen tutkimus ei olisi mielekkästä. Kyseisiä oletuksia ei ole mahdollista suoranaisesti johtaa itse tieteellisen tutkimuksen tuloksista, vaan ne täytyy olettaa tieteellisen tutkimuksen edellytykseksi. Monien näiden oletusten alkuperä on Raamatun maailmankuvassa.¹⁸²

Tieteen maailmankatsomuksellisten ennakko-oletusten juuret ovat Puolimatkan mukaan Raamatun maailmankuvassa. Tällä Puolimatka tarkoittaa, että kristillinen maailmankuva tarjoaa mielekkäät vastaukset tieteen maailmankatsomuksellisille edellytyksille.¹⁸³ Tämä näkyi Puolimatkan mukaan myös tieteellisen ajattelun vallankumouksessa 1500–1700 -luvulla, jolloin tiede kehittyi lyhyessä ajassa kovaa vauhtia. Toisin kuin yleensä ajatellaan, tieteellisen vallankumouksen takana eivät olleet Puolimatkan mukaan naturalistiset tekijät, vaan Raamatun maailmankuvan tarjoamat vastaukset tieteen ehdoille ja ennakko-oletuksille.¹⁸⁴

Näin ollen maailmankatsomuksen ja uskonnon käsitteiden suhdetta voisi kuvata siten, että kun maailmankatsomuksen käsite piirtää ne ehdot ja ennakko-oletukset, jotka tieteen on täytettävä, näihin kysymyksiin vastaamisessa joudutaan sitoutumaan väistämättä johonkin perimmäiseen tekijään, jota Puolimatka kutsuu

¹⁸⁰ Puolimatka 2008c, 448.

¹⁸¹ Puolimatka 2004, 158.

¹⁸² Puolimatka 2008c, 306.

¹⁸³ Puolimatka 2008c, 314.

¹⁸⁴ Puolimatka 2008c, 369.

uskonnolliseksi. Toisin sanoin, vastaus maailmankatsomuksellisiin kysymyksiin saa Puolimatkan mukaan aina uskonnollisen sisällön.

Perinteinen sisältökriteeri on Puolimatkan mukaan epäonnistunut sen luonnehtiessa indoktrinaatioksi opetusta, joka on luonteeltaan laaja-alaista. Kaikki inhimillinen tieto, tiede mukaan luettuna on maailmankatsomuksellisesti ja uskonnollisesti sitoutunutta, joten ei ole mielekäästä syyttää realistista uskonnonopetusta sen laaja-alaisen luonteen vuoksi. Sen sijaan indoktrinaation sisältökriteeriä on mielekkäämpää käyttää niin päin, että opetuksessa pyritään tuomaan esiin opettavan uskomuksen maailmankatsomukselliset kytkökset. Näin muotoiltuna realistisen uskonnonopetuksen ei tarvitse Puolimatkan mukaan rikkoa sisältökriteerin näkökulmasta tieteellisyyden ihannetta.¹⁸⁵ Päinvastoin Puolimatka pyrkii argumentoimaan, että kristillisistä lähtökohdista käsin kyetään antamaan mielekkäät vastaukset tieteen taustalla väistämättä oleville ehdoille ja ennakko-oletuksille. Näin realistinen uskonnonopetus ei Puolimatkan mukaan vain täytä tieteellisyyden ihannetta, vaan se myös luo pohjaa tieteen tekemiselle.

Olen pyrkinyt analyysissä erittelemään, mitä Puolimatka tarkoittaa maailmankatsomuksen ja uskonnollisen käsitteillä. Puolimatka käyttää maailmankatsomuksen ja uskonnon käsitteitä joissakin kohdin synonyymeinä ja toisissa kohdin erillisinä käsitteinä. Analyysini mukaan maailmankatsomuksen käsitteellä viitataan kysymykseen tieteelle välttämättömistä edellytyksistä, kun taas uskonnon käsite antaa vastauksen näihin kysymyksiin. Tämä merkitsee Puolimatkan sisältökriteerin kannalta, että sen varassa ei kyetä sanomaan mitään uskonnollisten uskomusten opettamisen luonteesta. Puolimatkan sisältökriteerin mukaan opetus on indoktrinaatiota, mikäli se ”sivuuttaa opettavan asian maailmankatsomukselliset, moraaliset ja poliittiset kytkennät”.¹⁸⁶

Puolimatka erottaa kuitenkin selvästi maailmankatsomuksen ja uskonnon käsitteet pyrkiessään osoittamaan, että tiede on sekä maailmankatsomuksellisesti että uskonnollisesti sitoutunutta. Koska Puolimatka erottaa maailmankatsomuksen ja uskonnon käsitteet, hänen sisältökriteerinsä ei sisällä ollenkaan vaatimusta opetuksen uskonnollisten kytkentöjen esiintuomisesta. Näin ymmärrettynä sisältökriteeri on luonteeltaan liian kapea-alainen. Realistisen uskonnonopetuksen oikeutuksen näkökulmasta olisikin mielekäästä lisätä sisältökriteeriin vaatimus opetuksen uskonnollisten kytkentöjen esiintuomisesta.

¹⁸⁵ Puolimatka 1997, 80,161.

¹⁸⁶ Puolimatka 1997, 80.

Tarkasteltaessa Puolimatkan argumentointia perinteistä sisältökriteeriä vastaan on käynyt ilmi, ettei realistisen uskonnonopetuksen sisällön tarvitse rikkoa Puolimatkan mukaan tieteellisyyden ihannetta. Seuraavassa luvussa tarkastellaan lähemmin kysymystä: Miten Puolimatka pyrkii oikeuttamaan uskonnolliset uskomukset luotettavina tieteellisyyden ihanteen täyttävinä opetussisältöinä?

5 Realistisen uskonnonopetuksen sisällöllinen oikeuttaminen

5.1 Luonnolliset ja yliluonnolliset tietolähteet

Puolimatka esittää Edward Craigin ajatteluun nojautuen, että on olemassa vain kaksi mahdollista tapaa suhtautua perimmäisiin kysymyksiin.

On olemassa vain kaksi perustavaa maailmankatsomusta tai todellisuuskäsitystä, joiden varaan kaikki näkemykset, filosofiat ja teorit rakentuvat tai joiden muunnelmia ne ovat. Yhtäältä on olemassa supranaturalistinen käsitys, jonka mukaan Jumala on todellisuuden perimmäinen alkuperä ja ihminen on Jumalan kuvaksi luotu olento, joka elää Jumalan luomassa maailmassa. Toisaalta on olemassa naturalistinen käsitys, jonka mukaan ihminen on oman maailmansa luoja. Craigin mukaan on itsepetosta kuvitella, että olisi olemassa jokin neutraali lähestymistapa, josta olisi mahdollista tarkastella näitä kahta lähestymistapaa puolueettomasti, ilman että nojautuisi tarkasteluissaan jommankumman tarjoamiin lähtökohtaoletuksiin.¹⁸⁷

Mahdollisia suhtautumistapoja on Craigin mukaan naturalismi ja supranaturalismi, joiden varaan kaikki inhimilliset näkemykset, teorit ja filosofiat rakentuvat. Naturalismi on ateistinen kanta, jonka mukaan koko todellisuutta voidaan selittää luonnollisten syiden perustalta. Supranaturalismin mukaan todellisuuden perimmäiset kysymykset puolestaan palautuvat elävään ja persoonalliseen Jumalaan, joka on luonut koko todellisuuden. Craigin mukaan olisi itsepetosta väittää omaavansa neutraali kanta suhteessa perimmäisiin kysymyksiin. Näin ollen jokainen ihminen joutuu ajattelussaan tukeutumaan pohjimmiltaan jonkinlaiseen naturalismin tai supranaturalismin muotoon.¹⁸⁸

Puolimatka edustaa teistisen realismin tutkimusohjelmaa, joka on vaihtoehtoinen tutkimusohjelma naturalismin ja intuitionismin ohella.¹⁸⁹ *Teistisen realismin* käsite viittaa ajatukseen, jonka mukaan ”on olemassa ääretön, moraalisesti täydellinen, kaikkivaltias ja kaikkietävä persoona, joka on luonut maailmankaikkeuden itsensä ulkopuolelle”.¹⁹⁰ Teistisen realismin käsitettä tulee hyvin lähelle

¹⁸⁷ Puolimatka 2009b, 439.

¹⁸⁸ Puolimatka 2008c, 195,317; 2009b, 439.

¹⁸⁹ Naturalistisen tutkimusohjelman ja supranaturalistista näkökantaa edustavan teistisen realismin tutkimusohjelman lisäksi on olemassa kolmas mahdollinen tutkimusohjelma, jota kutsutaan intuitionismiksi. Puolimatka kuitenkin argumentoi, ettei intuitionismi tarjoa riittävän pätevää perustaa tieteelliselle tutkimusohjelmalle. Puolimatka 2009a, 92; 2008c, 602–618. Lisäksi tutkimuskysymyksen kannalta oleellista on naturalismin ja teistisen realismin välinen kiista, johon liittyy kysymys uskonnollisten uskomusten tiedollisesta oikeutuksesta. Tästä syystä tässä kohden pidättäydään naturalistisen ja teistisen realismin tutkimusohjelmien käsittelyssä rajaten intuitionismi tämän työn ulkopuolelle.

¹⁹⁰ Puolimatka 2008c, 320.

teismien käsite, jonka mukaan ”on olemassa Jumala, joka on persoonallinen ja erilinen maailmankaikkeudesta, mutta siinä elävästi ja jatkuvasti toimiva”.¹⁹¹ Puolimatka muotoilee teismien peruslauseen siten, että on ”olemassa persoonallinen Jumala, joka on moraalisesti täydellinen, kaikkivaltias, kaikkitietävä, ja joka on luonut universumin”.¹⁹² Näin ollen teistisen realismin käsite voidaan ymmärtää Puolimatkan ajattelussa teismien synonyymiksi.

Puolimatka edustaa teistisen realismin kristillistä muotoa, jolloin se saa kristillisen sisällön. Tällaista näkökantaa Puolimatka kutsuu sekä *kristilliseksi realismiksi* että *kristilliseksi teismiksi*.¹⁹³ Hyvin lähelle teistisen realismin käsitettä tulee myös *teologisen realismin* käsite, jonka mukaan ”Jumala ei ole pelkkä ihmismielen konstruktio, vaan todella olemassa oleva ääretön ja kaikkivaltias persoona, joka on luonut universumin ja pitää sitä yllä”.¹⁹⁴ Teologinen realismi eroaa teistisestä realismista sikäli, että siinä korostetaan Jumalan olevan ihmismielestä riippumaton todellinen persoona. Toisaalta, jos Jumala olisi vain ihmismielen luomus, ei olisi mieltä olettaa, että on olemassa Jumala, joka on luonut koko todellisuuden. Näin ollen teistisen realismin käsite edellyttää myös teologisen realismin käsitettä ollakseen mielekäs.

Teistisen realismin tutkimusohjelmalle on luonteenomaista tukeutua naturalististen ja intuitioihin perustuvien tietolähteiden lisäksi supranaturalistisiin tietolähteisiin, jotka perustuvat Jumalan ylikuuliseen ilmoitukseen. Näin ollen luotettavina tietolähteinä pidetään havainnon, järjen päättelyn, muistin, loogisten totuuksien sekä rationaalisten ja eettisten intuitioiden lisäksi myös ihmisen välitöntä kokemusta Jumalasta yleisen ja erityisen ilmoituksen pohjalta.¹⁹⁵

Puolimatka ei tarkastele teoksissaan kovin yksityiskohtaisesti naturalismin ja intuitionismin tietolähteitä, vaan hän keskittyy ensisijaisesti arvioimaan ilmoitustiedon pätevyyttä tietolähteenä. Tämä ei tarkoita, ettei luonnollisilla tietolähteillä olisi teistisen realismin mukaan tiedonhankinnassa välttämätön rooli. Luonnollisten tietolähteiden luotettavuuden yksityiskohtainen perusteleminen ei ole kuitenkaan tarpeellista, koska niillä on jo naturalismin värityksessä tiedeyhteisös-

¹⁹¹ Puolimatka 2008c, 633.

¹⁹² Puolimatka 1997, 133; 2009a, 14.

¹⁹³ Puolimatka 2008c, 330,510.

¹⁹⁴ Puolimatka 2002, 380. ”Teologisen realismin mukaan uskonnolliseen kieleen sisältyvät Jumalaa koskevat väitteet ovat objektiivista todellisuutta koskevia tosia (tai epätosia) väitteitä. Ne sisältävät ainakin epäsuorasti viittauksen ihmisen mielestä ja kielellisistä aktiiviteeteista riippumattomaan metafyyssiseen tai transsendenttiin oloon, jota voidaan kuvata teistisillä attribuuteilla.” Koistinen 2001, 18.

¹⁹⁵ Puolimatka 2009a, 92,95; 2008c, 618.

sä yleisesti hyväksytty asema. Sen sijaan Puolimatka korostaa, että yksipuolinen luonnollisten tietolähteiden korostaminen johtaa tarpeettomaan todellisuuden ka-ventamiseen, jossa ei huomioida sen yliluonnollista ulottuvuutta. Toisaalta luonnolliset tietolähteet ovat Puolimatkan mukaan riittämättömiä, koska niiden pohjalta ei ole mahdollista oikeuttaa tieteen perustavia maailmankatsomuksellisia ja uskonnollisia oletuksia.¹⁹⁶ Tästä syystä ilmoitustiedon tarkastelulla on keskeinen sija Puolimatkan ajattelussa.

Ilmoitustiedon luotettavuus on keskeinen kysymys myös realistisen uskonnonopetuksen kannalta. Koska uskonnolliset uskomukset syntyvät ilmoitustiedon varassa, sen luotettavuuden osoittaminen on edellytys realistisen uskonnonopetuksen sisällölliselle oikeuttamiselle. Tästä syystä seuraavassa keskitytään Puolimatkan ajatteluun ilmoitustiedon luotettavuudesta ja merkityksestä uskonnollisten uskomusten oikeuttamisessa.

5.2 Ilmoitustieto uskonnollisten uskomusten lähteenä

5.2.1 Ilmoitustiedon luotettavuus

Teistisen realismin tutkimusohjelman näkemys ilmoitustiedosta luotettavana tietolähteenä rakentuu *eksperientialismiksi*¹⁹⁷ kutsutun tietoteoreettisen näkökannan varaan. Eksperientialismin mukaan henkilöllä voi olla tiedollisesti oikeutettuja uskomuksia, jotka ovat omaksuttu välittömän kokemuksen perusteella. Evidentialismista poiketen eksperientialismin mukaan uskomukset voivat olla tiedollisesti oikeutettuja, vaikka niitä ei johdettaisi muista uskomuksista, ja niitä ei olisi mahdollista todistaa vastaansanomattomasti oikeaksi.¹⁹⁸ Fideismistä eksperientialismi

¹⁹⁶ Puolimatka 2008c, 195,618.

¹⁹⁷ Markus Lammenrannan mukaan Alvin Plantinga edustaa eksperientialismiksi kutsuttua tietoteoreettista suuntausta, joka muodostuu kolmesta teesistä: Ensiksi, on olemassa Jumalaa koskevia perususkomuksia, joita ei tarvitse oikeuttaa muilla uskomuksilla. Toiseksi, tällaisten uskomusten oikeuttamisen lähde on uskonnollinen kokemus. Kolmanneksi, Jumalaa koskevat perususkomukset voivat kumoutua. Lammenranta 2009, 400. Plantinga itse käyttää tällaisesta tietoteoreettisesta näkemystä nimeä reformoitu epistemologia. Näin ollen voidaankin todeta, että Puolimatkan edustama eksperientialismi vastaa sisällöltään Plantingan reformoitua epistemologiaa, vaikka heidän käyttämät nimityksen poikkeavatkin toisistaan.

¹⁹⁸ Puolimatka 2009a, 18,19. Rauno Huttunen kritisoi Puolimatkan käsitystä uskonnonopetuksen kasvatuksellisesta hyväksyttävyydestä viittaamalla Puolimatkan käsitykseen, jonka mukaan ihmisen voi tiedollisesti oikeutetulla tavalla uskoa Jumalan olemassaoloon, jolloin realistisen uskonnonopetuksen ei tarvitse välttämättä olla sisältökriteerin näkökulmasta indoktrinaatiota. Huttunen kritisoi Puolimatkan ajattelua, koska Jumalan puolesta ei voida osoittaa sellaista tieteellistä todistusta, jonka kaikki voisivat hyväksyä. Näin ollen uskonnonopetus ei voi Huttusen mukaan olla kasvatuksellisesti hyväksyttävää. Huttunen 2003, 28,29. Tässä kohden Huttusen ajattelua värittää voimakkaasti evidentialismille luonteenomainen käsitys, jonka mukaan uskomuksen totuuteen voi

puolestaan eroaa siinä, että sen mukaan uskonnollisia uskomuksia tulee kuitenkin arvioida järkipäisesti.¹⁹⁹

Teistisen realismin mukaan jokaisella ihmisellä on Jumalan kuvaksi luotuna olentona luontainen taju Jumalasta. Puolimatka selvittää ihmisen luontaista tietoisuutta Jumalasta nojautuen Alvin Plantingan ajatteluun. Plantingan mukaan Jumala on antanut luomisen yhteydessä ihmiselle kognitiivisen kyvyn (*sensus divinitatis*), joka tuottaa hänelle Jumalaa koskevia uskomuksia. Uskonnollisia uskomuksia tuottava kognitiivinen kyky saattaa aktivoitua erilaisissa tilanteissa, kuten ihmisen ihmetellessä luonnossa vallitsevaa järjestystä tai sairauden edessä. Tällaisen kokemuksen vaikutuksesta ihmisessä saattaa syntyä perustava usko Jumalaan. Ihmisellä saattaa olla teistisen realismin mukaan tällaisten uskonnollisten kokemusten kautta tietoa Jumalasta riippumatta siitä ajatteleeko hän olevansa teisti, ateisti vai agnostikko.²⁰⁰

Teistisen realismin perustava ajatus on, että uskonnolliset uskomukset voivat olla välittömän kokemuksen kautta syntyneitä tiedollisesti oikeutettuja uskomuksia. Tällaiset kokemukset perustuvat yleiseen ilmoitukseen, jonka mukaan Jumala on ilmoittanut itsensä luonnossa sekä ihmisten järjellisessä ja moraalisisessa olemuksessa. Yleisen ilmoituksen varassa saatavan kokemukseräisen tiedon kautta jokainen ihminen voi saada tietoa Jumalan ominaisuuksista ja olemuksesta.²⁰¹

Pyrkinessään oikeuttamaan välittömän kokemuksen kautta saatujen uskonnollisten uskomusten pätevyyttä, Puolimatka nojautuu William P. Alstonin ajatteluun. Alston argumentoi, että havaintotietoa ei ole mielekäästä rajata vain aistihavaintojen piiriin. Havaintotiedon rajaamista ei ole mahdollista tehdä teoreettisesti, vaan rajaaminen on tehtävä kokemukseräisesti. Alston korostaa, että kokemukseräisesti tarkasteltuna tulee ilmeiseksi, että suuri osa sosiaalisiin suhteisiin liittyvää havaintotiedosta on luonteeltaan ei-aistimuksellisia. Tällaisia ei-aistimuksellisia havaintoja ovat esimerkiksi ihmisen kokemukset toisten ihmisten mielentiloista ja sosiaalisista tilanteista, jotka eivät palaudu pelkästään aistihavainnon kautta saatuun informaatioon. Sikäli kun Jumala on olemassa, on luontevaa olettaa, että ih-

uskoa vain, jos sen puolesta voidaan esittää vastaansanomaton todistusaineisto. Juuri tätä vaatimusta Puolimatkan edustama evidentialistinen käsitys nousee vastustamaan.

¹⁹⁹ Puolimatka 2009a, 19.

²⁰⁰ Puolimatka 1997, 152; 2002, 209,210; 2009a, 110,111,113.

²⁰¹ Puolimatka 1997, 152; 2002, 211; 2009a, 99.

misillä on tällaisia ei-aistimuksellisia havaintoja Jumalasta välittömän kokemuksen perusteella.²⁰²

Puolimatka erottaa uskonnollisen kokemuksen kaksi tasoa, joiden kautta tulee ymmärrettäväksi se, että monilla ihmisillä on keskenään erilaisia ja ristiriitaisia havaintoja Jumalasta.²⁰³ Puolimatkan mukaan uskonnollisista kokemuksista puhuttaessa tulee erottaa välittömän kokemuksen kautta saatu tieto siitä tulkinnasta, jonka ihmiset antavat tälle tiedolle.²⁰⁴ Välittömän kokemuksen taso on kaikille ihmisille yhteinen mekaanisesti toimiva kyky saada kokemuksen kautta tietoa todellisuudesta. Tulkinnallinen taso puolestaan on luonteeltaan intentionaalinen, jonka kautta ihmiset muokkaavat aktiivisesti kokemuksiaan.²⁰⁵

Teistisen realismin mukaan jokainen ihminen on välittömän kokemuksen kautta ainakin jollain tasolla tietoinen Jumalasta. Kokemusten erilaisuus johtuu kuitenkin siitä, että eri ihmiset antavat erilaisia tulkintoja kokemuksilleen omasta viitekehyksestään käsin.²⁰⁶ Näin ollen sekä uskontojen että tieteen sisältämät tiedolliset käytänteet ovat luonteeltaan kehällisiä.²⁰⁷ Puolimatka kuitenkin korostaa, että vaikka ilmoitustieto omaksutaan kaikkien muiden tietolähteiden tavoin intuition varassa ilman lopullisia perusteluja, erilaisista tulkinnoista ei seuraa tietoteoreettista relativismia. Välittömän kokemuksen kautta syntyneitä, mutta tulkintojen kautta erilaisia sisältöjä saaneita uskonnollisia uskomuksia voidaan arvioida epäsuorasti tarkastelemalla niiden sisäistä johdonmukaisuutta.²⁰⁸

²⁰² Puolimatka 1997, 152; 2002, 211,212; 2009a, 99,100,107.

²⁰³ ”Alstonilla ja muilla, jotka pitävät uskonnollista kokemusta uskoa tukevana evidenssinä, on vaikea tehtävä: heidän on verrattava uskonnollisia uskomuksia ja niitä tukevia kokemuksia tieteilisiin uskomuksiin ja niitä tukevaan evidenssiin sekä tarkasteltava eri tapoja, joilla tieteessä ja uskonnossa uskomuksia muodostetaan. Olennaisen tärkeää heille on kuitenkin hylätä ajatus, jonka mukaan uskonnollinen kokemus on sanoin kuvaamaton ja subjektiivinen.” Haaparanta 2003, 285. Puolimatalle uskonnollisessa kokemuksesta on läsnä sekä objektiivinen että subjektiivinen taso. Tällä erotelulla Puolimatka pyrkii yhtäältä oikeuttamaan uskonnollisen kokemusperäisen tiedon, ja toisaalta selittämään eri ihmisten ristiriitaiset kokemukset Jumalasta.

²⁰⁴ Puolimatka 2009a, 114.

²⁰⁵ Puolimatka 2008c, 574.

²⁰⁶ Puolimatka 2009a, 111,114.

²⁰⁷ Sami Pihlströmin mukaan ”[tiede] ja uskonto voidaan nähdä inhimillisinä käytäntöinä, suhteellisen vakiintuneina tapoina toimia ja ajatella.” Myös Pihlström korostaa, että eri käytäntöjen sisällä tietolähteiden oikeuttaminen ajautuu väistämättä kehään. Tästä puolestaan näyttäisi seuraavan eri käytäntöjen yhteismitattomuus, joka johtaa relativismin ongelmaan. Pihlström tarkastelee reformoitua epistemologiaa tämän kysymyksen näkökulmasta ja toteaa, että se ei ole lähtökohtaisesti luonteeltaan relativistista, koska tiedon oikeuttamisen säännöt ovat sen mukaan objektiivisia. Tästä huolimatta reformoitu epistemologia joutuu ottamaan askeleen relativismin suuntaan, sillä tosiasiallisesti ihmiset eivät näytä pääsevän yksimielisyyteen oikeutuksen taustalla vaikuttavista säännöistä. ”Ihminen on kaikessa monimuotoisuudessaan ja ristiriitaisuudessaan siltäkin eriskummallinen ykseys, *sekä* tiedettä *että* uskontoa (ja tietenkin monia muita käytäntöjä) harjoittava olento. Keino-tekoinen yritys sovittaa nämä näkökulmat yhteen on haitaksi molemmille, mutta kriittisestä keskustelusta kieltäytyminen on ehkä vieläkin vahingollisempaa.” Pihlström 2003, 149,167–169,175.

²⁰⁸ Puolimatka 2008c, 584,580,587,601,602.

Uskonnollisen havaintotiedon luotettavuutta voidaan arvioida myös sen varassa, ovatko olosuhteet suotuisat havainnoimiseen. Tällöin tulee arvioida sitä, onko havainnoitsija tasapainoisessa tilassa, vai onko hän esimerkiksi juovuksissa tai ylen määrin väsynyt. Lisäksi tarkasteltaessa uskonnollisten uskomusten luotettavuutta painotetaan Puolimatkan mukaan myös ”henkilön eettistä tasapainoa ja hänen valmiuttaan kohdata totuus sekä itsestään että Jumalasta”.²⁰⁹

Tällöin tiedollisesti oikeutetun uskomuksen kriteeriksi nähdään sen prosessin luotettavuus, jonka kautta uskomus on syntynyt. Puolimatkan edustama eksperientialismi voidaankin nähdä eräänlaisena reliabilistisen tiedonanalyysin laajenuksena, jolloin tiedon käsitteeseen liitetään luotettavuusehto.²¹⁰ Tässä yhteydessä Puolimatka esittelee tarkoituksenmukaisen toiminnan käsitteen (*proper function*), jonka mukaan ihmisen älyllisten kykyjen tulee toimia tarkoituksenmukaisella tavalla. Teistisen realismin pohjalta on luontevaa olettaa, että ihmisen älylliset kyvyt toimivat tarkoituksenmukaisella tavalla koska Jumala on luonut ihmiselle kyvyn saada tietoa todellisuudesta. Ihminen voi näin ollen saada välittömän kokemuksen kautta luotettavaa tietoa todellisuudesta ja myös Jumalasta. Tieto on luotettavaa sikäli kun hänen älylliset kykynsä toimivat tarkoituksenmukaisella tavalla sellaisissa olosuhteissa, joissa niiden on tarkoitettu toimivan.²¹¹

Evidentialistisen vaatimuksen mukaan uskonnollisten uskomusten puolesta tulisi voida esittää todistusaineistoa, joka olisi avointa kaikille ihmisille. Uskonnollisen havaintotiedon ei katsota täyttävän avoimen todistusaineiston vaatimusta, koska joillain ihmisillä ei näyttäisi olevan lainkaan kokemusperäistä tietoa Jumalasta, jolloin he eivät voi myöskään arvioida tällaisen tiedon pätevyyttä.²¹²

Puolimatkan mukaan tällaisen ajattelun ongelmallisuus on kuitenkin siinä, ettei se ota huomioon persoonallisen tiedon erityisluonnetta. Kahden persoonan välinen tunteminen on mahdollista vain, jos molemmat osapuolet ovat valmiita ilmaisemaan itseään, ja toisaalta molempien osapuolten tulee olla halukkaita tutustua toiseen persoonaan. Jumala on kuitenkin eettinen olento, joka ei ilmaise itseään ihmiselle ilman toisen osapuolen halukkuutta. Toisaalta ihminen ei äärellisenä olentona aina ymmärrä ääretöntä Jumalaa ja ihminen ei langenneena olentona aina halua kohdata Jumalaa, koska tällöin hänen olisi kohdattava myös oma

²⁰⁹ Puolimatka 2002, 213; 2009a, 101.

²¹⁰ Puolimatka 1997, 149. ”Reliabilistisille analyyseille on ominaista, että ne liittävät totuus- ja uskomusehtoihin luotettavuusehdon. Tämän tarkoitus on kytkeä uskomus totuuteen tavalla, joka sulkee pois sen, että uskomus olisi vain sattumalta tosi.” Lammenranta 1993, 101.

²¹¹ Puolimatka 2008c, 594,595.

²¹² Puolimatka 1997, 153,154.

turmeltunut itsensä. Ihmisillä ei siis ole aina vaadittavaa herkkyyttä tai valmiutta Jumalan kokemiseen, joten on luontevaa olettaa, ettei kaikilla ihmisillä ole persoonallista tietoa Jumalasta. Näin ollen siitä, että joillain ihmisillä ei ole havaintoja Jumalasta, ei Puolimatkan mukaan seuraa, ettei kenelläkään ihmisellä voisi olla luotettavaa kokemuseräistä tietoa Jumalasta.²¹³

Uskonnollisen havaintotiedon luotettavuutta voidaan arvioida myös vasta-
näytön varassa, jolloin omia uskomuksia verrataan toisten ihmisten sekä muiden
uskontojen käsityksiin Jumalasta.

Ei ole olemassa yhtä yhtenäistä kriteeristöä Jumalaa koskevien havaintojen luotettavuudelle. Eri uskonnot ovat kehittäneet erilaisia kriteerejä näiden havaintojen pätevyuden arvioimiseksi. Niitä voidaan pitää kilpailevina oletuksina luotettavan Jumalaa koskevan havainnon arviointiperusteista. Ne muodostavat erilaisia ”tiedollisia käytäntöjä” eli tapoja tiedon hankkimiseksi ja oikeuttamiseksi. Kristillisen tiedollisen käytännön piirissä Jumalaa koskevan tiedon kiteytymistä pidetään Raamattua, kirkon tunnustuksia, kristillisen yhteisön kokemuksia ja kristillistä ajattelua. Uskonnollisten kokemusten pätevyyttä ja aitoutta arvioidaan tämän tiedon valossa.²¹⁴

Puolimatkan mukaan ei ole olemassa yhtä tapaa arvioida uskonnollisen havaintotiedon luotettavuutta vaan eri uskonnot ovat kehittäneet omanlaisensa kriteeristön, joka sisältää näkemyksen luotettavista tiedonhankintatavoista ja tiedon oikeuttamisesta. Kriteeristön sisäisiä tiedonhankintatapoja ja oikeutuksen ehtoja Puolimatka kutsuu *tiedollisiksi käytänteiksi*²¹⁵. Kristinuskon kriteeristö perustuu Raamattuun, kirkon tunnustukseen sekä kristittyjen kokemuksiin ja ajatteluun. Uskonnollisen kokemustiedon pätevyyttä voidaan näin ollen Puolimatkan mukaan arvioida suhteessa kriteeristöjen perustalla oleviin tiedollisiin käytänteihin, joiden valossa uskomukset oikeutetaan.²¹⁶

Uskonnollisen havaintotiedon luotettavuus on kyseenalaistettu myös sen kehällisen luonteen vuoksi. Kritiikin mukaan välittömän kokemuksen kautta syntyneiden uskonnollisten uskomusten ongelmallisuus on siinä, että ne voidaan oi-

²¹³ Puolimatka 1997, 154; 2002, 208,215; 2009a, 44,103,104.

²¹⁴ Puolimatka 2009a, 100.

²¹⁵ ”[William P. Alston] korostaa, että niiden [uskonnollisten uskomusten] muodostaminen nojaa sosiaalisesti vakiintuneisiin uskomusten muodostamisen käytäntöihin, samoin kuin tieteellisten uskomusten muodostaminen nojaa tieteen sosiaalisiin käytäntöihin. Käytännöt poikkeavat Alstonin mukaan toisistaan, mutta ollakseen rationaalinen kunkin käytännön on oltava riittävästi sopusoinnussa muiden sosiaalisten käytäntöjen kanssa.” Haaparanta 2003, 284,285. Tiedollisten käytänteiden käsite on lähellä myös kulttuuristen kehysten käsitteeseen. ”Kulttuurisilla kehyksillä viitataan yhteisössä tai yhteiskunnassa yhteisesti jaettuuihin oletuksiin tai käsityksiin maailmasta”. ”Usein nämä oletukset ovat itsestään selviä ja kyseenalaistamattomia. Tästä seuraa, että ne ovat myös näkymättömiä ja rutiininomaisia. Näkyviksi ja tietoisesti pohdittavaksi ne tulevat yleensä silloin, kun niihin perustuvia toimintatapoja ja käytäntöjä ei voida toteuttaa totuttuun tapaan. Kulttuuriset kehykset ilmenevät sosiaalisessa kanssakäymisessä. Kanssakäymisen käytäntömme ja tapamme heijastavat niitä, ja käyttämämme kieli rakentuu niiden varaan.” Alasuutari 2006, 70.

²¹⁶ Puolimatka 2002, 212; 2009a, 100.

keuttaa vain kehällisesti vetoamalla välittömään kokemukseen Jumalasta.²¹⁷ Puolimatka kuitenkin kiistää edelleen Alstonin argumentaatioon nojautuen, että uskonnollisen havaintotiedon kehällisyys kumoaisi sen luotettavuuden. Ilmoitustieto kyseenalaistetaan naturalistisessa tutkimusohjelmassa, koska luotettaviin tietolähteisiin luetaan sen piirissä vain havainto, muisti ja rationaalinen päättely. Puolimatka kuitenkin korostaa, että uskonnollisen havaintotiedon tavoin kaikkien tietolähteiden oikeuttaminen tapahtuu lopulta kehällisesti.²¹⁸

Vaikka ilmoitustieto voidaan oikeuttaa vain vetoamalla ilmoitustietoon, samoin on kaikkien tietolähteiden laita, kuten järjen luotettavuus, joka voidaan oikeuttaa vain vetoamalla järjellisiin perusteluihin. Tällöin kunkin tutkimusohjelman käsitys luotettavista tietolähteistä voidaan perustella vain sen omien tietolähteiden varassa, jolloin perustelu ajautuu väistämättä kehään. Tietolähteiden luotettavuutta ei voida siis oikeuttaa ulkoisesti vetoamalla muihin tietolähteisiin, vaan jokainen tutkimusohjelma joutuu turvautumaan omiin tietolähteisiinsä kykenemättä todistamaan lopullisesti niiden luotettavuutta. Tästä syytä naturalistisista lähtökohdista esitetty kritiikki ei Puolimatkan mukaan voi kumota teistisen realismin oikeutusta pitää ilmoitustietoa luotettavana tietolähteenä.²¹⁹

Puolimatkan mukaan uskonnollisia kokemuksia voidaan siis arvioida vain kunkin uskonnon omien kriteeristöjen valossa. Vaikka uskonnollisten uskomusten pätevyyttä voidaan vertailla, ne saavat oikeutuksensa kunkin uskonnon omien tiedollisten käytänteiden varassa.²²⁰ Puolimatka puolustaa myös ilmoitustiedon luotettavuutta huolimatta sen kehällisestä luonteesta, koska kaikkien tietolähteiden luotettavuus voidaan oikeuttaa vain kunkin tutkimusohjelman sisäisten tiedollisten käytänteiden varassa.²²¹

Nämä näkemykset näyttäisivät olevan kuitenkin ristiriidassa Puolimatkan indoktrinaation sisältökriteerin kanssa, jonka mukaan opetusta on luonnehdittava indoktrinaatioksi ”jos se ei selkeytä opetettavan uskomusjärjestelmän sisäistä rakennetta tavalla, joka tekee mahdolliseksi erottaa uskomusjärjestelmän sisällön niistä perusteluista, joiden avulla sen katsotaan tulevan toteen näytetyksi”.²²² Sikäli kun uskonnolliset uskomukset voidaan oikeuttaa vain uskonnon oman tietojärjestelmän varassa, ja ilmoitustiedon luotettavuus voidaan osoittaa vain kunkin tut-

²¹⁷ Ks. esim. Lammenranta 2009, 406.

²¹⁸ Puolimatka 2002, 214; 2009a, 102.

²¹⁹ Puolimatka 2002, 214; 2009a, 91,102; 2008c, 585,619.

²²⁰ Puolimatka 2002, 212; 2009a, 100.

²²¹ Puolimatka 2002, 214; 2009a, 102.

²²² Puolimatka 1997, 80.

kimusohjelman omien tietolähteiden varassa, uskonnolliset uskomukset ja ilmoitustieto näyttäisivät olevan räikeässä ristiriidassa indoktrinaation sisältökriteerin kanssa. Näin ollen Puolimatkan oman sisältökriteerin valossa sekä uskonnollisen kokemuksen varassa syntyneitä perustavia kokemuksia että ilmoitustiedon opettamista tulisi luonnehtia indoktrinaatioksi.

Oman arvioni mukaan näin ilmeinen ristiriita Puolimatkan sisältökriteerin ja tietoteoreettisten käsitysten välillä johtuu yksinkertaisesti aikavälistä, jona aikana hän on esittänyt käsityksiään indoktrinaatiosta ja tieteestä. Puolimatka on muotoillut indoktrinaation sisältökriteerinsä kolmetoista vuotta sitten, jolloin tietoteoreettisessa keskustelussa ei yleisesti ollut huomioitu kaikkien uskomusten välttämätöntä kehällisyyttä suhteessa uskomusjärjestelmään. Tiedekäsityksiään Puolimatka on esitellyt viime vuosina, jolloin tietoteoreettisessa keskustelussa on yleisesti hyväksytty syvien metafyyssisten ja maailman katsomuksellisten kysymysten ratkaisematon luonne. Nykyisen käsityksen mukaan kaikki tieto oikeutetaan kehällisesti olettamalla kyseisen tietolähteen luotettavuus. Mitään tiedollisia sisältöjä ei voida erottaa niistä tiedollisista käytänteistä, joihin niiden tiedollinen oikeutus perustuu.²²³ Näin ollen Puolimatkan sisältökriteerin alkuperäinen muotoilu ei ole mielekäs peilattuna hänen uudempiin tietoteoreettisiin käsityksiinsä. Esitän tutkimukseni myöhemmässä vaiheessa oman ehdotukseni sisältökriteerin uudelleenmuotoilulle.

5.2.2 Aidon ilmoituksen tunnistaminen

Yleisen ilmoituksen ohella teistinen realismi pitää sisällään ajatuksen erityisen ilmoituksen merkityksestä ihmiselle välttämättömänä tietolähteenä. Puolimatka korostaa, että yleinen ilmoitus on yksistään riittämätön tietolähde, koska sen varassa ei voida riittävän yksityiskohtaisesti vertailla eri uskonnollisten uskomusten pätevyyttä. Vasta erityisen ilmoituksen perustalta voidaan löytää vastaus kysymykseen, ”mikä käsitys Jumalasta, ihmisestä ja pelastuksesta on oikea”.²²⁴

Useilla teistisillä uskonnoilla on pyhiä kirjoja, joita pidetään Jumalan erityisenä ilmoituksena. Pyhinä kirjoina pidetyt tekstit ovat kuitenkin monessa suhteessa keskenään ristiriidassa. On siksi mahdotonta ajatella, että ne kaikki olisivat yhtä aikaa ja

²²³ Myös Markus Lammenranta myöntää syvien uskonnollisten peruskysymysten ratkaisemattoman luonteen. Lammenranta kiinnittää huomiota uskomuksia muodostettaessa praktiseen rationaalisuuteen, jonka mukaisesti uskomusten muodostaminen on elämän kannalta välttämätöntä, vaikka emme kykene ei-kehällisesti todistamaan niiden pätevyyttä. Näin ollen uskomusten pätevyydestä voidaan Lammenrannan mukaan pitää kiinni, vaikka niiden oikeuttaminen tapahtuikin kehällisesti omien tiedollisten käytänteiden sisällä. Lammenranta 2009, 407,408.

²²⁴ Puolimatka 2009a, 182.

samassa mielessä tosia. Niinpä on etsittävä kriteereitä, joiden avulla voidaan tunnistaa Jumalan aito ilmoitus ja erottaa se epäaidoista.²²⁵

Kysymys erityisen ilmoituksen luotettavuudesta on kuitenkin ongelmallinen, koska monilla eri uskonnoilla on olemassa pyhiä tekstejä, joiden ajatellaan olevan Jumalan ilmoitusta. Eri uskontojen pyhät kirjat eroavat sisällöllisesti toisistaan ja niiden sisällöt ovat usein myös toistensa kanssa ristiriitaisia. Tällaisessa tilanteessa ei ole Puolimatkan mukaan mielekästä olettaa, että kaikki perinteet olisivat tiedollisesti samassa asemassa, vaan tulisi etsiä sellaisia kriteerejä, joiden varassa erityisen ilmoituksen luotettavuutta voitaisiin arvioida. Oleellinen kysymys on tällöin, että onko mahdollista löytää sellaiset kriteerit, joiden varassa olisi mahdollista erottaa aito ilmoitus epäaidosta.²²⁶

Monien keskeisten kristillisten totuuksien tiedollinen oikeutus riippuu siitä, voidaanko Raamattua pitää Jumalan aitona ilmoituksena. Tällaisia totuuksia ovat usko Jumalan kolminaisuuteen, ihmisen syntiinlankeemukseen, Kristuksen sovituskouluun ja ylösnousemukseen, syntien anteeksiantamukseen, pelastukseen ja iankaikkiseen elämään.²²⁷

Kun yleisen ilmoituksen piirissä tarkastellaan Jumalan olemassaoloon liittyviä ongelmia, erityisen ilmoituksen piirissä voidaan arvioida monien yksityiskohtaisempien kristillisten uskomusten tiedollista oikeutusta. Puolimatka tarkastelee lähemmin tällaisista uskonnollisista uskomuksista kristillistä pelastuskäsitystä, jonka tiedollinen oikeutus riippuu erityisen ilmoituksen luotettavuudesta.²²⁸ Tällaisten uskonnollisten uskomusten opettaminen voidaan nähdä kasvatuksellisesti hyväksyttävää, sikäli kun kyetään osoittamaan, että Raamattu on Jumalan aito ilmoitus. Toisin päin, jos opetetttavat uskomukset eivät ole Jumalan aitoa ilmoitusta, niiden luotettavuuden puolesta ei ole takeita. Näin ollen kysymys aidosta ja epäaidosta ilmoituksesta on oleellinen realistisen uskonnonopetuksen oikeuttamisen kannalta, koska sen varassa voidaan erottaa kasvatuksellisesti hyväksyttävät opetussisällöt indoktrinoivista.

Ateismiin ja agnostisismiin liittyy usein käsitys, jonka mukaan turvautuminen Jumalan sanalliseen ilmoitukseen on ristiriidassa kriittisen asenteen kanssa, joka edellyttää kaikkien asioiden kyseenalaistamista ja itsenäistä järjenkäyttöä.²²⁹

Puolimatkan mukaan ateistiselle ja agnostiselle ajattelulle on luonteenomaista asettaa vastakkain Jumalan sanallinen ilmoitus ja ihmisen itsenäinen kriit-

²²⁵ Puolimatka 2009a, 182.

²²⁶ Puolimatka 2009a, 182.

²²⁷ Puolimatka 2009a, 183.

²²⁸ Puolimatka 2009a, 183.

²²⁹ Puolimatka 2009a, 184,185.

tinen järjenkäyttö. Tällainen sanallisen ilmoituksen ja kriittisen järjenkäytön vastakkainasettelu on kuitenkin Puolimatkan mukaan teennäinen. Ilmoitustiedon teoreettinen poissulkeminen luotettavana tietolähteenä ei ole mielekästä koska jokainen tieteen tekijä joutuu rajallisuutensa vuoksi turvautumaan toisiin tieteen tekijöihin, jotka toimivat tiedollisina auktoriteetteina. Oleellinen kysymys on, miten luotettava tiedollinen auktoriteetti määritellään. Tiedolliseen auktoriteettiin vetoaminen on oikeutettua, jos sellainen tunnustetaan tiedollisesti oikeutetulla tavalla. Näin ollen sanallisen ilmoitustiedon pätevyyttä tulisi Puolimatkan mukaan arvioida samoin kriteerein kuin kaikkia muitakin tiedollisia auktoriteetteja. Sanallisen ilmoituksen luotettavuutta voidaan puolestaan arvioida erottamalla aito ilmoitus epäaidosta. ”Jos voidaan älyllisesti avoimella tavalla vakuuttua siitä, että tietty tekstikokoelma on Jumalan ilmoitusta, silloin on kriittisen ajattelun kanssa yhteensopivaa pitää sitä tiedollisena auktoriteettina.”²³⁰

Aidon ilmoitustiedon erottaminen epäaidosta on Puolimatkan mukaan sikäli ongelmallista, että eri uskonnolliset tiedolliset käytänteet sisältävät erilaisen näkemyksen niistä kriteereistä, joiden varassa erottelu voidaan tehdä. Puolimatkan mukaan tämä ei kuitenkaan merkitse, että kysymys olisi ratkaistava mielivaltaisesti, vaan myös kriteerien mielekkyyttä voidaan arvioida.²³¹

Puolimatkan mukaan aito ilmoitus voidaan tunnistaa ensisijaisesti tekstin kautta välittyvän Jumalan läsnäolon perusteella, ja toissijaisesti tekstin ominaisuuksien varassa. Lähtökohtaisesti aito ilmoitus tunnustetaan siten, että Jumala itse vakuuttaa ihmiselle Raamatun kautta ilmoituksen jumalallisen luonteen. Vaikka ihminen ei kykene todistamaan tekstiä Jumalan aidoksi ilmoitukseksi, ihminen vakuuttuu tekstin luotettavuudesta päästessään sen välityksellä kosketuksiin Jumalan kanssa. Ihminen saattaa siis vakuuttua tekstin jumalallisesta alkuperästä intuitiivisesti ja älyllisesti samoin, kun hän vakuuttuu näköhavainnon kautta tajunnan ulkopuolisten esineiden olemassaolosta. Näin ollen älyllisesti rehellinen ihminen voi vakuuttua Raamatun luotettavuudesta, mikäli hänen uskomukselleen ei ole tiedollista kumoajaa.²³²

Aito ilmoitus voidaan tunnistaa myös tekstin ominaisuuksien perusteella, jotka Puolimatka jakaa tekstin merkityksen kannalta sisäisiin ja ulkoisiin tunto-

²³⁰ Puolimatka 2009a, 185,186.

²³¹ Puolimatka 2009a, 188.

²³² Puolimatka 2009a, 188,189.

merkkeihin.²³³ Keskeinen sisäinen tuntomerkki aidossa ilmoituksessa on tekstin kyky lisätä ihmisen itsetuntemusta. Edelleen sisäisiä piirteitä ovat itsetuntemuksen kasvamisesta seuraava ihmisen kyky asettaa elämän eri sisältöjä tärkeysjärjestykseen sekä suhteuttaa elämän ulottuvuuksia mielekkääksi ja tasapainoiseksi kokonaisuudeksi. Sisäisten tuntomerkkien mukaan tekstin tulisi myös tarjota tietoa siitä miten elämän perustavat ongelmat voidaan ratkaista, koska on oletettavaa, että hyvä Jumala ohjaisi ilmoituksessaan ihmistä kohti hyvää elämää.²³⁴

Sisäisten tuntomerkkien lisäksi Puolimatka esittelee aidon ilmoituksen ulkoisia tuntomerkkejä, joita ovat ”tekstin tarjoaman informaation yhtäpitävyys tosiasioiden kanssa, sen ihmiskuvan realistisuus, sen edustamien arvojen todenmukaisuus, sen historiallinen luotettavuus ja siinä olevien ennustusten toteutuminen”.²³⁵ Ulkoisista piirteistä tärkeässä osassa on ihmiskuvan realistisuus, sillä se tarjoaa Puolimatkan mukaan yhtymäkohdan aidon ilmoituksen sisäisille ja ulkoisille tuntomerkeille. Näin ollen aidon ilmoituksen voi tunnistaa sen antamasta realistisesta ihmiskuvasta, joka vastaa ihmisten arkikokemuksia antamalla samalla realistisen kuvan myös ihmisestä itsestään.²³⁶

Puolimatka pyrkii oikeuttamaan sanallisen ilmoituksen kautta saadun tiedon nojautumalla Alvin Plantingan argumentaatioon, joka perustuu perinteiselle kristilliselle näkemykselle Jumalan työstä kolmiportaisena kognitiivisena prosessina. Lähtökohtana on ongelma, jonka mukaan syntiinlankeemuksen yhteydessä ihmisen luontainen kyky saada tietoa todellisuudesta ja Jumalasta on vahingoittunut. Tästä syystä tarvitaan Jumalan eheyttävää toimintaa, jonka kautta ihmisen älylliset kyvyt saadaan toimimaan tarkoituksenmukaisella tavalla. Kolmiportaiseen kognitiiviseen prosessiin liittyy ensinnäkin ajatus Raamatusta Jumalan ohjaamana tekstikokoelmana. Puolimatkan mukaan Raamattu on ihmisten kautta syntynyt inhimillinen kirjakokoelma, jonka pääasiallinen tekijä on kuitenkin kirjoitusprosessin inspiroinut Jumala. Raamatun keskeinen kiintopiste on evankeliumi, jonka kautta Jumala ilmoittaa ihmisille pelastussuunnitelmansa.²³⁷

Toiseksi kolmiportaiseen kognitiiviseen prosessiin kuuluu ajatus siitä, että Jumala itse vakuuttaa ihmisen Raamatun Jumalallisesta alkuperästä. Tämä tapahtuu Raamatun sisällön perusteella, jolloin ihminen vakuuttuu tekstin aitoudesta ja

²³³ Puolimatka 2009a, 189.

²³⁴ Puolimatka 2009a, 189,190.

²³⁵ Puolimatka 2009a, 190.

²³⁶ Puolimatka 2009a, 189,190.

²³⁷ Puolimatka 2009a, 227,228.

totuudesta. Näin ollen Raamattu on itse itsensä oikeuttava dokumentti, joka ei tarvitse ulkopuolista oikeutusta. Toisaalta ihminen saattaa vakuuttua Raamatusta aitona ilmoituksena kokiessaan Jumalan läsnäolon Raamatun lukemisen tai opettamisen yhteydessä. Ihmisessä ei voi Puolimatkan mukaan syntyä pelastavaa uskoa omien älyllisten kykyjen varassa, koska ne ovat syntiinlankeemuksessa vahingoittuneet. Tästä syystä ihminen tarvitsee Puolimatkan mukaan Pyhän Hengen työtä, jonka seurauksena ihmisen kognitiiviset kyvyt elpyvät. Pyhän Hengen työn seurauksena ihmisessä syntyy myös pelastava usko Raamatun sanan varassa, joka on kolmiportaisen kognitiivisen prosessin viimeinen vaihe.²³⁸

Puolimatka esittelee edelleen Plantingan ajattelua, jonka mukaan uskonnollisilla uskomuksilla voi olla kolmiportaisen kognitiivisen prosessin varassa kolme myönteistä tiedollista statusta. Ensinnäkin kristitty voi olla *tiedollisesti oikeutettu* uskomaan evankeliumin totuuksiin, koska kristityn ei tarvitse uskoessaan laiminlyödä tiedollisia velvoitteitaan. Vaikka kristitty ei voi argumentoida vastaansanomattomasti omien perustavien oletustensa puolesta, hänen uskomuksensa voivat olla tiedollisesti oikeutettuja omasta viitekehyksestään tarkasteltuna. Puolimatka korostaakin, että jokainen ihminen riippumatta maailmankatsomuksellisista lähtökohdista on kristityn ohella samanlaisessa tilanteessa, jossa perustavat lähtökohtaoletukset otetaan annettuna ilman vastaansanomattomia argumentteja.²³⁹

Toiseksi kristilliset uskomukset ovat sekä *sisäisesti* että *ulkoisesti rationaalisia*. Kristitty voi toimia sisäisesti rationaalisesti uskoessaan evankeliumin totuudet, koska ne ovat yhteensopivia hänen aikaisempien uskomusten ja nykyisten kokemusten kanssa, jolloin hänen ei tarvitse rikkoa yleisiä tiedollisia toimintaperiaatteita. Kristilliset uskomukset voivat olla myös ulkoisesti rationaalisia, sillä kristitty voi uskoa evankeliumin totuuksiin hänen älyllisten kykyjen toimiessa moitteettomasti.²⁴⁰

Kolmanneksi kristilliset uskomukset voivat olla *tiedollisesti taattuina*. Kristilliset uskomukset ovat tiedollisesti taattuina, jos ne ovat tuotettu ”sellaisen kognitiivisen prosessin välityksellä, joka toimii moitteettomasti sopivassa tiedollisessa ympäristössä sellaisen suunnitelman mukaan, joka on menestyksekkäästi suunnat-

²³⁸ Puolimatka 2009a, 228,229.

²³⁹ Puolimatka 2009a, 230.

²⁴⁰ Puolimatka 2009a, 230.

tu tuottamaan tosia uskomuksia”.²⁴¹ Tällainen oletus on teistisen realismin mukaan mielekäs, koska ihmisen kognitiiviset kyvyt ovat älykkään suunnitelman tulosta. Näin ollen on mielekästä olettaa myös, että ihminen voi olla menestyksellä kosketuksissa todellisuuteen älyllisten kykyjensä kautta.²⁴²

Edellä on tarkasteltu Puolimatkan käsitystä uskonnollisten uskomusten tiedollisesta oikeutuksesta ilmoitustiedon luotettavuuden varassa, jonka pohjalta uskonnolliset uskomukset syntyvät. Keskeistä Puolimatkan argumentaatiossa on eksperientialismille luonteenomainen käsitys välittömän kokemuksen kautta syntyneistä perustavista uskomuksista. Seuraavassa tarkastellaan Puolimatkan käsitystä tällaisista kristillisistä perususkomuksista, ja niiden merkityksestä realistisen uskonnonopetuksen sisällölliseen oikeuttamiseen.

5.3 Kristilliset perususkomukset opetussisältöjen oikeuttamisen perustana

5.3.1 Perususkomus käsitteenä

Puolimatka esittelee perususkomuksen käsitettä kritisoidessaan evidentialistien näkemystä, jonka mukaan uskonnollisten uskomusten puolesta tulisi esittää riittävää todistusaineistoa. Edellä on käsitelty jo joitain tällaisen evidentialistisen vaatimuksen ongelmia, mutta tässä yhteydessä kiinnitetään huomiota riittävän todistusaineiston käsitykseen uskomusten oikeutuksen luonteesta. Jos oletetaan, että jokainen mielekäs uskomus on perusteltava toisilla luotettavilla uskomuksella, niin edelleen on syytä olettaa, että toiset uskomukset on perusteltava jälleen kolmansilla uskomuksilla. Uskomusten perusteleminen toisilla luotettavilla uskomuksilla ajautuu tällöin loppumattomaan todistusten sarjaan, jolloin uskomusten pätevyyttä ei voida koskaan lopullisesti saavuttaa. Loputtoman todistamisen ongelma voidaan Puolimatkan mukaan ratkaista perususkomuksen käsitteellä.²⁴³

Puolimatka esittelee aluksi *klassisen perustusteorian* käsityksen uskomusten oikeutuksesta, jonka mukaan on olemassa sellaisia perususkomuksia, jotka ovat luonteeltaan ehdottoman korjaamattomia ja erehtymättömiä. Klassisen perustusteorian mukaan erehtymättömät perususkomukset ovat itsessään oikeutettuja, joten niiden pätevyyttä ei tarvitse todistaa vetoamalla muihin uskomuksiin. Kaik-

²⁴¹ Puolimatka 2009a, 231.

²⁴² Puolimatka 2009a, 231.

²⁴³ Puolimatka 1997, 63; 2009a, 21,22.

kien muiden uskomusten oikeutus on puolestaan riippuvainen perususkomuksista, sillä ne saavat oikeutuksensa perususkomusten varassa, jotka ovat itsessään oikeutettuja. Puolimatkan mukaan klassisen perustusteorian vaatimus perususkomusten erehtymättömyydestä on kuitenkin liian tiukka ja sisäisesti ristiriitainen, sillä ei ole mitään syytä olettaa, että erehtymättömyyden vaatimus olisi itsessään sellainen uskomus, jota ei tarvitsisi koskaan korjata. Puolimatka toteaa, että nykyinen tietoteoria kyseenalaistaa perususkomusten erehtymättömyyden vaatimuksen.²⁴⁴

Puolimatkan mukaan perususkomukset omaksutaan intuitiivisella tai välitömällä tavalla. Perususkomukset ovat luonteeltaan itsensä oikeuttavia, joten niiden oikeutus ei ole riippuvainen muista uskomuksista. Edelleen kaikki muut uskomukset saavat oikeutuksensa perususkomusten varassa. Perususkomus on oikeutettu sikäli kun se on muodostettu tiettyjen ehtojen vallitessa, jolloin ne ”perustuvat oikeanlaiseen kokemukseen ja ne on muodostettu oikeanlaisissa olosuhteissa” sekä ”ihmisen älylliset kyvyt toimivat tarkoituksenmukaisella tavalla siinä tiedollisessa ympäristössä, jossa ne muodostavat uskomuksia”.²⁴⁵

Ongelmana tällaisessa määrittelyssä on Puolimatkan mukaan, että ihmiset eivät ole yksimielisiä niistä ehdoista, joiden vallitessa perususkomus on oikeutettu. Puolimatka kuitenkin korostaa, että vaikka tällaisia ehtoja ei ole kyetty teoreettisesti määrittelemään, käytännön elämän kannalta ihmisillä on riittävän selvä käsitys siitä millaisten ehtojen vallitessa uskomus on oikeutettu. Puolimatka luopuu myös perususkomusten erehtymättömyyden vaatimuksesta, mutta korostaa samalla että vaikka perususkomukset voivat olla luonteeltaan korjaantuvia, ne ovat riittävän luotettavia ollakseen päteviä uskomuksia. Vaikka perususkomukset omaksutaan tietyllä tavalla ilman perusteita, ne eivät ole perusteettomia. Puolimatka pitää perususkomuksina sellaisia perustavia uskomuksia, jotka ovat syntyneet esimerkiksi aistihavainnon, muistin tai sosiaalisen intuition varassa. Lisäksi tietoisuus Jumalasta on Puolimatkan mukaan sellainen kognitiivinen kyky, joka synnyttää ihmisessä päteviä perususkomuksia.²⁴⁶

5.3.2 Kristillisten perususkomusten suhde perususkomuksen käsitteeseen

Puolimatka ei pyri kovin konkreettisesti määrittelemään, mitkä ovat ne kristilliset perususkomukset, joiden varassa muut uskonnolliset uskomukset oikeutetaan.

²⁴⁴ Puolimatka 1997, 63,64; 2009a, 22,23.

²⁴⁵ Puolimatka 1997, 65,66; 2008b, 68; 2009a, 114,115.

²⁴⁶ Puolimatka 1997, 65,66; 2009a, 114–116.

Tässä yhteydessä tarkastelen Puolimatkan ajattelua kahdesta näkökulmasta, joissa näyttäisi tulevan esille kristillisten uskomusten luonne perususkomuksena. Ensiksi tarkastelen Puolimatkan käsitystä tieteellisen käsitteenmuodostuksen ja samalla koko inhimillisen ajattelun taustalla vaikuttavista tekijöistä, joissa Puolimatka tukeutuu Herman Dooyeweerdin käsitteisiin uskonnollinen perusmotiivi, transsendentaalinen perusidea ja Arkhimedeen piste. Toiseksi tarkastelen Puolimatkan raamattukäsitystä peilaten sitä perususkomuksen määritelmää vasten.²⁴⁷

Puolimatkan mukaan Dooyeweerdin uskonnollisen perusmotiivin käsitteeseen liittyy ajatus tiedollisesta perususkomuksesta, joka piirtää sen perustavan tiedollisen viitekehyksen, joka ohjaa tieteentekijän ajattelua.²⁴⁸ Tiedollisen perususkomuksen lisäksi perusmotiiviin sisältyy Puolimatkan mukaan käsitys ajattelua ohjaavasta voimasta tai motivaatiosta.²⁴⁹ Länsimaisessa kulttuurissa on kolme keskeistä uskonnollista perusmotiivia, jotka ovat kreikkalainen, humanistinen ja kristillinen perusmotiivi. Puolimatka sitoutuu kristilliseen perusmotiiviin, joka jakautuu kolmeen oletukseen: ”(1) Koko todellisuus on Jumalan luomusta. (2) Ihminen on langennut syntiin. (3) Jeesus Kristus on lunastanut ihmisen synnin vallasta”.²⁵⁰ Kristillisen perusmotiivin lähtökohtana on, että Jumala on luonut ihmisen ja koko todellisuuden. Syntiinlankeemuksen seurauksena ihmisen älylliset kyvyt ovat vahingoittuneet ja ihminen on altis itsepetokseen. Kristillisen perusmotiivin kolmas osa onkin Puolimatkan mukaan edellytys ihmisen itsekriittisyydelle, sillä vain Kristuksen lunastustyön valossa ihminen tulee tietoiseksi itsepetostai-pumuksestaan, sekä uskaltaa kohdata omat vääristyneet motiivinsa ja totuuden itsestään.²⁵¹

Toiseksi tieteellinen käsitteenmuodostus edellyttää Dooyeweerdin mukaan väistämättä ratkaisua kolmeen keskeiseen tieteen ehtoja koskevaan ongelmaan: ”(1) Mikä on maailmankaikkeuden alkuperä? (2) Mikä on todellisuuden kokonais-tarkoitus? (3) Mikä on todellisuuden perimmäinen järjestys ja sen yhtenäisyyden perusta?”.²⁵² Vastausta näihin kysymyksiin Dooyeweerd kutsuu transsendentaaliseksi perusideaksi. Perusmotiivin ja perusidean käsitteet ovat Puolimatkan mu-

²⁴⁷ Tässä kohden tukeudun Markus Niemisen analyysiin Puolimatkan perususkomuksien sisällöstä ja niiden suhteesta Puolimatkan antamaan perususkomuksen käsitteeseen. Lopuksi pohdin mitä vaikutusta tällä on Puolimatkan pyrkimykseen oikeuttaa realistinen uskonnonopetus kasvatuksellisesti hyväksyttävänä toimintana.

²⁴⁸ Puolimatka 2008c, 547. Ks. myös Kalsbeek 1975, 309.

²⁴⁹ Ks. Nieminen 2010, 98.

²⁵⁰ Puolimatka 2008c, 548.

²⁵¹ Puolimatka 2008c, 547,548,549.

²⁵² Puolimatka 2008c, 553.

kaan yhteydessä toisiinsa niin, että perusmotiivi vaikuttaa siihen, millaisen sisällön perusidea saa. Näin ollen perusmotiivi määrittelee sen, millaisen sisällön tietentekijä antaa perusidean sisältämille tieteen ehdoille. Kristillisen perusmotiivin piirissä maailmankaikkeuden alkuperä nähdään perususkomukseksi, jonka mukaan koko todellisuus on Jumalan luomaa. Todellisuuden kokonaistarkoitus ilmenee kristillisen perusmotiivin mukaan perususkomuksena, jonka mukaan maailmankaikkeuden kokonaistarkoitus keskittyy Kristukseen. Edelleen todellisuuden osa-alueiden yhteys ymmärretään kristillisen perusmotiivin mukaan niin, että eri osa-alueet ovat itsenäisiä, mutta ne toimivat kuitenkin harmonisesti kukin omien lainalaisuuksien mukaisesti.²⁵³

Kolmanneksi tieteellinen käsitteenmuodostus edellyttää ”lähtökohtaa, jota Dooyeweerd kutsuu Arkhimedeeseen pisteeksi, ajattelun perimmäiseksi lähtökohdaksi, johon perusteluissa viime kädessä vedotaan”.²⁵⁴ Ihminen ei voi Puolimatkan mukaan rajallisena olentona koskaan tarkastella todellisuutta neutraalista näkökulmasta, vaan hän tarvitsee ulkopuolisen lähtökohdan ajattelulle, jonka varassa hän voi suhteuttaa yksittäisiä tietoja kokonaisuuteen.

Mitä sitten tarkoittaa, että Kristus on tieteellisen ajattelun Arkhimedeeseen piste? Tämä tarkoittaa tieteellistä lähestymistapaa, jossa vastaukset tieteellisen tutkimuksen kolmeen transsendentaaliseen perusongelmaan muodostetaan Kristuksen Raamatussa olevan itseilmoituksen pohjalta. Ilmoitus paljastaa todellisuuden perimmäisen alkuperän sekä ihmisen syntiinlankeemuksen ja lunastuksen todellisuuden. Tosiasiat tulkitaan tämän evidenssin valossa, niin että Kristuksesta lähtien avautuu näkemys luomakunnan rakenteisiin.²⁵⁵

Puolimatka sitoutuu Dooyeweerdin käsitykseen, jonka mukaan Arkhimedeeseen piste on Kristus. Puolimatkan mukaan tästä seuraa, että kristillinen perusmotiivi ja transsendentaalinen perusidea saavat sisältönsä Raamatussa olevan Kristuksen itseilmoituksen pohjalta.²⁵⁶ Vaikka Puolimatka ei käytä Arkhimedeeseen pisteen yhteydessä perususkomuksen käsitettä, hänen määritelmänsä tiedolliselle kiintopisteelle näyttäisi olevan luonteeltaan perususkomuksen kaltainen.²⁵⁷

Puolimatkan sitoutuminen Dooyeweerdin perusmotiivin, transsendentaalisen perusidean sekä Arkhimedeeseen pisteen käsitteisiin tulee ongelmalliseksi perususkomuksen käsitettä vasten. Edellä on todettu, että Puolimatkan mukaan perusmotiiviin liittyy ajatus perususkomuksesta, perusidean rinnastetaan perusko-

²⁵³ Puolimatka 2008c, 553–556. Ks. myös Kalsbeek 1975, 52–55.

²⁵⁴ Puolimatka 2008c, 529,533. Ks. myös Brümmer 2006, 38. Kalsbeek 1975, 56–59,308.

²⁵⁵ Puolimatka 2008c, 540.

²⁵⁶ Puolimatka 2008c, 529,540,552.

²⁵⁷ Ks. Nieminen 2010, 102.

mukseen sekä Arkhimedeen piste vastaa sisällöllisesti peruskomuksen käsitettä. Toisaalta Puolimatka määrittelee peruskomuksen sellaiseksi perustavaksi uskomukseksi, jonka oikeutus ei ole riippuvainen toisista uskomuksista. Koska Puolimatka asettaa perusmotiivin, transsendentaalisen perusidean ja Arkhimedeen pisteen käsitteet hierarkkiseen suhteeseen toistensa kanssa, kristilliset peruskomukset eivät näyttäisi sopivan yhteen peruskomuksen määritelmän kanssa.²⁵⁸

Tieteen taustalla vaikuttaviin ehtoihin liittyvä perusidean käsite saa sisältönsä tieteentekijän perusmotiivista käsin. Perusmotiivi siis määrittää perusidean ja on näin ollen ensisijaisempi suhteessa perusideaan. Tietoteoreettisesti perustavin Dooyewerdin käsitteistä on Puolimatkan mukaan Arkhimedeen piste, jonka kautta tieteentekijä saa näkökulmansa todellisuuteen. Perusmotiivi ja perusidea määritellään tiedollisen kiintopisteen kautta Raamatussa olevan Kristuksen itseilmoituksen pohjalta.²⁵⁹ Kaikkein perustavin uskomus Puolimatkan ajattelussa näyttäisi kuitenkin olevan Raamattu, joka on erityisenä ilmoituksena edellytys Kristuksen tuntemiselle. Raamatun varassa kristillinen perusmotiivi, kristillinen perusidea sekä Kristus tiedollisena kiintopisteenä saavat sisältönsä.

Raamatulla on keskeinen asema Puolimatkan pyrkimyksessä osoittaa, että uskonnolliset uskomukset voivat olla tiedollisesti oikeutettuja.

Kristillisen supranaturalismin mukaan Raamattu on Jumalan ilmoitusta. Niinpä se voi välittää ihmiselle Jumalan todellisuuden. Tämän ilmoituksen varassa ihminen voi muodostaa tiedollisesti oikeutettuja uskomuksia.²⁶⁰

Raamattu on Puolimatkan mukaan Jumalan ilmoitusta, jonka varassa monet muut uskonnolliset uskomukset saavat tiedollisen oikeutuksen. Ihminen ei voi vakuuttua Raamatun jumalallisuudesta omien älyllisten kykyjen varassa, vaan vakuuttuminen tapahtuu kolmiportaisen kognitiivisen prosessin kautta ensisijaisesti tekstin sisällön ja Jumalan läsnäolon varassa.²⁶¹ Raamatun luotettavuus onkin teistisen realismin mukaan Jumalan kaikkietävyteen perustuva perusvakaumus tai uskontunnustus, joka omaksutaan välittömällä tavalla ilman vastaansanomattomia perusteluja.²⁶² Näin ollen Raamatun voidaan nähdä saavan Puolimatkan ajattelus-

²⁵⁸ Ks. Nieminen 2010, 103,104.

²⁵⁹ Ks. Nieminen 2010, 103,104. "But we have shown that philosophical insight into the transcendental, temporal horizon (and therefore into the transcendental *a priori* dimension of truth) is absolutely dependent on the investigator's Archimedean point. In order to gain a true insight into this horizon, it is necessary for us to give up the apostate immanence-standpoint altogether." Dooyeweerd 1969, 574.

²⁶⁰ Puolimatka 2008b, 69.

²⁶¹ Puolimatka 2008b, 71,72; 2009a, 183,188,189.

²⁶² Puolimatka 2008b, 196,197,346.

sa peruskomuksen statuksen, joka on oikeutettu oman evidenssinsä varassa, riippumatta muista uskomuksista.

Puolimatka sitoutuu raamattukäsityksessään sanainspiraatio-oppiin, jonka mukaan ”inspiroituja eivät ole pelkästään Raamatun ajatukset vaan myös sen sanat”.²⁶³ Sanainspiraatiolla tarkoitetaan näkemystä, jonka mukaan Pyhä Henki on yliluonnollisesti vaikuttanut Raamatun kirjoittajiin niin, että heidän sanoistaan on tullut täysin totuudenmukaista Jumalan puhetta. Tästä syystä Raamatun nähdään olevan täysin erehtymätön jokaisessa yksityiskohdassaan.

Kun sanomme Raamatun olevan erehtymätön, sanomme jotain enemmän kuin pelkästään sen, että Raamattu on totta. Erehtymättömyyteen kuuluu tietysti ajatus, että Raamattu on kokonaan totta. Mutta kyse ei ole pelkästään siitä, että Jumalan erityinen ilmoitus sattuu olemaan kokonaan totta, vaan että sen totuus on taattua. Erehtymättömyyden ilmoituksen totuus on epäilemätöntä. Se on luonteeltaan itsensä todistava. Sen puolesta puhuva todistusaineisto on niin perustavaa inhimillisen tiedon kannalta, ettei mikään lisätodistusaineisto voi kumota sitä.²⁶⁴

Raamattu on Puolimatkan mukaan itsensä oikeuttava dokumentti, joka on luonteeltaan täysin erehtymätön ja epäilemätön. Lisäksi Puolimatka korostaa, että Raamatun oma todistusvoima on niin suuri, ettei sen luotettavuutta voi kumota vetoamalla ulkopuoliseen todistusaineistoon.²⁶⁵

Sitoutuessaan tällaiseen Raamatun erehtymättömyyteen Puolimatka korostaa samalla, että vaikka Raamatun luotettavuus on luonteeltaan perustavaa, sitä ei tarvitse omaksua epäkriittisesti. Tässä yhteydessä Puolimatka erottaa kaksi uskominen tapaa:

a) uskotaan sokeasti, että tietty tekstikokoelma on Jumalan ilmoitusta, ja b) pidetään tiedollisena auktoriteettina sellaista tekstikokoelmaa, jota tiedollisesti oikeutetulla tavalla voidaan pitää aitona Jumalan ilmoituksena. Jos voidaan älyllisesti avoimella

²⁶³ Puolimatka 2008b, 201.

²⁶⁴ Puolimatka 2008b, 197.

²⁶⁵ Puolimatka 2008b, 197,201. Markus Niemisen mukaan Puolimatka ajattelee, että Raamatun luotettavuus on periaatteessa mahdollista kumota älyllisesti. Nieminen 2010, 85. Perusteena väitteelleen Nieminen viittaa Puolimatkan tekstiin, jossa käydään kriittistä keskustelua naturalistista raamattukritiikkiä vastaan. Puolimatkan ajatteluun näyttäisi ainakin implisiittisesti sisältyvän Raamatun mahdollisuus kumoutua koska muussa tapauksessa olisi turha vastata naturalismin kritiikkiin. Pyrin omassa analyysissäni piirtämään toisenlaisen tulkinnan Puolimatkan ajattelusta. Itse pyrin omassa analyysissäni osoittamaan, että tässä kohden Puolimatka erottelee toisistaan Raamatun kumoutumattomuuden objektiivisena tosiasiana ja ihmisten antamat tulkinnat Raamatusta, jotka ovat luonteeltaan kumoutuvia. Näin ollen naturalistien esittämään kritiikkiin on mielekäästä vastata, koska ihmisten tulkinnat ovat kumoutuvia, vaikka Raamattu itsessään ei ole. En kuitenkaan pyri kyseenalaistamaan omalla tulkinnallani Niemisen tulkintaa, vaikka ne ovatkin toisensa poissulkevia. Ajatukseni on, että sitoudutaanpa kumpaan tahansa tulkintaan, Puolimatkan ajattelu näyttäisi ajautuvan ristiriitaan. Kun Niemisen tulkinnassa ajaututaan ongelmiin Puolimatkan käsityksen kanssa Raamatun kumoutumattomuudesta, omassa tulkinnassani ongelmallisiksi muodostuvat kohdat Puolimatkan tekstissä, joiden mukaan Raamattu voidaan periaatteessa kumota. Ks. esim. Puolimatka 2008b, 179,197; 2009a, 190,191.

tavalla vakuuttua siitä, että tietty tekstikokoelma on Jumalan ilmoitusta, silloin on kriittisen ajattelun kanssa yhteensopivaa pitää sitä tiedollisena auktoriteettina.²⁶⁶

Raamattua voidaan Puolimatkan mukaan pitää tiedollisena auktoriteettina ilman, että lyödään laimin älyllisen avoimuuden ja kriittisyyden ihanteita. Tällaisessa Raamatun erehtymättömyyden ja kriittisen avoimuuden ihanteiden yhteensovittamisessa Puolimatka nojautuu Kevin Vanhoozerin *kriittiseen hermeneuttiseen realismiin*. Vanhoozerin käsitys perustuu ajatukseen todellisuuden ja tulkinnallisuuden suhteesta, jonka mukaan on pidettävä kiinni sekä todellisuuden objektiivisesta luonteesta että ihmisten sille antamasta tulkinnasta. Näin ollen on tehtävä ero myös Raamatun erehtymättömyyden ja niiden tulkintojen välille, joita ihmiset tekevät Raamatusta. Puolimatka korostaakin, että vaikka ”Raamattu on erehtymätön, kenenkään ihmisen tulkinta Raamatusta ei ole erehtymätön”.²⁶⁷ Näin ollen voidaan nähdä, että Raamatun kyvystä synnyttää tiedollisesti oikeutettuja uskomuksia on mielekäästä keskustella kunnioittaen älyllisen vapauden ja kriittisyyden ihanteita. Tästä näkökulmasta Puolimatka toteaa, että naturalistinen raamattukriittikki ei ole kyennyt kyseenalaistamaan Raamatun luotettavuutta, vaan Raamattu on kestänyt hämmästyttävän hyvin sitä vastaan esitetyn kritiikin.²⁶⁸

Puolimatka siis erottaa Raamatun objektiivisena tosiasiana niistä tulkinnoista, joita ihmiset Raamatulle antavat. Tämä erottelu on ehdottoman tärkeä sen kannalta, että Puolimatkan raamattukäsitys ei ajautuisi ristiriitaan peruskomuksen käsitteen kanssa. Sikäli kun Raamattu objektiivisena tosiasiana olisi mielletävä peruskomukseksi, Puolimatkan käsitys täysin erehtymättömästä Raamatusta ajautuisi ristiriitaan hänen peruskomuksen käsitteen kanssa, jonka mukaan peruskomus ei voi olla luonteeltaan erehtymätön.

²⁶⁶ Puolimatka 2009a, 186.

²⁶⁷ Puolimatka 2002, 124; 2008b, 349. ”Totuus ei siis Vanhoozerin mukaan ole varsinaisesti oppien ominaisuus, vaan Raamatun ominaisuus. Oppi on uskonyhteisön tulkinta Jumalan sanasta, Raamatusta, eikä se ihmisten tekona ole välttämättä tosi. Vanhoozerin mukaan esimerkiksi Jeesus taas on yhtenä Jumalan persoonista totuus ja siten hän on tienä täysin luotettava. Tämä tarkoittaa sitä, että Jumalan luo ei voi tulla muuten kuin Jeesuksen kautta. Koska Vanhoozer pitää Raamattua kokonaisuudessaan Jumalan sanana, hän ajattelee täydellisen luotettavuuden koskevan koko Raamattua. Vanhoozerin mukaan Raamattu on kaikessa puheessaan tosi, virheetön (*inerrant*) ja erehtymätön (*infallible*).” Nummela 2008, 58. Lasse Halme jakaa uskonnon kahteen ulottuvuuteen, joiden tulee olla vuorovaikutuksessa keskenään. Uskon objektiivisena puolesta pidetään kristinuskon sisältöä, johon liittyy käsitys Raamatusta Jumalan erehtymättömänä ilmoituksena. Subjektin ulottuvuudella Halme puolestaan viittaa ihmisiin, jotka tulkitsevat uskon sisältöä ja Raamattua. Liiallinen objektin korostaminen johtaa Raamatun ja kirkon opin erehtymättömyyteen, jolloin yksilön antamalle tulkinnalle ei jää tilaa. Toisaalta liiallinen subjektin korostaminen ei tee oikeutta kirkon käsitykselle Raamatun objektiivisesta luonteesta. Halmen mukaan nykyisessä yksilöä korostavassa yhteiskunnassa uskonnon objektiivisen ja subjektiivisen ulottuvuuden tulee olla keskenään dynaamisessa vuorovaikutuksessa, jossa yksilö tulkitsee uudelleen Raamattua kirkon elämää ohjaavana ankkurina. Halme 2008, 24,123,124,146.

²⁶⁸ Puolimatka 2008b, 348.

Tästä erottelusta huolimatta Puolimatkan raamattukäsityksen suhde perususkomuksen käsitteeseen ei ole aivan ongelmaton. Perustellessaan uskonnollisen havaintotiedon luotettavuutta Puolimatka toteaa, että on tärkeää erottaa välittömän kokemuksen taso ihmisen sille antamasta tulkinnasta. Tietoteoreettisesti perustava taso on eksperientialismin mukaan välittömän kokemuksen taso, jossa ihminen vakuuttuu mekaanisesti Jumalan olemassaolosta olemalla yhteydessä Jumalan luomaan objektiiviseen todellisuuteen.²⁶⁹ Samoin Puolimatka korostaa, että ihminen vakuuttuu Raamatun jumalallisuudesta välittömän kokemuksen perusteella, jolloin hän on yhteydessä Raamattuun objektiivisena ja erehtymättömänä tosiasiana. Näin ollen tietoteoreettisesti perustava seikka on Raamatun objektiivinen ja erehtymätön luonne, jonka varassa ihmisessä syntyy perususkomus hänen vakuutuessaan mekaanisesti Raamatun luotettavuudesta.²⁷⁰ Tästä näkökulmasta ei voida erottaa Raamatun erehtymättömyyttä ja perususkomuksen käsitettä, jotka näyttäisivät ajautuvan keskenään ristiriitaan.

Puolimatkan perususkomusten sisältö näyttäisi näin ollen ajautuvan ongelmiin perususkomuksen käsitteen määrittelyn kanssa kahdesta näkökulmasta. Ensinnäkin uskonnollinen perusmotiivi, transsendentaalinen perusidea ja Arkhimedeeseen piste näyttäisivät olevan hierarkkisessa suhteessa toisiinsa niin, että perusidea saa sisältönsä perusmotiivin kautta ja toisaalta perusmotiivi ja perusidea määritellään molemmat Arkhimedeeseen pisteen varassa. Edelleen Kristus ajattelun kiintopisteenä edellyttää Raamattua perususkomuksena, sillä Kristuksen tunteminen on Puolimatkan mukaan mahdollista vain erityisen ilmoituksen kautta. Toisaalta Puolimatkan raamattukäsitys näyttäisi ajautuvan ristiriitaan perususkomuksen käsitteen kanssa edellyttämällä Raamatulta tietolähteenä täydellistä erehtymättömyyttä ja kumoutumattomuutta.²⁷¹ Näin ollen näyttäisi, että Puolimatka ei kykene osoittamaan edellä tarkasteltuja kristillisiä perususkomuksia tiedollisesti oikeuteiksi.

Kristillisten perususkomusten ja perususkomuksen käsitteen yhteensopimattomuudella on vaikutusta myös realistisen uskonnon opetuksen mielekkyyteen. Puolimatka kritisoi naturalistista uskonnonopetusta siitä, että se rikkoo suopeuden periaatetta, jonka mukaan tekstiä tulisi lähestyä sen omista lähtökohdista käsin.

Naturalismin varaan rakentuva opetus toteutetaan keinotekoisesti rajatussa keskusteluavaruudessa, jossa supranaturalistista näkökulmaa ei sallita tiedollisena vaihtoeh-

²⁶⁹ Puolimatka 2009a, 99; 2008c, 574.

²⁷⁰ Puolimatka 2009a, 188,189.

²⁷¹ Ks. Nieminen 2010, 88,89.

tona. Erityisesti Raamatun opetukseen sovellettuna naturalistisessa viitekehuksesta seuraa kolme ongelmaa: (1) Naturalistisen lähestymistavan yksipuolinen soveltaminen johtaa siihen, että Raamatun opetuksesta tulee ideologisesti väärittyä raamatukritiikkiä, naturalististen arvausten esittämistä tieteellisen tutkimuksen tuloksina. (2) Tulkinta ei tee oikeutta tekstin omalle sisällölle vaan projisoi siihen vieraita merkityksiä. (3) Suljettu keskusteluavaruus haittaa oppilaiden arvostelukyvyn kehittämistä.²⁷²

Naturalistisessa uskonnonopetuksessa ei Puolimatkan mukaan hyväksytä supranaturalistisen näkökulman pätevyyttä. Tämä näkyy erityisesti Raamatun opettamisessa, jonka yhteydessä naturalistisesti väärittyynyt uskonnonopetus ajautuu raamatukritiikkiin, jossa tekstiin sisällytetään merkityksiä, jotka ovat vieraita Raamatulle itselleen. Tällä tavalla harjoitettu uskonnonopetus ajautuu suljettuun keskusteluavaruuteen, joka ei edistä oppilaiden arvostelukyvyn kehittymistä.²⁷³

Puolimatkan korostama suopeuden periaate menettää kuitenkin mielekkyytensä, mikäli Raamattu on perususkomuksena ristiriitainen perususkomuksen käsitteen kanssa. Tällöin Raamattu ei voi olla itsensä oikeuttava perususkomus, vaan se menettää tiedollisen oikeutuksensa. Sikäli kun Raamatulla ei ole tiedollista oikeutusta, sen opettaminen ei ole kasvatuksellisesti hyväksyttävää. Näin ollen ei ole myöskään mielekästä edellyttää sen opettamista suopeuden periaatteeseen vedoten. Edelleen kristillisten perususkomusten tiedollisen oikeutuksen puuttuminen on varsin kohtalokasta realistiselle uskonnonopetukselle ylipäättään. Kaikki muut uskomukset saavat oikeutuksensa perususkomusten varassa. Sellaisessa tilanteessa, jossa kristillisillä perususkomuksilla ei ole tiedollista oikeutusta, ei ole mielekästä opettaa tosina väitteinä mitään uskonnollisia uskomuksia, jotka nojaavat perususkomuksiin.

Edellisissä luvuissa on puhuttu uskonnollisten uskomusten tiedollisesta oikeutuksesta. Olen pyrkinyt osoittamaan, että uskonnollisten uskomusten opettaminen on Puolimatkan mukaan kasvatuksellisesti hyväksyttävää, mikäli ne ovat tiedollisesti oikeutettuja. Tässä yhteydessä esitänkin, että indoktrinaation sisältökriteeriin olisi mielekästä lisätä vaatimus opettavien asiasisältöjen tiedollisesta oikeutuksesta.²⁷⁴ Tiedollisen oikeutuksen käsite sopisi sisältökriteerin tunnusmer-

²⁷² Puolimatka 2008b, 517.

²⁷³ Puolimatka 2002, 234,235; 2008b, 517; 2009a, 340.

²⁷⁴ Rauno Huttunen kiinnittää huomiota indoktrinaatiokeskustelun ongelmalliseen tilanteeseen, jossa ei ole yksimielisyyttä sellaisesta käsitteestä, jonka varassa opetuksen mielekkyyttä voitaisiin arvioida. ”Rajoittuneista rationaalisuuden, evidenssin ja tieteellisyyden käsitteistä johtuen traditionaalisessa indoktrinaatio-keskustelusta ei löydy sellaista ajankohtaista indoktrinaation käsitettä, joka vastaisi modernin elämismaailman, eriytyneen maailmankuvan sekä jälkikonventionaalisen moraalitietoisuuden vaateita.” Huttunen 2003, 45. Sami Peltovuoma esittää pro gradu- tutkielmasaan indoktrinaation sisältökriteerin tuntomeriksi niin ikään tiedollisen oikeutuksen käsitettä. Hänen mukaansa opetus on sisältökriteerin perusteella indoktrinaatiota, mikäli siinä ”opetetaan

kiksi kolmesta syystä: Ensiksi, oikeutus on luonteeltaan normatiivinen käsite. Tämä tarkoittaa, että tiedollinen oikeutus määrittelee sen, mitä rationaalisen ja kriittisen avoimen ihmisen pitäisi uskoa ja mitä ei.²⁷⁵ Toiseksi, yleissivistyksen ihanteen näkökulmasta tiedollisen oikeutuksen käsite on mielekäs sisältökriteerin tuntomerkki, koska se määrittellään viittaamalla totuuteen, jolloin kasvatuksellisesti hyväksyttävässä opetuksessa asiasisältöjen tulee olla totta.²⁷⁶ Kolmanneksi, älyllisen vapauden ihanteen näkökulmasta tiedollisen oikeutuksen käsitteessä on oleellista sen kumoutuva luonne, jolloin opetussisältöjen oikeutus saattaisi muuttua parhaan mahdollisen ajankohtaisen tiedon mukaan.²⁷⁷

Edellisissä luvuissa esittämäni korjausehdotusten mukaisesti uusi sisältökriteeri pitäisi sisällään kaksi tunnusmerkkiä, joiden nojalla opetusta voidaan luonnehtia indoktrinaatioksi:

a) jos se sivuuttaa opettavan asian uskonnolliset, maailmankatsomukselliset, moraaliset ja poliittiset kytkennät.²⁷⁸

b) jos opettavilla sisällöillä ei ole tiedollista oikeutusta.

Tällainen tulkinta indoktrinaation sisältökriteeristä mahdollistaisi sisältökriteerin dynaamisen käytön. Opetuksessa voitaisiin keskustella rehellisesti opettavan asiasisällön luonteesta ja sen taustalla vaikuttavista perimmäisistä oletuksista. Toisaalta opetussisältöjen pätevyyttä voitaisiin arvioida parhaan ajankohtaisen tiedon varassa, joka voisi kuitenkin osoittautua myöhemmin epäpäteväksi uusien perusteiden valossa. Tämä olisi tärkeää, sillä realistisen uskonnonopetuksen oikeutuksesta on kiistelty jo varsin pitkään, kuten myös johdantoluvun viittaukseni ”Kansakoulunopettajan” kirjoituksiinkin osoittaa.

Puolimatkan alkuperäisen sisältökriteerin mukaan opetuksen sisältö tulisi erottaa niistä tiedollisista käytänteistä, joilla se oikeutetaan. Nykyisen tietoteoreettisen käsityksen mukaan tällainen vaatimus ei ole mielekäs. Uudelleenmuotoiltu

totena tai tietoina uskomuksia, joilta puuttuu tiedollinen oikeutus.” Peltovuoma 2001, 17. Edelleen tältä pohjalta Peltovuoma jatkaa, että sisältökriteerin perusteella ”indoktrinaatiota on opetus, joka on joiltain osiltaan ristiriidassa tieteellisen maailmankatsomuksen kanssa.” Peltovuoma 2001, 50. Peltovuoman käsitys tieteellisestä maailmankatsomuksesta on luonteeltaan naturalistinen, joten tältä pohjalta hän pitää tunnustuksellista uskonnonopetusta väistämättä indoktrinaationa, koska se ei sovi yhteen tieteellisen maailmankatsomuksen kanssa. Peltovuoma 2001, 58,59,62. Esitän itse Peltovuoman tavoin tiedollisen oikeutuksen käsitettä indoktrinaation sisältökriteerin tunnusmerkiksi. Sen sijaan kyseenalaistan hänen johtopäätöksen, että kaikki tunnustuksellinen uskonnonopetus olisi tällaisen sisältökriteerin näkökulmasta indoktrinaatiota. Nykyisen tietoteoreettisen keskustelun varassa lienee relevanttia väittää, että uskonnollisilla uskomuksilla voi olla tiedollinen oikeutus, joka ei riko tieteellisen maailmankatsomuksen ihannetta.

²⁷⁵ Lammenranta 1993, 129.

²⁷⁶ Lammenranta 1993, 133.

²⁷⁷ Lammenranta 1993, 159.

²⁷⁸ Ks. Puolimatka 1997, 80.

sisältökriteeri säilyttäisi käsitykseni mukaan Puolimatkan alkuperäisen intention maailmankatsomuksellisten kytkösten julkituomisesta osana realistista uskonnonopetusta. Tämän lisäksi tiedollisen oikeutuksen käsite olisi yhtenevä Puolimatkan esittämän tietoteoreettisen käsityksen kanssa, jonka mukaan tiedolliset sisällöt voidaan oikeuttaa vain kehällisesti suhteessa omiin tiedollisiin käytänteisiin.

5.4 Sisältökriteerin riittämättömyys uskonnollisen pluralismin keskellä

Keskustelu uskonnollisten väitteiden mielekkyydestä on jatkunut Puolimatkan mukaan ”läpi ihmiskunnan historian”.²⁷⁹ Tämä tosiasia tuo esille uskonnollisen pluralismin, jonka keskellä elämme. Puolimatka korostaa, että monet älykkäät ihmiset ovat eri mieltä esimerkiksi Jumalan olemassaoloon liittyvässä kysymyksessä, eikä moniin teismiin, ateismiin ja agnostisismiin välisiin kiistoihin ole näköpiirissä lopullisia vastauksia. Pitkäaikaisista erimielisyyksistä ei kuitenkaan seuraa, ettei kiistaan olisi olemassa ratkaisua tai ettei keskustelu voisi lähestyä sitä.²⁸⁰

Puolimatkan mukaan naturalistinen näkökanta on tällä hetkellä heikossa asemassa koska sen sisälle on osoitettu muodostuvan tiedollisia kumoajia. Teistinen realismi puolestaan on tällä hetkellä keskustelussa paremmassa asemassa koska sitä kohtaan ei ole kyetty esittämään tiedollista kumoajaa, joka kumoaisi sen oikeutuksen uskoa Jumalaan.²⁸¹ Edellä sanotun mukaan olisi siis ajateltava, että sisältönsä puolesta realistinen uskonnonopetus on kasvatuksellisesti hyväksyttävämpää kuin naturalistinen uskonnonopetus. Keskustelu kuitenkin elää, joten Puolimatkan mukaan tässä vaiheessa ei ole mielekäästä syyllistää sen enempää teististä, ateistista kuin agnostisistakaan uskonnonopetusta indoktrinaatiosta, koska tällainen toiminta rajoittaisi eri osapuolten mahdollisuutta tuoda omia näkemyksiään esiin yleisessä keskustelussa. ”Tämä merkitsee, ettei ole sisällöllistä kriteeriä, jonka perusteella voitaisiin määritellä yhden kannan opettaminen indoktrinaatioksi ja muiden opettaminen kasvatuksellisesti hyväksyttäväksi”.²⁸²

Tämän hetkisen tietoteoreettisen keskustelun piirissä ei voida Puolimatkan mukaan yksiselitteisesti syyllistää ketään osapuolta indoktrinoivasta opetuksesta. Kaikki osapuolet voivatkin tällä hetkellä opettaa omia näkökulmiaan kasvatuksel-

²⁷⁹ Puolimatka 1997, 160.

²⁸⁰ Puolimatka 1997, 159–161.

²⁸¹ Puolimatka 2009b, 446.

²⁸² Puolimatka 1997, 160,161.

lisesti hyväksyttävällä tavalla, mikäli opetuksessa otetaan huomioon myös toisten näkökantojen argumentointi. Mikäli realistista uskonnonopetusta syytetään indoktrinaatiosta, samoin perustein tulisi pitää myös kiistan toisten osapuolten opetusta indoktrinaationa. Puolimatkan mukaan ei ole kuitenkaan mielekästä luopua uskonnonopetuksesta kokonaan. ”Näyttää mahdolliselta, että ihmisellä voi olla moraalista ja uskonnollista tietoa. Ja sikäli kuin tällaista tietoa voi olla, se on hyvin keskeistä ihmiselämän kannalta, joten sen opettaminen on perusteltua.”²⁸³

Kysymystä realistisen uskonnonopetuksen oikeutuksesta ei voida siis ratkaista yksin opetussisältöjen varassa, vaan huomio tulee kiinnittää kysymykseen uskonnonopetuksen muodollisesta oikeutuksesta: Voidaanko realistista uskonnonopetusta harjoittaa käytännössä kasvatuksellisesti hyväksyttävällä tavalla? Seuraavassa luvussa siirrytään tarkastelemaan uskonnonopetuksen muodollista oikeuttamista, jolloin huomio kiinnitetään siihen, miten realistista uskonnonopetusta pitäisi harjoittaa. Tällöin keskeinen kysymys on: Kykeneekö Puolimatka argumentoimaan, että realistista uskonnonopetusta voidaan harjoittaa kasvatuksellisesti hyväksyttävällä tavalla pitämällä kiinni opetuksen rationaalisuudesta, kriittisestä avoimuudesta ja dialogisuudesta?

²⁸³ Puolimatka 1997, 161–164. Antti Räsänen on koontanut yhteen erilaisia perusteita, joiden nojalla uskonnonopetuksen on nähty olevan mielekästä ja tärkeää. Kasteopetusperustelun mukaan uskonnonopetuksen tehtävä on lähetyskäskyn täyttäminen. Kulttuurihistoriallisen perustelun näkökulmasta on korostettu uskonnonopetuksen merkitystä kulttuurin ymmärtämiselle ja omaksumiselle. Antropologisen perustelun ajatuksena on, että koska uskonnollisuus on olennainen osa ihmisyyttä, myös uskonnonopetus palvelee ihmisenä kasvamista. Yhteiskunnallisen perustelun mukaan uskonnonopetus auttaa ihmistä toimimaan osana yhteiskuntaa. Lisäksi uskonnonopetuksen puolesta esitetään usein eettisiä perusteita, joiden mukaan uskonnonopetus ohjaa oppilaita kehittyneeseen eettiseen ajatteluun. Uskonnonopetusta on perusteltu viimeaikaisessa uskonnonpedagogisessa keskustelussa yleissivistyksen ja monikulttuurisuuskasvatuksen näkökulmasta. Räsänen 2006, 14,15. ”Instead, I find that religious belief is the most influential of all beliefs, and the most powerful force in the world. Religious belief has the most decisive influence on everyone’s understanding of the major issues of life across the entire spectrum of human experience. Moreover, it exercises this influence upon all people independently of their conscious acceptance or rejection of the religious traditions with which they are acquainted.” Clouser 1991, 1.

6 Realistisen uskonnonopetuksen muodollinen oikeuttaminen

6.1 Älyllisen vapauden ihanne indoktrinaation kriteerien yhtymäkohdassa

Älyllisen vapauden ihanne on yleissivistyksen ihanteen ohella toinen humanistisen kasvatuserityksen perinteistä. Kasvatuserityksellä viitataan niihin arvoihin, joiden, jonka varassa kasvatuksellisesti hyväksyttävä opetus erotetaan indoktrinoivasta opetuksesta. Älyllisen vapauden ihanteen mukaan kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen toteuttamisen tuntomerkkejä ovat rationaalisuus, kriittinen avoimuus ja dialogisuus.²⁸⁴ Indoktrinaation kriteereillä puolestaan viitataan siihen, mitä opetustapahtuman osaa tarkkailemalla voidaan erottaa kasvatuksellisesti hyväksyttävä opetus indoktrinaatiosta. Tällöin opetuksen oikeutusta voidaan arvioida sen sisällön, menetelmän, opettajan intention ja vallankäytön sekä opetuksen seurauksen näkökulmista.²⁸⁵ Tässä luvussa tarkastellaan realistisen uskonnonopetuksen oikeutuksesta muodollisesta näkökulmasta, jolla ymmärretään laajasti opettamisen toteuttamiseen liittyvää puolta. Näin ollen realistisen uskonnonopetuksen muodollinen tarkasteleminen liittyy kaikkiin muihin indoktrinaation kriteereihin, lukuun ottamatta sisältökriteeriä.

Puolimatka jaottelee älyllisen vapauden ihanteen tuntomerkit ja indoktrinaation kriteerit siten, että tieteellisyyden ihanne liittyy sisältökriteeriin, autonomisuuden ja rationaalisuuden ihanteet menetelmä-, intentio- ja kontrollikriteeriin sekä kriittisen avoimuuden ihanteen seurauskriteeriin.²⁸⁶ Seuraavassa on tarkoitus analysoida Puolimatkan käsitystä älyllisen vapauden ihanteen arvojen ja indoktrinaation kriteerien suhteesta. Tässä yhteydessä pyrin osoittamaan, että Puolimatkan ajattelussa älyllisen vapauden ihanteen keskeiset arvot toimivat yhteisinä nimittäjinä eri indoktrinaation kriteereille.

Menetelmäkriteerin mukaan kasvatuksellisesti hyväksyttävä opetus voidaan erottaa indoktrinaatiosta käytetyn opetusmenetelmän perusteella. Puolimatka yhtyy yleiseen käsitykseen, jonka mukaan opetusta voidaan luonnehtia menetel-

²⁸⁴ Puolimatka 1997, 42,53,164.

²⁸⁵ Puolimatka 1997, 29.

²⁸⁶ Puolimatka 1997, 29,53–55.

mäkriteerin piirissä indoktrinoivaksi sikäli kun se lyö laimin rationaalisuuden ihannetta. Tämän lisäksi Puolimatka korostaa, että menetelmäkriteerin näkökulmasta opetuksen tulee edistää kriittisen avoimuuden sisältäviä älyllisiä hyveitä sekä sosiaalisia, moraalisia ja esteettisiä hyveitä, jotka edesauttavat yhdessä oppilaan persoonan monipuolista kehitystä.²⁸⁷ Näin ollen menetelmäkriteeri luonnehtii indoktrinaatioksi opetusta, jossa ”ei riittävästi oteta huomioon rationaalisen avoimuuden, kriittisyyden ja vuorovaikutuksellisuuden arvoja”.²⁸⁸

Intentiokriteerin mukaan indoktrinoiva opetus voidaan tunnistaa opettajan intention varassa, joka motivoi opetusta. Sikäli kun opettajalla on tietoinen tarkoitus antaa oppilaille monipuolinen ja puolueeton näkemys opetettavista asioista, opetusta ei ole Puolimatkan mukaan mielekästä luonnehtia indoktrinaatioksi.²⁸⁹ Monipuolisten ja puolueettomien sisältöjen opettaminen edellyttäne Puolimatkan mukaan myös opetukselta rationaalista ja kriittistä luonnetta, vaikka hän ei tuo sitä tässä kohden eksplisiittisesti esille. Rationaalisuuden ja kriittisyyden ihanteiden merkitys intentiokriteerille tulee esille myös intentiokriteerin läheisessä yhteydessä seurauskriteeriin, koska opettajan intentio perustuu siihen odotukseen, mitä seurauksia hän olettaa opetuksella olevan.²⁹⁰ Indoktrinaation seurauskriteerin näkökulmasta indoktrinoivaksi opetuksiksi voidaan kutsua Puolimatkan mukaan sellaista opetusta, jonka seurauksena oppilaalta häviää kriittinen kyky arvioida opetussisältöjen pätevyyttä järkisyihin vetoamalla.²⁹¹ Näin ollen rationaalisuuden ja avoimen kriittisyyden ihanteet ovat keskeisiä myös intentio- ja seurauskriteerin piirissä.

Kontrollikriteerin piirissä indoktrinaatioksi luonnehditaan sellaista opetusta, jossa opettaja käyttää valta-asemaansa väärin rikkomalla oppilaan autonomiaa ja mahdollisuuksia kehittyä itsenäiseksi yksilöksi. Opettaja toimii sekä yhteiskunnallisena että tiedollisena auktoriteettina suhteessa oppilaisiin. Opettajan auktoriteettiaseman tekee kasvatuksellisesti hyväksyttäväksi Puolimatkan mukaan se, että auktoriteettia käytetään avoimesti ja opetuksen tarkoituksena nähdään oppilaan itsenäisten kriittisten ja älyllisten valmiuksien kehittäminen. Puolimatka korostaa myös, että oppilaiden itseohjautuvuuden päämäärä ei sulje pois yhteisöllisyyden

²⁸⁷ Puolimatka 1997, 172,174,201,202,212.

²⁸⁸ Puolimatka 1997, 212.

²⁸⁹ Puolimatka 1997, 247.

²⁹⁰ Puolimatka 1997, 215,216.

²⁹¹ Puolimatka 1997, 221,248.

merkitystä.²⁹² Näin ollen myös indoktrinaation kontrollikriteeri edellyttää älyllisen vapauden ihanteen mukaisia rationaalisuuden, kriittisyyden, autonomisuuden sekä dialogisuuden arvoja.

Olen pyrkinyt edellä osoittamaan, että Puolimatka liittää älyllisen vapauden ihanteen keskeiset rationaalisuuden, kriittisen avoimuuden ja dialogisuuden vaatimukset kaikkiin indoktrinaation muodollisiin kriteereihin. Opetus on muodollisesti kasvatuksellisesti hyväksyttävää sikäli kun se edesauttaa menetelmällisesti oppilaan rationaalista ja kriittistä ajattelua, opettajan intentio ja opetuksen seuraus suuntautuvat oppilaan rationaalisen ja kriittisen ajattelun edistämiseen sekä opettaja käyttää valta-asemaansa oppilaan itsenäisten älyllisten ja kriittisten valmiuksien kehittämiseksi. Lisäksi rationaalisuus ja avoin kriittisyys edellyttävät opetukselta dialogisuutta, jossa erilaiset näkökannat kilpailevat keskenään. Näin ollen realistisen uskonnonopetuksen muodollista oikeutusta voidaan tarkastella kiinnittämällä huomiota kysymykseen: Voidaanko uskonnollisia uskomuksia opettaa totuuksina toteuttaen samalla laajasti rationaalisuuden, kriittisen avoimuuden ja dialogisuuden arvoja?

6.2 Rationaalisuus sisällön ja menetelmän yhteisenä piirteenä

Puolimatkan mukaan rationaalisuuden eli järjellisyden ihanteella on merkittävä asema humanistisessa kasvatusihanteessa, joka yhdistää eri indoktrinaation kriteerejä.²⁹³ Rationaalisuuden ihanne edellyttää, että kasvatuksellisesti hyväksyttävässä opetuksessa ”kaikki käsitykset tulee arvioida järjellisillä perusteilla”.²⁹⁴ Vaikka järjellisyden vaatimus näyttäisi edellisen lainauksen mukaan liittyvän opetussisällön luonteeseen, Puolimatka liittää rationaalisuuden vaatimuksen ensisijaisesti indoktrinaation menetelmäkriteeriin.²⁹⁵

Tämä jännite selittyy Puolimatkan tavalla jakaa menetelmäkriteeri kahteen näkökulmaan, jotka ovat *rakenteellinen sisältö* ja *substanttiivinen sisältö*. Rakenteellisella sisällöllä tarkoitetaan opetuksen menetelmällistä toteuttamista, joka sisältää opetuksen käytännöt ja menettelytavat. Substanttiivisella sisällöllä puolestaan viitataan opetuksen sisältöön, eli siihen mitä opetetaan. Tällaisen jaottelun

²⁹² Puolimatka 1997, 249,254,278,279,305,310; 1999, 303.

²⁹³ Puolimatka 1997, 174.

²⁹⁴ Puolimatka 1997, 54.

²⁹⁵ Puolimatka 1997, 54,174.

taustalla on ajatus, jonka mukaan opetuksen sisältöä ja menetelmiä ei voi erottaa toisistaan. Se, miten opetetaan, vaikuttaa siihen, mitä oppilas oppii.²⁹⁶

Rationaalisuuden ihanne liittyy siis Puolimatkan ajattelussa sekä opetuksen sisältöön että siihen, millä tavalla sisältöä opetetaan. Järjellisyuden ihannetta ei näin ollen voi erotella koskemaan joko sisältöä tai menetelmää erikseen, vaan ne ovat keskenään päällekkäisiä. Kasvatuksellisesti hyväksyttävässä opetuksessa opetussisältöjen tulee olla rationaalisia ja toisaalta opetusta tulee toteuttaa niin, että siinä arvioidaan opetussisältöjen rationaalisuutta, jolloin oppilaassa kasvaa itsenäinen kyky arvioida opetuksen rationaalisuutta.²⁹⁷

Koska rationaalisuuden ihanne pitää sisällään päällekkäisinä elementteinä sekä opetuksen menetelmän että sisällön, realistisen uskonnonopetuksen suhdetta järjellisyuden ihanteeseen on käsitelty jo realistisen uskonnonopetuksen sisällöllisen oikeuttamisen yhteydessä. Tässä kohden kiinnitetään huomiota erityisesti rationaalisuuden käsitteeseen ja siihen, millä tavalla Puolimatka rationaalisuuden ymmärtää.

On käsitteellisesti ongelmallista ymmärtää rationaalinen avoimuus asenteeksi, jossa ihmisellä ei ole ollenkaan kantaa käsiteltäviin asioihin ja jossa hän epäilee yhtä lailla kaikkia käsityksiä. On mielekkäämpää ajatella, että rationaalisesti avoimella ihmisellä on vahvoja vakaumuksia, joita hän ei joka päivä aseta uudelleen kyseenalaiseksi.²⁹⁸

Puolimatkan mukaan avoimen rationaalisuuden käsitettä ei tule ymmärtää niin, että oppilas ei saisi ollenkaan muodostaa omaa kantaa käsiteltäviin asioihin. Puolimatka korostaa edelleen, että rationaalisesti avoimen ihmisen ei tarvitse epäillä kaikkien näkökulmien pätevyyttä, vaan hän voi muodostaa vahvoja mielipiteitä asioista, joita ei kyseenalaisteta joka hetki. Näin ollen realistisen uskonnonopetuksen ei tarvitse Puolimatkan mukaan rikkoa rationaalisuuden ihannetta opettaessaan tiedollisesti perusteltuja uskonnollisia uskomuksia tosina väitteinä.²⁹⁹ Realistisen uskonnonopetuksen ei tarvitse näin ollen olla Puolimatkan mukaan luonteeltaan irrationaalista.

Järjellisyuden ihanne on keskeinen osa humanistista kasvatusihannetta, ja se asettaa opetusmenetelmille vaatimuksia. Menetelmien tulisi edistää oppilaissa valmiutta arvioida heille esitettävien käsitysten pätevyyttä omaehtoisen järjellisen pohdinnan keinoin. Tätä edistää se, että oppilaille opetetaan asiat tavoilla, jotka aktivoivat häntä kriittiseen pohdintaan ja auttavat häntä kypsytymään järjellisenä olentona.³⁰⁰

²⁹⁶ Puolimatka 1997, 31.

²⁹⁷ Puolimatka 1997, 139,174,212.

²⁹⁸ Puolimatka 1997, 248.

²⁹⁹ Puolimatka 2009a, 336.

³⁰⁰ Puolimatka 1997, 176.

Puolimatka korostaa, että kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen tulisi menetelmäkriteerin näkökulmasta edistää oppilaiden omaehtoista valmiutta arvioida rationaalisesti opetuksen pätevyyttä. Käytännössä tämä tarkoittaa sellaista opetusta, joka edistää oppilaan kriittistä suhtautumista opetussisältöjä kohtaan, jolloin oppilas kyseenalaistaa opetuksen arvioimalla sitä järjestäisin perustein.³⁰¹ Järjellisyden ihanteesta näyttäisi edellisen lainauksen mukaan seuraavan kriittinen avoimuus. Toisaalta Puolimatka korostaa, että kriittinen yksilö edellyttää älyllistä ja järjestäistä otetta asioihin.³⁰² Näin ollen kriittinen avoimuus edellyttää rationaalisuutta, ja päinvastoin. Järjellisyden ihanteella näyttäisi olevan Puolimatkan ajattelussa keskeinen yhteys kriittisen avoimuuden käsitteeseen.

6.3 Kriittinen avoimuus

6.3.1 Kriittisyys älyllisenä pyrkimyksenä totuuteen

Rationaalisuuden ihanteen ohella kriittisen avoimuuden ihanteella on merkittävä asema humanistisessa kasvatusihanteessa.³⁰³ Kriittisen avoimuuden ihanteella onkin Puolimatkan mukaan keskeinen asema niin uskonnonopetuksessa, kuin kaikessa muussakin opetuksessa.³⁰⁴

Kriittisen avoimuuden ja opetuksen suhde voidaan nähdä Puolimatkan ajattelussa kaksipuolisena. Yhtäältä kriittisen avoimuuden ihannetta tarvitaan määrittelemään opetus kasvatuksellisesti hyväksyttäväksi tai indoktrinaatioksi, sillä ”suhtautuminen indoktrinaatioon riippuu asennoitumisesta kriittisyyteen”.³⁰⁵ Toisaalta ihmisellä ei ole Puolimatkan mukaan synnynnäistä kykyä kriittisyyteen, joten hän tarvitsee kasvatusta kehittyäkseen kriittiseksi yksilöksi. Tässä mielessä kasvatuksella on kolme tehtävää: (1) kasvatuksen tulee edistää ”kriittisen potentiaalın avautumista”, (2) kasvatuksen tulee antaa yksilölle valmiuksia kyseenalais-

³⁰¹ Puolimatka 1997, 176.

³⁰² Puolimatka 1995, 187,197.

³⁰³ Puolimatka 1997, 229.

³⁰⁴ Puolimatka 2009a, 336. ”Tunnustukselliseen uskonnonopetukseen kuuluu, että hyväksytään ihmisen perusluonne kyselevänä ja etsivänä ihmisenä. Ihmisyyteen eli Jumalan kuvaan kuuluu järjen ja tunteiden alue ja siinä avoin keskustelu. Kriittisyys, elämysten kokeminen, uusien vaihtoehtojen etsintä ja kokeilu ovat luonnollisia asioita myös tunnustuskuntasidonnaisessa opetuksessa. Uskoa ja uskontoa ei voi siirtää ihmiselle valmiina, kuten ei oikeastaan mitään opetettavaa voida antaa valmiina nykyisen oppimisen psykologian mukaan. Opittava pitää olla itsenäisesti läpikäytyä, omaan tieto-, taito- ja kokemusvarastoon liitettyä.” Niemi 1998, 450.

³⁰⁵ Puolimatka 1995, 186. ”Any system of beliefs can only escape from indoctrination by allowing these beliefs to be challenged. And a ready hearing of contrary opinions is not anything which logic can guarantee, either within the sciences or elsewhere.” Smart 1973, 46.

taa kriittisesti vallalla olevia tietojärjestelmiä ja yhteiskunnallisia järjestelyjä sekä (3) kriittisen ihmisen tulee kyseenalaistamisen lisäksi kyetä tarjoamaan rakentavia ratkaisuja ongelmiin.³⁰⁶

Kysymys realistisen uskonnonopetuksen ja kriittisen avoimuuden suhteesta voidaankin tämän perusteella muotoilla kahdella tapaa: Ensiksi, voidaanko realistinen uskonnonopetus oikeuttaa osoittamalla, että se voi olla kriittisesti avointa? Toiseksi, mikä merkitys realistisella uskonnonopetuksella on kriittiseen avoimuuteen kasvattamisessa? Näihin kysymyksiin vastaaminen edellyttää Puolimatkan kriittisen avoimuuden käsitteen analysoimista.

Kriittisen avoimuuden käsite tulee ymmärretyksi eri tavalla riippuen siitä, minkälaiseen todellisuuskäsitykseen sitoudutaan. Konstruktivismiin mukaan ihminen ei voi päästä kosketuksiin todellisuuden kanssa, joten kriittinen avoimuus mielletään asenteeksi, jossa ei voida sitoutua mihinkään tiettyyn näkemykseen.³⁰⁷ Puolimatkan edustama realistinen uskonnonopetus sitoutuu puolestaan realistiseen käsitykseen todellisuudesta ja Jumalasta, jolloin opetuksen tarkoituksena mielletään oppilaan saattaminen kosketuksiin todellisuuden kanssa opettamalla todellisuutta koskevia tosia uskomuksia.³⁰⁸ Puolimatka ymmärtää kriittisen avoimuuden käsitteen realistisista lähtökohdista käsin kahden oletuksen pohjalta, joiden mukaan ”ihmisen on mahdollista saada luotettava tietoa todellisuudesta” ja toisaalta ”ihminen on erehtyväinen”.³⁰⁹ Näiden oletusten varassa Puolimatka korostaa, että kriittisesti avoin ihminen voi omata vahvoja todellisuutta koskevia vakaumuksia, sikäli kun hän pitää samalla mielessään erehtymisen mahdollisuuden. Näin ymmärrettyinä ”kriittinen avoimuus merkitsee valmiutta kohdata todellisuus sellaisena kuin se on”, jolloin kriittisen avoimuuden tuntomerkeksi nähdään pyrkimys ”muodostaa mahdollisimman perusteltuja vakaumuksia siitä, miten asiat ovat todellisuudessa”.³¹⁰ Kriittinen avoimuus tarkoittaa Puolimatkan mukaan enimmäkseen valmiutta arvioida asioiden pätevyyttä, kuin olla uskomatta mitään.³¹¹

Filosofiseen asenteeseen kuuluu kyseenalaistaminen ja itsestään selvinä pidettyjen käsitysten epäily. Epäily ei kuitenkaan ole itsetarkoitus. Kasvattaja ei voi jäädä ulkokohtaisen tarkkailijan asemaan. Hänen on tehtävä valintoja, ja valintojensa kautta hän sitoutuu tiettyyn käsitykseen ihmisestä ja maailmasta, koska tekemättä jättäminen vaatii kannanottoa. Lasten kehitystä ei voi jäädyttää odottamaan lopullista ratkaisua filosofisiin kiistoihin. Kriittinen pohdinta ei tyydy kaiken loputtomaan epäi-

³⁰⁶ Puolimatka 1995, 186.

³⁰⁷ Puolimatka 2002, 361.

³⁰⁸ Puolimatka 1997, 130; 2002, 361; 2008a, 19.

³⁰⁹ Puolimatka 2002, 361.

³¹⁰ Puolimatka 2002, 361,362.

³¹¹ Puolimatka 2002, 362.

lyyn, vaan käyttää epäilyä välineenä saavuttaakseen perustellun näkemyksen. Epäily ilman pyrkimystä totuuteen on ulkokohtaista, se ei vaadi sitoutumista. Lapsen kohtaaminen vaatii aina sitoutumista.³¹²

Puolimatkan mukaan kasvattajat eivät voi jäädä odottamaan ratkaisuja filosofisiin kiistoihin, vaan heidän on tarjottava oppilaille mahdollisuus kriittiseen ajatteluun. Myös jonkin asiasisällön opettamista jättäminen sisältää Puolimatkan mukaan harkitun kannanoton. Näin ollen opetuksessa tulee muodostaa kyseenalaistamisen ja sen hetken tietämyksen varassa mahdollisimman hyvin perusteltu käsitys opetettavasta asiasisällöstä. Tällaisen kriittisen ajattelun kautta voidaan lähestyä kysymystä totuudesta, joka vaatii Puolimatkan mukaan myös kasvattajalta sitoutumista lapseen.³¹³

Puolimatka kuvaa kriittisen avoimuuden käsitettä myös erilaisten ehtojen valossa, joiden kautta sitä on perinteisesti pyritty määrittelemään. Uskomusehdon mukaan kriittisesti avoin ihminen on oikeutettu uskomaan johonkin asiaan vain siinä tapauksessa, että asian tueksi voidaan esittää kriittisen tarkastelun kestäviä perusteluja. Tiedollinen ehto korostaa, että kriittisesti avoin ihminen ottaa huomioon olemassa olevan todistusaineiston ja muodostaa tämän varassa perustellun mielipiteensä. Totuusehdon mukaan kriittisen avoimuuden on usein nähty edellyttävän, että ihminen ei voi ottaa kantaa uskomusten totuusarvoon. Puolimatka kuitenkin argumentoi, että vaikka kaikki kannat voivat periaatteessa olla erehtyväisiä, tästä ei loogisesti seuraa etteikö jokin kanta voisi olla tosi. Menetelmällisen ehdon mukaan henkilön tulisi asettaa kaikki uskomuksensa kyseenalaiseksi.³¹⁴ Puolimatka kuitenkin korostaa, että kaikkia uskomuksia ei ole mielekästä kyseenalaistaa, vaan ihminen voi omata vahvoja vakaumuksia kyseenalaistamatta niitä joka hetki.³¹⁵ ”Jos voidaan rehellisesti epäillä jotain käsitystä vähemmän kuin sen vastakohtaa, silloin on perusteita katsoa sen olevan lähempänä totuutta.”³¹⁶ Asenneehto puolestaan korostaa, että ihmisen tulisi kriittisen avoimuuden ihanteen mukaisesti olla avoin korjaamaan uskomuksiaan uusien perustelujen valossa.³¹⁷

³¹² Puolimatka 1999, 13,14.

³¹³ Puolimatka 1999, 13,14.

³¹⁴ Puolimatka 1997, 229,231,232,237,241.

³¹⁵ Puolimatka 1997, 176.

³¹⁶ Puolimatka 1997, 243.

³¹⁷ Puolimatka 1997, 243.

6.3.2 Kriittisyys persoonan monipuolisena kehittymisenä

Nykyisessä indoktrinaatiokeskustelussa korostetaan Puolimatkan mukaan liian yksipuolisesti kriittisen avoimuuden yhteyttä ihmisen loogis-analyyttisiin taitoihin. Puolimatkan mukaan kyky kriittiseen avoimuuteen on yhtäläillä kytköksissä ihmisen kulttuuriseen, kielelliseen, sosiaaliseen, esteettiseen ja moraaliseen kehitykseen.

Argumenttini on siis tässä yhteydessä, että kriittinen avoimuus edellyttää aktivoitumista useilla eri persoonallisuuden ulottuvuuksilla, ei pelkästään loogis-analyyttisellä. Kriittisen avoimuuden ihannetta sellaisena kuin se on tyypillisesti ilmaistu humanistisessa sivistysihanteessa ei ole mielekästä ymmärtää irrallaan ihanteesta, jonka mukaan ihmisen persoonallisuutta tulisi kehittää monipuolisesti. Vasta kun nämä ihanteet nähdään yhdessä, toisiaan täydentävinä ja toisistaan riippuvaisina, tulee kriittisen avoimuuden ihanne ymmärretyksi riittävän monipuolisesti.³¹⁸

Kriittisen avoimuuden ihanne tulee Puolimatkan mukaan ymmärtää ihmisen kokonaisvaltaista kasvatusta vasten. Loogis-analyyttisten taitojen kehittäminen on oleellinen osa kriittiseen avoimuuteen kasvattamisessa, mutta tämän lisäksi kriittisyys edellyttää ihmisen kokonaisvaltaista kypsyyttä. Näin ollen kriittiseen avoimuuteen kasvattaminen tulee nähdä laajaksi ihmisen koko persoonallisuutta koskevaksi kasvatukseksi.³¹⁹ Tässä yhteydessä realistisella uskonnonopetuksella on keskeinen merkitys, sillä maailmankatsomuksellisten ja uskonnollisten kysymysten pohtiminen on Puolimatkan mukaan välttämätöntä persoonan kokonaisvaltaiselle kasvulle.³²⁰

Oppiminen on Puolimatkan mukaan perimmiltään minuuden rakentamista. Ihmisen minuus on monikerroksinen kokonaisuus, jossa eri tasot ovat tulkinnallisessa suhteessa toisiinsa. Puolimatkan edustaman realistisen näkökulman mukaan ihmisen haasteena on välttyä itsepetokselta ja löytää oikeanlainen tulkinta itsestään, joka vastaa todellisuutta. Kun realistiseen näkökulmaan liitetään käsitys ihmisen erehtyväisyydestä, hän saa itsekriittisen näkökulman. Itsetuntemus on edellytys itsekriitikille, sillä ihminen ei voi ymmärtää omaa näkökulmaansa tuntematta itseään. Itsensä ymmärtäminen puolestaan edellyttää Puolimatkan mukaan ”it-

³¹⁸ Puolimatka 1997, 246.

³¹⁹ Puolimatka 1997, 244–246.

³²⁰ ”So, may we not say that, insofar as there is education and insofar as education is learning to be a human being, there ought *logically* to be religious education. Such education is implied in the concept of learning to be human being. I am not, of course, saying that in order to be a human being, one must be a religious believer, but simply that one must know what it is to be one. One cannot know this unless one has undergone some education *in* religious belief and not simply *about* it. And so, religious education is a necessary element in the education of human beings as such. That is to say, it is—as a matter of logic—necessary and desirable, insofar as education *sans phrase* is necessary and desirable.” Hudson 1973, 195.

sensä sijoittamista johonkin kertomukseen maailmankaikkeuden alkuperästä, järjestyksestä ja tarkoituksesta”.³²¹

Tässä kohden Puolimatkan ajattelu tulee lähelle Max Schelerin yleissivistyksen käsitettä. Schelerin mukaan yleissivistävän opetuksen tavoitteena on oppilaan persoonan monipuolinen ja kokonaisvaltainen kehittyminen, jolloin oppilaan persoonan eri ulottuvuudet kehittyvät tasapuolisesti.

Sivistyksen päämääränä olevan yksilön henkinen kehitys ei rajoitu pelkästään älyyn, vaan se ulottuu myös tunteisiin ja tahtoon sekä moraaliseen, esteettiseen ja uskonnolliseen tietoisuuteen, joka muodostuu pohjaksi syvenevälle itsetietoisuudelle.³²²

Sivistyksen käsitettä ei ole siis mielekästä rajata pelkästään ihmisen äylliseen ulottuvuuteen, vaan opetuksessa tulee ottaa huomioon persoonan kaikki ulottuvuudet. Näin ollen kasvatuksellisesti hyväksyttävässä opetuksessa ei tule sulkea pois myöskään ihmisen uskonnollisen tietoisuuden ulottuvuutta, joka on edellytys oppilaan itsetietoisuudelle.³²³ Kokonaisvaltainen opettaminen edellyttää myös irrallisten tietojen perimmäisten yhteyksien esiintuomista, sillä oppimista tapahtuu vasta kun yksittäiset asiat liitetään laajempaan kokonaisuuteen.³²⁴

Scheler jakaa tiedon ja sivistyksen välisen yhteyden kolmeen tasoon, jotka ovat hierarkkisessa suhteessa toinen toisiinsa niin, että korkeampi taso sisältää alemman tason ja alempi taso on riippuvainen korkeammasta tasosta. Ensiksi on tiedon perustavin taso, johon liittyy todellisuuden hallinnan kannalta tärkeä käsitys syy-seuraus -suhteista. Toinen tiedon laji on Schelerin mukaan sivistystieto, joka liittyy todellisuuden objektiivisiin rakenteisiin, kuten totuuteen ja oikeudenmukaisuuteen. Kolmanneksi tiedon lajiksi Scheler esittää lunastustietoa, joka on kaiken sivistyksen merkitys ja päämäärä. Lunastustieto sisältää käsityksen siitä, miten ihminen pelastuu. Lisäksi lunastustieto pitää sisällään käsityksen maailman ja ihmisen alkuperästä, joka on edellytys tiedon perimmäisten yhteyksien ymmärtämiselle ja ihmisen itsetietoisuudelle. Lunastustieto mahdollistaa, että ”koko tie-

³²¹ Puolimatka 2002, 133,161,171.

³²² Puolimatka 2002, 346.

³²³ Puolimatka 2002, 344–346. ”Saksalainen professori Friedrich Schweinzer on ottanut lähtökohdakseen sen, että lapsi tulee nähdä toimijana, jolla on tarpeita ja oikeuksia. Uskonto ei ole tässä asiassa poikkeus. Jos tarkkailemme sitä, mitä lapset itse kommunikoiivat, huomaamme, että lapsille on luontaista kysyä ja pohtia suuriakin eksistentiaalisia kysymyksiä. Voimme vastata niihin tarjoamalla tutkittua tietoa tai kertoa tiedon saavuttamattomuudesta, mutta tämä ei kohtaa lapsen eksistentiaalista ja hengellistä uteliaisuutta. Uskonolla on paikka, jota tiede ei voi täyttää.” Fagerlund 2007, 35. Schweinzerin mukaan lapset pohtivat luonnostaan viittä keskeistä uskontoon liittyvää kysymystä, jotka ovat kysymys kuolemasta, uskonnon luonteesta, moraalien mielekkyydestä, itsestä ja Jumalasta. Kasvatuksellisesti hyväksyttävän uskonnonopetuksen tulee Schweinzerin mukaan antaa riittävästi tietoa näistä kysymyksistä, jonka pohjalta lapsi kykenee kypsempänä yksilönä itse päättämään omasta sitoutumisestaan kyseiseen uskontoon. Fagerlund 2007, 36–38.

³²⁴ Puolimatka 2002, 349.

don kenttä yhtenäistetään suhteessa olemassaolon alkuperään ja perimmäiseen yhteyteen”.³²⁵ Näin ollen realistinen uskonnonopetus mahdollistaa oppilaan itsetuntemuksen ja kriittisten taitojen kehittymisen kuvaamalla sellaisen kertomuksen itsensä ja maailmankaikkeuden alkuperästä, johon hän voi itsensä sijoittaa.³²⁶

Lisäksi Scheler korostaa, että ihminen voi toteuttaa kaikkein korkeimpia arvoja, joita hän kutsuu pyhyysarvoiksi, vain lunastustiedon pohjalta.³²⁷ Sikäli kun opetus ottaa huomioon minuuden monikerroksisuuden ja persoonan kokonaisvaltaisuuden, myös realistista uskonnonopetusta tarvitaan.

Yleissivistyksen kaventuessa ihmisen henkiset tunteet ovat vaarassa jäädä vaille käsitteellistä muotoa, jolloin niiden tunnistaminen, ilmaiseminen ja arviointi tulee vaikeaksi tai mahdottomaksi. Jos opetuksesta poistetaan uskonnollinen ja maailmankatsomuksellinen aines eikä oppilas saa tarvittavia käsitteellisiä valmiuksia muualtaakaan, hän on vaarassa kadottaa yhteyden henkisiin tunteisiinsa, jolloin tunne-elämän syvimät kokemukset jäävät tunnistamatta ja arvioimatta. Samalla kulttuuriin ja kasvatukseen sisäänrakennetut uskonnollisuuden muodot omaksutaan tiedostamatta itsestään selväksi merkityksellisyyden lähteeksi.³²⁸

Henkiset tunteet ovat Puolimatkan mukaan ihmiselle luontaisia tunteita, jotka liittyvät arvon ja mielekkyyden perustaan sekä elämän merkityksellisyyteen. Ne ovat myös osa yleissivistyksen mukaista laajaa persoonallisuuden kasvatusta. Henkisten tunteiden tunnistamisen ja arvioinnin oppiminen on Puolimatkan mukaan uskonnon ja maailmankatsomuksellisten aineiden tehtävä. Sikäli kun uskonnonopetusta ei annettaisi oppilaille, heidän kykynsä tunnistaa, ilmaista ja arvioida henkisiä tunteita ei voi kehittyä. Syvimpiä henkisiä tunteita ovat pyhyiden tunteet, jotka voivat olla aitoja tai epäaitoja. Aitojen pyhyiden tunteiden erottaminen epäaidoista on tärkeää ja tästä syystä tarvitaan kriittistä tunnekasvatusta, joka antaa oppilaille välineitä arvioida kohtaamiaan pyhyiden tunteita.³²⁹ Kieltämällä maailmankatsomuksellisten sisältöjen opettaminen oppilailta evätään samalla mahdollisuus kehittää arvotuntemustaan ja kykyä pohtia inhimillisen elämän perimmäisiä kysymyksiä.³³⁰

³²⁵ Puolimatka 2002, 347–349.

³²⁶ ”Uuden sivistyksen luomisessa tarvitaan kriittisen ajattelun rinnalla eläviä traditioita ja esikuvia. Kirkon rooli on merkittävä kasvatuksen merkitysnäkökentän rakentamisessa, sillä se on ainoa instituutio, jonka missiona on yli aikakausien vaalia lähimmäisen rakkauden sanomaa ja Jeesuksen esikuvan avulla osoittaa inhimillisen hyriksen rajoja; sen tehtävänä on saarnata, lohduttaa ja puhua armosta, ja kohdata moniarvoisen ajan vaativin haasteensa: miten sanoa pahaa pahaksi ja syntiä synniksi, ja samaan aikaan puolustaa heikoimpia ja luoda armon ilmapiiriä vastalauseena ihmisyä ja luontoa esineellistävälle materialismille.” Väri 2008, 430,431.

³²⁷ Puolimatka 2002, 348.

³²⁸ Puolimatka 2004, 111.

³²⁹ Puolimatka 2004, 102,111,112.

³³⁰ Puolimatka 1996, 109,110; 1997, 78,79.

Sivistyksen käsitteen Puolimatka ymmärtää kristillisen kasvatuksen piirissä *Imago Dei* -opin pohjalta, jonka mukaan ihminen on luotu Jumalan kuvaksi. Jumalan kuvan kaltaisuus on kuitenkin rikkoutunut syntiinlankeemuksessa ja tästä syystä kristillisen kasvatuksen tehtäväksi nähdään Jumalan kuvan kaltaisuuden palauttaminen ja vaaliminen. Tämä ei tarkoita Puolimatkan mukaan, että kasvatusta ajautuisi kaavamaiseen prosessiin, jossa ihmistä kasvatetaan tiettyä muottia kohden. Päinvastoin kristillisen kasvatuksen vaikutuksesta jokainen yksilö tuo esille jotain ainutlaatuista Jumalan äärettömästä persoonasta, jolloin sivistysprosessi säilyttää avoimen luonteensa.³³¹

Puolimatkan käsitystä kokonaisvaltaisen persoonan kasvatuksesta ja realistisen uskonnonopetuksen suhteesta voidaan valottaa vielä tarkastelemalla Herman Dooyeweerdin kristillistä teoriaa opetuksesta. Dooyeweerdin mukaan ihminen koostuu useista toisiinsa palautumattomista toimintarakenteista, jotka ovat fyysikaalis-kemiallinen, biologinen, psyykkinen ja normatiivinen rakenne. Normatiivinen rakenne jakautuu puolestaan seuraaviin arvoalueisiin: usko, rakkaus, oikeudenmukaisuus, kauneus, taloudellisuus, vuorovaikutus, kieli, valta ja ajattelu. Kaikki toimintarakenteet toimivat ihmisen minuuden ympärillä, joka on ihmisen syvin olemus. Opetuksen tulisi Dooyeweerdin mukaan kattaa kaikki ihmisen toimintarakenteet.³³²

Kaikkein perustavin Dooyeweerdin käsitteistä on kuitenkin ihmisen minuus, joka ohjaa eri toimintarakenteissa tapahtuvaa oppimista. Ihmisen minuus puolestaan saa erilaisen orientaation todellisuuteen sen mukaan, minkälainen sen suhde Jumalaan on, koska tämän perusteella määräytyy Arkhimedeeseen piste. Jumalan tunteminen onkin Dooyeweerdin mukaan avain kaikkeen oppimiseen, sillä vain jumalallisen näkökulman kautta rajallinen ihminen voi suhteuttaa yksityiskohtia kokonaisuuteen.³³³ Näin ollen kokonaisvaltainen opetus edellyttää Dooyeweerdin mukaan realistista uskonnonopetusta kahdesta näkökulmasta: Yhtäältä, koska ihmisessä on uskon arvoalue, jota ei saa laiminlyödä opetuksessa. Toisaalta, koska ”kaikki ihmisen tiedolliset prosessit suhteutuvat Jumalaan joko myönteises-

³³¹ Puolimatka 2008a, 15,16. ”Modernin sivistys-käsitteen esihistoriaan kuuluu toisaalta kristillisessä perinteessä keskeinen *Imago Dei* -ajatus. *Imago Dei* tarkoittaa sananmukaisesti jumalan kuvaa: juutalais-kristillisen ajatteluperinteen mukaan ihminen luotiin jumalan kuvaksi (1. Moos: 26–27) ja tähän pohjautuvat tulkinnan mukaan ihmisen sivistysprosessi on perimmiltään ”jumalankuvankaltaisuuden” vaalimista tai palauttamista.” Siljander 2002, 31.

³³² Puolimatka 2008c, 500.

³³³ Puolimatka 2008c, 501–503.

ti tai kielteisesti”, jolloin kaikki oppiminen edellyttää kannanottoa Jumalaan liittyviin kysymyksiin.³³⁴

6.3.3 Raamattu itsekriittisyyden edellytyksenä

Vaikka rationaalisuuden ihanne ja kriittisen avoimuuden ihanne liittyvät Puolimatkan ajattelussa tiiviisti toisiinsa, kriittinen avoimuus on sisällöllisesti laajempi käsite. Puolimatkan mukaan kriittinen avoimuus edellyttää ihmiseltä järjellisten kykyjen ohella perusluovuutta ja mielikuvituksen rohkeutta sekä tunteen ja tahdon voimaa. Näiden ominaisuuksien varassa yksilö uskaltaa kyseenalaistaa annetut asiantilat, uskaltaa ajatella vaihtoehtoisia mahdollisuuksia ja nousta vastustamaan vääristymiä vastaan. Kriittinen avoimuus edellyttää ihmiseltä Puolimatkan mukaan myös autonomisuutta ja itseohjautuvuutta sekä itsetuntemusta ja itsekriittisyyttä.³³⁵

Tässä yhteydessä tulee selkeästi esille Puolimatkan käsitys realistisen uskonnollisten uskomusten opettamisen tärkeydestä oppilaan kriittisen avoimuuden kehittämiseksi. Kuten edellä on todettu, itsetuntemus on kriittisen avoimuuden edellytys.³³⁶ Ihmisen itsetuntemus ei ole kuitenkaan Puolimatkan mukaan itsensänselvyys, sillä kristillisen käsityksen mukaan ihmisen itsetuntemus on heikentynyt syntiinlankeemuksessa.

Synnin vaikutukset ulottuvat kaikkialle ihmiselämään. Ne ilmenevät heikentyneenä itsetuntemuksena, itsepetoksena, ihmissuhteiden ristiriitoina, tunne-elämän vääristyminä ja järjen sokeutena. Ihminen vieraantuu Jumalasta, itsestään, toisista ihmisistä ja luonnosta.³³⁷

Ihminen on Puolimatkan mukaan vieraantunut syntiinlankeemuksessa itsestään, toisista ihmisistä, todellisuudesta ja Jumalasta. Näin ollen ihmisen kyky tuntea itsensä on heikentynyt synnin seurauksena hänen kadottaessaan näkemyksen itsestään ja Jumalasta.³³⁸

Itsetuntemus puolestaan on edellytys itsekriittisyydelle, joka on niin ikään kriittisen avoimuuden tuntomerkki.³³⁹ Koska ihmisen itsetuntemus on heikentynyt syntiinlankeemuksessa, hän ei kykene totuudenmukaiseen itsekritiikkiin. Ihminen ei halua nähdä omaa pahuuttaan, vaan elää mieluummin itsepetoksen vallassa. Itsetuntemuksen puutteesta ja itsepetostaipumuksesta johtuen ihminen tarvitsee

³³⁴ Puolimatka 2008c, 503.

³³⁵ Puolimatka 1995, 186,187,189,191.

³³⁶ Puolimatka 1995, 187,220.

³³⁷ Puolimatka 2008a, 46.

³³⁸ Puolimatka 2008a, 46; 2009a, 216.

³³⁹ Puolimatka 1995, 220; 2008a, 33.

Puolimatkan mukaan ulkopuolelta tulevaa palautetta, joka osoittaa hänen todellisen tilansa.

Tätä radikaalia itsetuntemusta ei kristillisen käsityksen mukaan ole mahdollista saavuttaa ilman Jumalan sanaa, joka auttaa ihmistä tuntemaan Jumalan ja itsensä.³⁴⁰

Ulkopuolisen näkökulman ihminen saa Puolimatkan mukaan Raamatusta, jonka kautta Pyhä Henki puhuttelee ihmistä antamalla hänelle realistisen kuvan itsestään. Itsetuntemus ei siis ole mahdollista Puolimatkan mukaan muuten kuin erityisen ilmoituksen varassa, joka lisää ihmisen itsetuntemusta. Samalla Raamattu osoittautuu aidoksi ilmoitukseksi, jonka yksi tuntomerkeistä on Puolimatkan mukaan tekstin kyky lisätä lukijan itsetuntemusta.³⁴¹

Ihminen ei uskalla Puolimatkan mukaan kohdata omia vääristyneitä taipumuksia ja pahuuttaan ilman anteeksiantamusta.

Koska Kristus tarjoaa ihmiselle anteeksiantamusta, ihminen uskaltaa kohdata oman pahuutensa. Nähdessään itsensä sellaisena kuin on, ihminen tulee tietoisiksi intohimoista, jotka vääristävät hänen näkökulmaansa ja harhauttavat hänen ajatteluaan. Anteeksiantamuksen mahdollisuus rohkaisee rehellisyyteen ja aitouteen. Tällä tavalla ihminen voi saavuttaa itsetuntemuksen, joka on välttämätön edellytys itsekriittisyydelle.³⁴²

Vasta erityisen ilmoituksen kautta saatu tieto Kristuksen sovitustyön takaamasta syntien anteeksisaamisesta antaa ihmiselle rohkeutta kohdata itsensä sellaisena kuin todellisuudessa on. Näin ihminen saa erityisen ilmoituksen valossa realistisen kuvan itsestään, joka on edellytys aidolle itsetuntemukselle ja itsekriittisyydelle.³⁴³ ”Jumalan sanallisen ilmoituksen tuoma tieto Kristuksen ristinuhrista antaa ihmiselle valon ja rohkeuden tämän valon kohtaamiseen niin, että itsetuntemus tulee mahdolliseksi”.³⁴⁴

Älyllisen vapauden ihanteen mukaan kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen tulee olla kriittisen avointa.³⁴⁵ Tämä puolestaan edellyttää oppilaan itsetuntemusta sekä itsekriittisyyttä.³⁴⁶ Puolimatkan mukaan itsetuntemus ja itsekriittisyys ovat mahdollisia vain jos ihminen oppii tuntemaan itsensä Raamatun valossa sellaisena kuin todellisuudessa on.³⁴⁷ Näin ollen on mielekästä ajatella,

³⁴⁰ Puolimatka 2009a, 218.

³⁴¹ Puolimatka 2008a, 52; 2009a, 216,217,223.

³⁴² Puolimatka 2008a, 32,33.

³⁴³ Puolimatka 2008a, 32,33,47; 2009a, 217.

³⁴⁴ Puolimatka 2009a, 223.

³⁴⁵ Puolimatka 1997, 53.

³⁴⁶ Puolimatka 1995, 187.

³⁴⁷ Puolimatka 2009a, 218.

että realistinen uskonnonopetus edistää Puolimatkan mukaan oppilaissa kriittistä avoimuutta.

6.4 Dialogisuus

6.4.1 Dialogisuuden mahdollisuus uskonnollisessa eksklusivismissä

Rationaalisuuden ja kriittisen avoimuuden ihanteiden lisäksi Puolimatka korostaa, että kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen tulee olla luonteeltaan myös dialogista.³⁴⁸ Vuorovaikutuksen merkitys korostuu erityisesti uskonnonopetuksessa, jonka piirissä on vallalla monia hyvin perusteltuja, mutta samalla toistensa kanssa ristiriidassa olevia uskonnollisia väitteitä.³⁴⁹ Puolimatkan mukaan tällainen uskonnollinen pluralismi näkyy sekä teismien, ateismien ja agnostisismien välisessä keskustelussa että eri uskontojen välillä, jotka poikkeavat toisistaan monissa merkittävässä kysymyksissä.³⁵⁰

Puolimatkan edustaman realistisen uskonnonopetuksen mukaan uskonnollisesta pluralismista ei seuraa, että eri osapuolten näkemykset olisivat keskenään yhteismitattomia. ”Vaikka molemmat eivät voikaan olla yhtä aikaa oikeassa, sikäli kuin heidän käsityksensä ovat ristiriidassa toistensa kanssa, toinen heistä voi olla oikeassa.”³⁵¹ Tällainen ajattelu on luonteeltaan uskonnollista eksklusivismia, jonka mukaan sitoutuessaan uskonnollisen väitelauseen totuuteen, henkilö pitää samalla väistämättä epätosina kaikkia oman näkemyksensä kanssa ristiriidassa olevia kantoja.³⁵²

Puolimatka korostaa kuitenkin, että uskonnolliseen eksklusivismiin sitoutuva realistisen uskonnonopetuksen ei tarvitse laiminlyödä dialogisuuden ihannetta.

Vaikka tämä johtaakin käytännössä siihen, että erilaisissa asiayhteyksissä lapsille opetetaan melko erilaisia uskomuksia tietona, se ei välttämättä ole huonompi tilanne kuin se, että heille opetettaisiin vain yhtä käsitystä (esimerkiksi agnostisismia) sillä perusteella että ihmisillä on erilaisia käsityksiä asioista tai että heille ei opetettaisi mitään uskontoon tai moraaliin liittyvää. Olennaista on se, että oppilaille opetetaan näitä uskomuksia tietyn keskustelun taustaa vasten, jossa kilpailevat näkemykset ottavat mittaa toisistaan.³⁵³

³⁴⁸ Puolimatka 1997, 212.

³⁴⁹ Puolimatka 1997, 160.

³⁵⁰ Puolimatka 1997, 161; 2005a, 66.

³⁵¹ Puolimatka 2002, 214; 2009a, 102.

³⁵² Puolimatka 2005a, 66,69; 2009a, 337,338.

³⁵³ Puolimatka 1997, 164.

Uskonnollisen pluralismin keskellä ei ole Puolimatkan mukaan mielekästä opettaa vain yhtä uskonnollista kantaa pidättäytyen samalla kokonaan vastakkaisten näkemysten käsittelemisestä. Uskonnollisesta pluralismista ei tulisi Puolimatkan mukaan seurana myöskään pessimististä näkemystä uskonnonopetuksen mahdollisuudesta, jonka mukaan uskonnonopetuksesta tulisi pidättäytyä kokonaan. Sen sijaan Puolimatkan korostaa, että realistinen uskonnonopetus tarjoaa mahdollisuuden eri osapuolten väliseen dialogiin, jossa kriittisen avoimuuden ihanteen mukaisesti toistensa kanssa ristiriidassa olevat näkemykset kilpailevat keskenään.³⁵⁴

Tämän päivän tiedeopetukseen on sisäänrakennettu naturalistinen maailmankuva, jota opetetaan tieteen arvovallalla ilman, että sen maailmankatsomuksellista luonnetta tuodaan julki. Koska naturalismilla on nykyisessä tiedeopetuksessa lähes itsestään selvyuden asema, oppilaita ei rohkaista arviomaan kriittisesti naturalismin perustavia oletuksia eikä heidän kriittinen arvostelukykynsä sen osalta kehity. Kriittisen arviointikyvyn kehittyminen edellyttää vaihtoehtoisten näkemysten esilletuomista ja niiden järkipäristä vertailua.³⁵⁵

Puolimatkan mukaan kriittinen avoimuus edellyttää dialogista opetusta, jossa tuodaan opetettavan asiasisällön maailmankatsomuksellinen luonne esille sekä arvioidaan järkipäristä eri osapuolten käsityksiä.³⁵⁶ Uskonnonopetuksessa ei voida Puolimatkan mukaan tyytyä vain esittelemään muiden uskontojen käsityksiä ottamatta kantaa niiden totuusarvoon, koska tällöin estettäisiin oppilaiden itsenäinen kyky arvioida vaihtoehtoisten käsitysten pätevyyttä. Sen sijaan uskonnonopetuksessa tulee avoimesti arvioida eri näkemysten pätevyyttä vertaamalla niiden sisäistä koherenssia ja kykyä selittää todellisuutta. Koska realistisen uskonnonopetuksen tavoitteena on muodostaa mahdollisimman hyvin perusteltuja uskonnollisia käsityksiä vertailemalla eri osapuolten kantojen pätevyyttä, ei Puolimatkan mukaan ole mielekästä pitää sitä kriittisen avoimuuden vastaisena.³⁵⁷

³⁵⁴ Puolimatka 1997, 164. ”Uskontojen ideologioiden ja kulttuurien eroavaisuudet ovat myös tärkeitä dialogissa. Vaikka yhteisiä arvoja löytyy myös erot rikastuttavat globaalia yhteisöä.” Luodeslampi 2008, 125.

³⁵⁵ Puolimatka 2008c, 83.

³⁵⁶ Puolimatka 2008c, 83. Puolimatka edustaa pluralistista lähestymistapaa myös tieteen piirissä. Pluralistisen tiedeyhteisön ajatuksena on, että tieteen tekijöiden tulisi tehdä avoimesti selkoa omista perustavista lähtökohdistaan. Kun tieteen tekijä tulee tietoiseksi uskonnollisista taustatekijöistä, jotka ohjaavat hänen työskentelyään, hän saa Puolimatkan mukaan itsekriittisen näkökulman omiin tulkintoihinsa. Pluralistisesta tiedeyhteisöstä ei kuitenkaan seuraa relativismin ongelmaa, vaan oleellista on eri näkökulmien kriittinen arviointi niiden johdonmukaisuuden ja selitysvoinan perusteella. Puolimatka 2009a, 106; 2008c, 513.

³⁵⁷ Puolimatka 2005a, 68,69; 2009a, 338. Rauno Huttunen edustaa uskonnonopetuksen luonteen ja autonomisen kriittisen ajattelukyvyn suhteesta täysin päinvastaista näkemystä kuin Puolimatka. ”Heidän [opettajien] pedagogiseen velvollisuuteen ei kuulu tehdä valintaa jumaliin uskomisesta tai uskomatta jättämisestä oppilaiden puolesta, vaan auttaa heitä kehittämään omaa arvostelukykyään maailmankatsomuksellisten kysymysten suhteen. Kasvattajat jättävät velvollisuutensa suorittamatta, jos he eivät anna oppilaille mitään valmiuksia autonomiseen harkintaan. Tästä syystä uskonnollisia ja maailmankatsomuksellisia sisältöjä täytyy käsitellä kouluissa neutraalissa hengessä, jotta

Realistista uskonnonopetusta on syytetty myös suvaitsevaisuuden puutteesta, koska sen edustaman uskonnollisen eksklusivismin mukaan toisinajattelijoiden näkemykset pidetään epätosina. Puolimatka kuitenkin korostaa, että on käsitteellinen virhe sekoittaa totuus- ja suvaitsevaisuuskysymys keskenään. Jokaisella ihmisellä on oikeus omaan uskonnolliseen identiteettiin riippumatta siitä kuinka hyvin hänen uskonnolliset vakaumuksensa ovat perusteltuja. Tällainen suvaitsevaisuus tulee kuitenkin erottaa uskonnollisten uskomusten tietoteoreettisesta tarkastelusta, jossa henkilö on oikeutettu uskomaan uskonnollisen väitteen totuuteen vain jos sen puolesta on esittänyt hyviä perusteita. Puolimatka korostaakin, että on mahdollista sitoutua suvaitsevaisuuden periaatteeseen omaksumatta kuitenkaan tietoteoreettista relativismia.³⁵⁸

6.4.2 Dialogisuus yksilön ja yhteisön välisenä totuuden etsintänä

Kasvatuksellisesti hyväksyttävä opetus sisältää Puolimatkan mukaan ajatuksen kriittisestä dialogisuudesta, jolloin erilaisia näkemyksiä arvioidaan järjellisin perustein kriittisen avoimuuden ihanteen mukaisesti. Opetuksen dialogisuuden Puolimatka ymmärtää Mihail Bahtinin (1895-1975) tavoin yksilön, yhteisön ja todellisuuden väliseksi vuorovaikutukseksi. Dialogisuus saa realistisista lähtökohdista käsin sisällön, jonka mukaan ”aidon dialogin tarkoituksena on käsitysten todenmukaisuuden koetteleminen ja totuuden etsiminen”.³⁵⁹ Realistinen lähestymistapa luo Puolimatkan mukaan dialogisuudelle mielekkään lähtökohdan, sillä aidolla dialogilla on motivoiva yllyke ainoastaan siinä tapauksessa, että objektiivista totuutta on mahdollista lähestyä aidon dialogin kautta.³⁶⁰

Puolimatka jakaa totuuden etsimisen dialogissa neljään tasoon, jotka liittyvät tosiasioiden paikkansapitävyyteen, asioiden tärkeysjärjestykseen, oppilaan itsetuntemukseen sekä itsearviointiin. Perustavan tason tarkoituksena on dialogisuuden kautta taata opetussisältöjen paikkansapitävyys, vaikka Puolimatka korostaakin, että tällä tasolla oppilas on väistämättä asiantuntijoiden tietämyksen varassa. Toisen tason mukaan opetussisältöjen valintaan liittyy asioiden tärkeysjärjes-

koululaisten autonominen harkintakyky kehittyisi maailmankatsomuksellisissa kysymyksissä. Tunnustuksellinen uskonnon opetus ei kehitä tällaista arvostelukykyä. Filosofia sekä elämäntutkimustiede sopivat tähän tarkoitukseen paljon paremmin.” Huttunen 2003, 30. Huttunen korostaa, että sikäli kun Puolimatka haluaa puolustaa realistisen uskonnonopetuksen oikeutusta, hänen tulisi rehellisyyden nimissä tunnustaa uskonnonopetuksen indoktrinoivan luonteen väistämättömyys Huttunen 2003, 31.

³⁵⁸ Puolimatka 2005a, 69; 2009a, 337.

³⁵⁹ Puolimatka 2002, 328.

³⁶⁰ Puolimatka 2002, 329.

tystä korostava taso, jonka tarkoituksena on dialogisuuden kautta arvioida valittujen opetussisältöjen mielekkyyttä. Kolmas taso liittyy oppilaan itsetuntemuksen kasvuun, joka tapahtuu kun hän peilaa omaa merkitysnäkökenttäänsä opetettavan asiasisällön taustalla vaikuttavaan merkitysnäkökenttään. Neljäs taso koskee oppilaan itsearviointia, joka kehittyy hänen arvioidessaan oman merkitysnäkökenttäänsä kattavuutta, edustavuutta ja totuutta suhteessa opetussisältöjen taustalla vaikuttamaan merkitysnäkökenttään.³⁶¹

Vaikka dialogisen totuuden etsimisen tasot jäävät Puolimatkan ajattelussa melko lyhyelle esittelylle, niitä yhdistävänä tekijänä voidaan nähdä dialogisuus erilaisten näkökulmien kesken, jonka kautta voidaan löytää totuus.

Perimmäinen totuus on Bahtinin mukaan olemassa, mutta totuus ei ole palautettavissa yhteen perimmäiseen tietoisuuteen, vaan totuus on tapahtuma, joka syntyy erilaisten tietoisuuksien kosketuspisteessä.³⁶²

Puolimatka esittelee Bahtinin käsitystä totuudesta, jonka mukaan perimmäinen totuus on kyllä olemassa, mutta se voidaan saavuttaa vain dialogin kautta, jossa erilaiset näkökulmat kohtaavat muodostaen totuuden.³⁶³ Täydellinen totuuden löytäminen on kuitenkin mahdollista vain persoonalle, joka on dialogissa kaikkien persoonien kanssa. Bahtinin mukaan Kristus on ainut persoona, joka tässä perimmäisessä mielessä voi löytää totuuden, sillä hän on dialogisessa yhteydessä Jumalan persoonien ja kaikkien ihmisten kanssa. Näin ollen ”aito dialogi tapahtuu ikään kuin taustalla olisi näkymättömänä ymmärtäjänä toimiva kolmas”, jolla Puolimatka tarkoittaa Kristusta persoonallisena totuutena.³⁶⁴

Aito totuuteen pyrkivä dialogi edellyttää Bahtinin mukaan moniäänisyyttä, jossa tunnustetaan erilaisten käsitysten olemassaolo ja merkitys toisiaan täydentävinä näkökulmina. Dialogin moniäänisyys edellyttää myös, että jokainen persoona tuo esille oman käsityksensä totuudesta, sillä aito dialogi ei ole Puolimatkan mukaan mahdollista ilman kannanottoa. Erilaisten näkemysten ja kunkin persoonan oman äänen välille syntyvä jännite tuottaa dialogissa uusia tulkintoja, joiden kautta ymmärrys voi laajentua lähestyessä perimmäistä totuutta. Aito dialogi edellyttää

³⁶¹ Puolimatka 2002, 328,329.

³⁶² Puolimatka 2002, 329.

³⁶³ Puolimatka 2002, 329. ”But no living word relates tot its object in a *singular* way: between the word and its object, between the word and the speaking subject, there exists an elastic environment of other, alien words about the same object, the same theme, and this is an environment that it is often difficult to penetrate. It is precisely in the process of living interaction with this specific environment that the word may be individualized and given stylistic shape.” Bahtin 1981, 276.

³⁶⁴ Puolimatka 2002, 329,330.

Bahtinin mukaan siis moniäänisyyttä, jossa persoona antautuu keskusteluun omaäänisenä yksilönä toisten omaäänisten yksilöiden kanssa.³⁶⁵

Ilman dialogia persoona ei voi oppia tuntemaan edes itseään eikä ymmärtämään maailmaa. Ihminen etsii itseään sisäisessä dialogissa, jossa hänen äänensä heijastaa ja resonoi monia muita ääniä.³⁶⁶

Oppiminen on Puolimatkan mukaan ”persoonallisen näkemyksen selkiytymistä, itsetuntemuksen kasvua”.³⁶⁷ Bahtinin mukaan dialogisuus edellyttää toisten ihmisten kanssa käydyn vuorovaikutuksen lisäksi myös ihmisen sisäistä dialogia, mikrodialogia. Näin ollen oppilaan itsetuntemus ei ole mahdollista ilman moniäänistä dialogia, jossa oppilas peilaa omia näkemyksiään suhteessa erilaisiin näkemyksiin. Dialogissa toisten ihmisten kanssa oppilas joutuu asettamaan omat näkemyksensä tarkastelun kohteeksi, sillä dialogin perustalta hänen käsityksensä saattavat osoittautua perusteettomiksi. Tästä syystä hänen on käytävä myös sisäistä dialogia, jossa hän kyseenalaistaa omia näkemyksiään peilaten niitä erilaisuuteen, jonka varassa hänen itsetuntemuksensa kasvaa. Näin ollen omaäänisyys on moniäänisyyden edellytys, ja toisaalta omaäänisyys voi kehittyä vain suhteessa moniäänisyyteen.³⁶⁸

³⁶⁵ Puolimatka 2002, 331–333. “[All languages] of heteroglossia, whatever the principle underlying them and making each unique, are specific points of view on the world, forms for conceptualizing the world in words, specific world views, each characterized by its own objects, meanings and values. As such they all may be juxtaposed to one another, mutually supplement one another, contradict one another and be interrelated dialogically.” Bahtin 1981, 291,292. ”Uskontojen kohtaamisen teologia ei siksi ratkea käsitteestä ’uskonto’ käsin, vaan avainsana onkin ’toinen’. Uskontoteologiassa on kysymys siitä, minkä merkityksen kristityt antavat ’toiseudelle’.” ”Kirkon ei tule vain julistaa Jumalan sanaa vaan myös kuunnella kriittisesti mutta avoimesti toisinuskovien todistusta Jumalasta.” Komulainen 2009, 32,33.

³⁶⁶ Puolimatka 2002, 333.

³⁶⁷ Puolimatka 2002, 336. Liisa Odiahin ja Arto Kallioniemen mukaan ”uskonnonopetuksen yhtenä tärkeänä tehtävänä pidetään oppilaiden itsetunnon ja itsetuntemuksen vahvistamista.” Odiah & Kallioniemi 2007, 179.

³⁶⁸ Puolimatka 2002, 333–337. ”Tuntematta omaa historiaa ja sen juuria on lähes mahdotonta ymmärtää muiden kulttuurisia perinteitä ja niiden merkitystä ihmiselle. Jos koulu aikoo valmistaa yhteiskunnan jäsenet tulevaisuutta varten hoitamaan erilaisia tehtäviä yhteiskunnassa ja myös kansainvälistyneessä maailmassa, on uskonnollinen yleissivistys välttämätön osa heidän kulttuuritietouttaan. Mutta mikä vaatii opettamaan kouluissa tunnustuksellista opetusta? Yhtenä vastauksena kysymykseen nousevat lähinnä uskonnonvapauteen, suvaitsevaisuuteen ja monikulttuurisuuteen liittyvät perusteet. Ihmisillä on oikeus oman kulttuuriperinteensä vaalimiseen moniarvoisuuksessa yhteiskunnassa.” ”Tunnustuksellinen opetus kouluissa lähtee tietynlaisesta ihmiskäsityksestä. Oppilailta ja oppilaiden vanhemmilta on oltava oikeus tietää, mitkä arvot ja käsitykset ovat opetuksen taustalla.” Niemi 1998, 449. Liisa Odiah ja Arto Kallioniemi korostaa, että ”[dialogi] toisesta kulttuurista tulevien kanssa mahdollistuu vasta, kun tiedostaa olevansa itse kulttuurin toimija ja osaa arvostaa omaa kulttuuria ja elämäntapomusta.” Odiah & Kallioniemi 2007, 179. Myös Veli-Matti Värri korostaa dialogisuuden merkitystä ihmisen minän kehittämisessä. Hän esittelee Martin Buberin käsitystä Minä-Sinä -suhteesta. Minällä Bumer viittaa ihmisen persoonaan, jolla hän ymmärtää ihmisen suhteissa tapahtuvaa potentiaalia. Ihmisen käsitys todellisuudesta on aina subjektiivinen. Dialogisuus voi tapahtua vain Minä-Sinä suhteessa, jossa ihminen antautuu vuorovaikutukseen toiseuden kanssa. Värri 2008, 408–410.

6.5 Realistinen uskonnonopetus ja erilaisuuden välttämättömyys

Realistinen uskonnonopetus voi Puolimatkan mukaan nykyisen tietoteoreettisen keskustelun valossa kunnioittaa rationaalisuuden, kriittisen avoimuuden ja dialogisuuden ihanteita. Ongelmaksi Puolimatkan ajattelussa näyttäisi kuitenkin muodostuvan hänen ajattelunsa kokonaisrakenteen epäsymmetrisyys.

Puolimatkan edustama realistinen uskonnonopetus sitoutuu realistiseen käsitykseen todellisuuden ja Jumalan luonteesta, joten sille on luontevaa ajatella, että on olemassa yksi todellisuus, jonka on luonut ihmismielestä riippumaton Jumala. Tällöin opetuksen tavoitteeksi nähdään yleissivistyksen ihanteen mukaisesti saattaa oppilas kosketuksiin todellisuuden kanssa. Samalla Puolimatka kuitenkin korostaa, että ollakseen kasvatuksellisesti hyväksyttävää toimintaa realistisen uskonnonopetuksen tulee kunnioittaa älyllisen vapauden ihanteen mukaisia tieteellisyiden, rationaalisuuden, kriittisen avoimuuden ja dialogisuuden arvoja. Kriittinen avoimuus edellyttää Puolimatkan mukaan oppilaan itsetuntemusta. Ihmisen itsetuntemus on puolestaan mahdollista vain Raamatun kautta sekä erilaisuuden kohtaamisen kautta omaäänisyyden ja moniäänisyyden välisessä dialogissa.

Ongelmaksi muodostuu tällöin realistisen uskonnonopetuksen perustehtävän ja erilaisuuden välttämättömyyden välinen jännite. Kriittinen avoimuus on Puolimatkan mukaan kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen edellytys. Kriittinen avoimuus puolestaan edellyttää ihmiseltä hyvää itsetuntemusta. Itsetuntemus voi Puolimatkan mukaan kehittyä vain sellaisessa dialogissa, jossa ihminen kohtaa toiseutta ja erilaisia mielipiteitä, joita vasten hän voi suhteuttaa oman käsityksensä itsestään. Näin ollen erilaisuuden välttämättömyys ajautuu jännitteeseen realistisen uskonnonopetuksen perustehtävän kanssa, jonka tavoitteena on johdattaa oppilaat kosketuksiin todellisuuden kanssa. Sikäli kun realistisessa uskonnonopetuksessa saavutettaisiin tämä tavoite, kaikki oppilaat omaisivat samanlaisen käsityksen Jumalasta. Tällöin realistinen uskonnonopetus ajautuisi väistämättä indoktrinaatioon, koska opetuksesta häviäisi pluralistinen dialogi, joka on kriittisen avoimuuden edellytys. Puolimatkan ajattelun sisälle syntyy näin ollen jännite realistisen uskonnonopetuksen, kriittisen avoimuuden, oppilaan itsetuntemuksen sekä dialogisuudessa vallitsevan erilaisuuden välille.³⁶⁹

³⁶⁹ Ongelmaa voidaan konkretisoida seuraavanlaisen ajatuskokeen avulla: Kristitty lähetystyöntekijä on työskentelemässä viidakossa, jossa asuu lukuisia pieniä heimoja, joilla ei ole minkäänlaista yhteyttä ulkomaailmaan. Saapuessaan erään heimon luokse, lähetystyöntekijä huomaa, että kaikki heimon jäsenet ovatkin syvällisiä ja hartautta harjoittavia kristittyjä. Mitä lähetystyöntekijän tulisi

Lähdin ensimmäisessä tutkimusluvussa liikkeelle ajatuksesta, jonka mukaan Puolimatka pyrkii luomaan yleissivistyksen ihanteen ja älyllisen vapauden ihanteen pohjalta yhden koherenssin kasvatusihanteen, joka huomioisi molempien kasvatuserinteiden keskeiset arvot ihanteet. Esitin ajatuksen, että Puolimatka onnistuu realistisen uskonnonoikeutuksen oikeutuksessa sikäli, kun hän onnistuu rakentamaan yhtenäisen humanistisen kasvatusihanteen, jonka perustalta myös realistinen uskonnonopetus voidaan oikeuttaa. Analyysini on kuitenkin osoittanut, että Puolimatkan käsitys kriittisestä avoimuudesta ajautuu ristiriitaan realistisen uskonnonopetuksen perustehtävän kanssa. Tässä ongelmassa heijastuu tyypillinen yleissivistyksen ihanteen ja älyllisen vapauden ihanteen välinen jännite, jossa pyrkimys opettaa tosia väitteitä ajautuu ristiriitaan kriittisen avoimuuden käsitteen kanssa. Puolimatka ei näin ollen näyttäisi kykenevän rakentamaan ajattelussaan yhtenäistä koherenssia kasvatusihannetta, jonka varassa realistisen uskonnonopetuksen pyrkimys opettaa uskonnollisia uskomuksia totuutena olisi linjassa kriittisen ajattelun kanssa. Tästä syystä realistisen uskonnonopetuksen harjoittamisen mielekkyys kyseenalaistuu muodollisesta näkökulmasta.

tällaisessa tilanteessa toimia, jotta hänen opetuksensa ei olisi Puolimatkan ajattelumallin mukaan indoktrinaatiota? Tulisiko hänen opettaa omaa perusteltua käsitystään totuudesta, vai muiden uskontojen käsityksiä totuudesta luodakseen pluralistisen keskusteluyhteyden? Ongelma on tietysti ensisijaisesti teoreettis-käsitteellinen. Tästä huolimatta sillä näyttäisi olevan ainakin asteittainen vaikutus myös arkielämään. Mitä homogeenisempi keskusteluyhteisö, sitä suuremmalla todennäköisyydellä indoktrinaatiota esiintyy, riippumatta siitä ovatko opetettavat asiasisällöt tosia.

7 Loppukatsaus

Tämän tutkimuksen tarkoituksena oli analysoida Tapio Puolimatkan käsitystä realistisen uskonnonopetuksen oikeutusta indoktrinaation ongelman valossa. Tutkielman aihe nousi alkujaan omasta kiinnostuksesta uskonnonopetuksen eettisiin kysymyksiin. Itselläni on monta roolia, kuten isän, kummisedän, uskonnonopettajan ja tulevaisuudessa mahdollisesti myös papin rooli, jotka kaikki sivuavat uskonnonopetuksen tehtävää. Tämän tutkielman tekeminen avasi mahdollisuuden näiden roolien luonteen, mielekkyyden ja kasvatuksellisen oikeutuksen pohtimiseen. Näiden kysymysten pohtiminen kuuluu jokaisen uskontokasvattajan yleisivistykseen. Toivoisin, että tämä tutkielma voisi rohkaista lukijaa pohtimaan syvällisesti uskonnonopetukseen liittyviä eettisiä kysymyksiä erilaisissa käytännön tehtävissä.

Puolimatkaa on pidetty merkittävänä auktoriteettina suomalaisessa indoktrinaatiokeskustelussa. Poikkeuksena tästä on usein ollut Puolimatkan käsitys realistisesta uskonnonopetuksesta kasvatuksellisesti hyväksyttävänä toimintana. Tästä huolimatta aikaisemmassa tutkimuksessa ei ole kootusti esitelty Puolimatkan käsitystä uskonnonopetuksen ja indoktrinaation suhteesta. Kysymys realistisesta uskonnonopetuksesta kulkee läpi koko Puolimatkan kirjallisuuden, vaikka hän ei juuri käsittele sitä itsenäisenä kysymyksenä. Tämän tutkielman yhtenä keskeisenä tehtävänä on ollut koota yhtenäinen kuva Puolimatkan käsityksestä realistisesta uskonnonopetuksesta ja sen kasvatuksellisista perusteluista. Tutkielman tutkimusmetodi oli systemaattinen analyysi.

Johdantoluvussa annoin tiiviin määritelmän Puolimatkan realistisen uskonnonopetuksen ja indoktrinaation käsitteille, jotka ovat tutkimuksen kaksi keskeisintä käsitettä. Puolimatka tarkoittaa realistisella uskonnonopetuksella tunnusmerkullisen uskonnonopetuksen synonyymiä, jossa pyritään opettamaan uskonnollisia uskomuksia sisällöllisesti tosina väitteinä. Indoktrinaatiolla Puolimatka ymmärtää opetuksen alakäsitettä, jolla on negatiivinen merkitys. Tällöin indoktrinoiva opetus mielletään kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen vastakohtana.

Esitin tutkielman alussa työhypoteesin, jonka mukaan teistinen realismi liittyy Puolimatkan ajattelussa realistisen uskonnonopetuksen sisällön lisäksi siihen, millä tavalla Puolimatka pyrkii oikeuttamaan realistisen uskonnonopetuksen. Näin ollen Puolimatkan ajattelu on hypoteesin mukaan sikäli kehällistä, että hän

pyrkii oikeuttamaan teististen uskomusten opettamisen tiedollisten käytänteiden varassa, jotka perustuvat teistiseen realismiin.

Puolimatka ymmärtää teistisellä realismilla näkemystä, jonka mukaan on olemassa täydellisen hyvä ja kaikkivaltias Jumala, joka on luonut maailman itsensä ulkopuolelle. Teistiseen realismiin liittyy loogisesti myös teologisen realismin mukainen ajatus persoonallisesta Jumalasta, joka on olemassa ihmismielestä riippumatta. Puolimatkan mukaan vain teistisen realismin näkökulmasta on mielekäs olettaa olevan olemassa ihmismielestä riippumaton todellisuus, josta ihminen voi saada tietoa. Näiden perustavien teistiseen realismiin liittyvien oletusten pohjalta Puolimatka rakentaa opetuksen realistisen teorian, jonka tarkoituksena on johdattaa oppilas kosketuksiin todellisuuden kanssa. Siten myös realistisen uskonnonopetuksen keskeinen tehtävä on saattaa oppilas kosketuksiin todellisuuden kanssa. Puolimatkan pyrkimys uskonnonopetuksen realistisesta luonteesta, palautuu teistiseen realismiin, ja sen perustaviin oletuksiin Jumalasta ja todellisuuden luonteesta.

Määritellesään indoktrinaation käsitettä, Puolimatka korostaa humanistisen kasvatuserityksen merkitystä indoktrinaatiokeskustelun taustalla. Humanistinen kasvatuseritykseen sisältyvät ne arvot, joiden perusteella kasvatuksellisesti hyväksyttävä opetus voidaan erottaa indoktrinaatiosta. Humanistinen kasvatuseritykseen jakautuu kahteen, osin ristiriitaiseen suuntaukseen, jotka ovat yleissivistyksen ihanne ja älyllisen vapauden ihanne. Puolimatka pyrkii ajattelussaan yhdistämään nämä ihanteet yhdeksi kokonaisuudeksi, jonka varassa myös realistinen uskonnonopetus voidaan oikeuttaa.

Puolimatkan mukaan yleissivistyksen ihanne perustuu tietoteoreettiselle realismille, jonka mukaan todellisuudesta on mahdollista saada tietoa. Yleissivistyksen ihanteen varaan rakentuvan opetuksen realistisen teorian mukaan opetuksen tehtävä on tosiksi tiedettyjen asioiden opettaminen. Näin ollen opetuksen kasvatuksellista hyväksyttävyyttä voidaan arvioida sen mukaan, kuinka hyvin opetettavat sisällöt vastaavat todellisuuden asiantiloja.

Älyllisen vapauden ihanne on perinteisesti ymmärretty tietoteoreettisen skeptismin pohjalta. Tällöin ei ole mielekäs arvioida opetusta sen varassa kuinka hyvin opetussisällöt vastaavat todellisuuden asiantiloja, vaan kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen piirteiksi nähdään tieteellisyyden, rationaalisuuden, kriittisen avoimuuden sekä dialogisuuden ihanteet.

Puolimatkan pyrkimys synteesiin yleissivistäksen ihanteen ja älyllisen vapauden ihanteen kanssa tulee esille opetuksen realistisen teorian kohdalla. Puolimatka liittyy opetuksen realistiseen teoriaan myös älyllisen vapauden ihanteen mukaiset vaatimukset opetuksen rationaalisuudesta ja kriittisyydestä. Tämä synteesi luo jännitteen realistisen uskonnonopetuksen sisälle. Puolimatkan käsitysten mukaisessa opetuksen realistisessa teoriassa yhdistyy pyrkimys opettaa tosia uskonnollisia sisältöjä ja toisaalta pitää kiinni opetuksen tieteellisyydestä, rationaalisuudesta, kriittisyydestä ja dialogisuudesta.

Toisessa ja kolmannessa tutkimusluvussa tarkastelin Puolimatkan pyrkimystä oikeuttaa realistinen uskonnonopetus sisällöllisestä näkökulmasta. Puolimatka määrittelee indoktrinaation sisältökriteerin perinteisestä poikkeavalla tavalla. Perinteisesti opetusta on pidetty indoktrinaationa, jos siihen liittyy maailmankatsomuksellisia sisältöjä. Puolimatka päinvastoin korostaa, että opetus on indoktrinoivaa, jos se sivuuttaa opetettavan sisällön maailmankatsomukselliset kytkennät. Lisäksi Puolimatka edellyttää kasvatuksellisesti hyväksyttävältä opetukselta, että siinä erotetaan opetettava asiasisältö niistä tiedollisista käytänteistä, joiden puitteissa uskomusten totuutta arvioidaan.

Realistista uskonnonopetusta on syytetty usein indoktrinaatiosta perinteiseen sisältökriteeriin vedoten, koska sen sisältämät opetussisällöt eivät täytä tieteellisyyden ihannetta. Kasvatuksellisesti kyseenalaisia opetussisältöjä kutsutaan opillisiksi uskomuksiksi. Uskonnollisia uskomuksia vastaan on esitetty kahdenlaista kritiikkiä, joiden mukaan ne ovat luonteeltaan opillisia. Ensiksi, niiden on nähty olevan epätieteellisiä, koska ne ovat luonteeltaan epätosia, irrationaalisia, kiistanalaisia, testaamattomia tai sellaisia, joita ei voi osoittaa epätosiksi. Toiseksi, realistinen uskonnonopetus on mielletty indoktrinaatioksi, koska uskonnolliset uskomukset ovat luonteeltaan laaja-alaisia, jolloin niihin liittyy maailmankatsomuksellisia sisältöjä.

Puolimatkan mukaan syytökset heijastelevat yleistä käsitystä tieteellisesti perustellusta opetussisällöstä hyväksyttävän opetuksen tunnuspiirteenä. Tiedettä pidetään luotettavimpana tapana hankkia tietoa todellisuudesta ja siksi vain tieteelliset opetussisällöt ovat kasvatuksellisesti hyväksyttäviä. Ongelmana tällaisessa ajattelussa on, mitä tiedolla tarkoitetaan ja mitkä ovat hyviä tiedollisia perusteita.

Puolimatka argumentoi yksityiskohtaisesti sen puolesta, että uskonnollisten uskomusten ei tarvitse olla luonteeltaan epätosia, irrationaalisia, kiistanalaisia,

testaamattomia tai sellaisia, joita ei voi osoittaa epätosiksi. Puolimatka johtopäätös argumentointinsa lopuksi rakentuu kahdelle tasolle. Yhtäältä perinteinen sisältökriteeri ei ole onnistunut pyrkiessään erottaa kasvatuksellisesti hyväksyttävät opetussisällöt indoktrinoivista sisällöistä. Tällainen jako edellyttäisi täsmällistä opillisen uskomuksen käsitteen määrittelyä ja ratkaisua tieteen rajanveto-ongelmaan. Edelleen tulisi kyetä osoittamaan, että uskonnolliset uskomukset ovat luonteeltaan opillisia ja epätieteellisiä. Toisaalta Puolimatka argumentoi tästä näkökulmasta, ettei uskonnollisten uskomusten tarvitse rikkoa tieteellisyyden ihannetta.

Realistista uskonnonopetusta on syytetty tieteellisyyden ihanteen rikkomisesta myös, koska se edellyttää kannanottoa maailmankatsomuksellisiin kysymyksiin. Puolimatka argumentoi realistisen uskonnonopetuksen puolesta osoittamalla, että kaikki inhimillinen tieto, tiede mukaan luettuna on kytköksissä laaja-alaisiin maailmankatsomuksellisiin sisältöihin. Näin ollen realistista uskonnonopetusta ei ole mielekästä luonnehtia indoktrinaatioksi sen maailmankatsomuksellisen luonteen vuoksi. Sen sijaan Puolimatka korostaa että indoktrinaatioksi tulee luonnehtia sellaista opetusta, jossa maailmankatsomukselliset kytkennät sivuutetaan.

Kiinnitin analyysissäni huomiota Puolimatkan käyttämiin käsitteisiin maailmankatsomuksellinen ja uskonnollinen. Osin Puolimatka käyttää käsitteitä toistensa synonyymeinä, mutta toisissa kohdin hän erottelee ne toisistaan. Osoitin analyysissä, että erottaessaan maailmankatsomuksen ja uskonnon käsitteet, Puolimatka viittaa maailmankatsomuksellisella tieteen välttämättömiin ehtoihin ja ennako-oletuksiin, joita tieteen harjoittaminen edellyttää. Uskonnollisella Puolimatka puolestaan viittaa siihen perustavaan uskomukseen, jonka pohjalta voidaan antaa mielekkäitä vastauksia tieteen harjoittamisen ehtoja ja ennako-oletuksia koskeville kysymyksille. Puolimatkan ajattelussa uskonnollinen on siten maailmankatsomuksellista perustavampi ja syvempi käsite. Käsitteet ovat Puolimatalla loogisessa yhteydessä toisiinsa siten, että ensimmäinen antaa vastauksia toisen esittämiin kysymyksiin.

Osoitin tämän käsitteellisen erottelun kautta, että Puolimatkan sisältökriteeri on nykyisellään liian kapea-alainen. Puolimatkan sisältökriteeri edellyttää vain maailmankatsomuksellisten, moraalisten ja poliittisten sitoumusten esiintuomista, joten varsinaisia uskonnollisia kytköksiä ei tarvitse tuoda esiin. Realistisen uskonnonopetuksen oikeutuksen näkökulmasta tuntuisi luontevalta lisätä sisältökriteeriin vaatimus näiden kytkösten esiin tuomisesta.

Kolmannessa tutkimusluvussa tarkastelin lähemmin Puolimatkan käsitystä siitä, miksi uskonnollisten uskomusten ei tarvitse rikkoa tieteellisyyden ihannetta vastaan. Puolimatkan mukaan on olemassa kaksi mahdollista tapaa suhtautua todellisuuden luonteeseen. Naturalistisen näkemyksen mukaan todellisuus redusoidaan luonnollisiin syy-seuraus-suhteisiin. Supranaturalistisen ajattelutavan mukaan todellisuus palautuu elävään Jumalaan, joka on todellisuuden alkuperä.

Puolimatka edustaa teistisen realismin tutkimusohjelmaa, joka sitoutuu supranaturalistiseen käsitykseen todellisuuden luonteesta. Teistinen realismi pitää naturalismin ja intuitionismin tietolähteiden lisäksi luotettavana tietolähteenä myös ilmoitustietoa. Jumala on ilmoittanut itsensä yleisen ja erityisen ilmoituksen kautta, jotka ovat myös uskonnollisten uskomusten lähteet. Tästä syystä kysymys ilmoitustiedon luotettavuudesta on ratkaiseva Puolimatkan kannattaman realistisen uskonnonopetuksen mallille.

Puolimatka sitoutuu eksperientialismiksi kutsuttuun tietoteoreettiseen suuntaukseen, jonka mukaan ihmisellä voi olla tiedollisesti oikeutettuja uskonnollisia uskomuksia. Jumalaa koskevat uskomukset omaksutaan yleisen ilmoituksen varassa välittömän kokemuksen kautta, ilman ulkopuolisia perusteluja. Puolimatka kuitenkin korostaa, että uskonnollisia uskomuksia ei silti omaksuta ilman perusteita. Jumala on luonut ihmiselle kognitiivisia kykyjä saada tietoa todellisuudesta ja näiden mekanismien toimiessa tarkoituksenmukaisesti ihminen saa luotettavaa tietoa todellisuudesta. Tämän oletuksen valossa ihmisellä voi olla hyvät perusteet uskoa Jumalaan, vaikka hänellä ei olisi esittää vastaansanomattomia perusteluja uskomuksensa puolesta.

Uskonnollisten kokemusten varassa saatava tieto voidaan Puolimatkan mukaan oikeuttaa vain uskontojen omien kriteeristöjen puitteissa. Kriteeristöllä Puolimatka viittaa niihin tiedollisiin käytänteisiin, joiden varassa uskonnollisten uskomusten pätevyyttä voidaan arvioida. Samoin ilmoitustiedon luotettavuus voidaan oikeuttaa vain kehällisesti kunkin tutkimusohjelman omista lähtökohdista käsin. Tämä ei kuitenkaan vähennä Puolimatkan mukaan uskonnollisten uskomusten tiedollista oikeutusta, sillä kaikki tietolähteet ajautuvat samanlaiseen kehään, jossa niiden pätevyys voidaan oikeuttaa vain omien tiedollisten käytänteiden varassa.

Tällainen kehällinen käsitys uskonnollisen ilmoitustiedon oikeuttamisesta ajautuu ristiriitaan Puolimatkan indoktrinaation sisältökriteerin kanssa. Sen mukaan kasvatuksellisesti hyväksyttävässä opetuksessa tulee erottaa opetettava sisäl-

tö niistä tiedollisista käytänteistä, joiden piirissä se oikeutetaan. Näin ollen Puolimatkan oma sisältökriteeri määrittelee realistisen uskonnonopetuksen indoktrinaatioksi, koska uskonnollisten uskomusten pätevyys voidaan osoittaa vain kehällisesti eri uskontojen ja tutkimusohjelmien omista lähtökohdista käsin. Lisäksi tällainen sisältökriteerin tulkinta määritteli nykyisen tietoteoreettisen keskustelun valossa indoktrinaatioksi kaiken inhimillisen tiedon opettamisen, koska kaikki tietolähteet ajautuvat ilmoitustiedon kanssa samanlaiseen kehään.

Arvioni mukaan näin räikeä ristiriita Puolimatkan sisältökriteerin ja hänen tietoteoreettisten käsitystensä välillä heijastelee muutosta, joka on tapahtunut filosofisen keskustelun kentässä kuluneen viidentoista vuoden aikana. Puolimatkan tulkinta indoktrinaation sisältökriteeristä on vanhentunut, koska se edellyttää opettavien sisältöjen erottamista niistä tiedollisista käytänteistä, joihin opetussisältöjen tiedollinen oikeutus perustuu.

Puolimatka korostaa yleisen ilmoituksen ohella myös erityisen ilmoituksen merkitystä luotettavana tietolähteenä. Erityisen ilmoituksen kautta voidaan saada yksityiskohtaisempaa tietoa Jumalasta ja hänen pelastussuunnitelmastaan. Ongelma erityisen ilmoituksen luotettavuuteen liittyy kysymykseen, millä perusteella aito ilmoitus voidaan erotella epäaidosta ilmoituksesta. Erityisen ilmoituksen kautta syntyneiden uskonnollisten uskomusten opettaminen on kasvatuksellisesti hyväksyttävää sikäli, kun voidaan perustellusti olettaa Raamatun olevan aito ilmoitus.

Puolimatkan mukaan Raamattu osoittautuu Jumalan aidoksi ilmoitukseksi ensisijaisesti sisäisten ominaisuuksien varassa. Sisäisillä ominaisuuksilla Puolimatka viittaa Alvin Plantingan käsitykseen kolmiportaisesta kognitiivisesta prosessista, jonka kautta Jumala itse vakuuttaa ihmisen Raamatun jumalallisesta alkuperästä. Kolmiportaiseen kognitiiviseen prosessiin kuuluu kolme vaihetta, joiden kautta Jumala tekee työtä ihmisessä. Ensimmäinen vaihe sisältää ajatuksen, jonka mukaan Raamattu on Jumalan erityistä ilmoitusta. Toisen portaan ajatukseksi on, että Pyhä Henki tekee työtä ihmisessä Raamatun kautta. Prosessin viimeisessä vaiheessa ihmisessä syntyy pelastava usko Pyhän Hengen työn ja Raamatun sanan varassa. Toissijaisesti Raamattu osoittautuu aidoksi ilmoitukseksi ulkoisten tekijöiden varassa. Sikäli kun Raamattu on Jumalan aito ilmoitus, sen tulisi Puolimatkan mukaan vastata historian tapahtumia ja lisätä ihmisen itsetuntemusta. Koska Raamattu osoittautuu näin Puolimatkan mukaan aidoksi ilmoitukseksi,

myös sen varassa syntyneiden uskonnollisten uskomusten opettaminen voi olla kasvatuksellisesti hyväksyttävää.

Uskonnollisten uskomusten tiedollisen oikeuttamisen näkökulmasta peruskomuksen käsitteellä on Puolimatkan ajattelussa keskeinen sija. Peruskomuksella ymmärretään sellaista perustavaa uskomusta, joka on itsensä oikeuttava ja täysin riippumaton muista uskomuksista. Tämän lisäksi peruskomuksen tulee Puolimatkan mukaan ainakin periaatteessa voida kumoutua. Lisäksi kaikki muut uskomukset saavat tiedollisen oikeutuksensa peruskomuksen varassa.

Osoitin analyysissä, että Puolimatkan peruskomuksen käsitteen suhde kristillisten peruskomusten sisältöön on ongelmallinen. Puolimatka määrittelee Herman Dooyeweerdin käsitteet uskonnollinen perusmotiivi, transsendentaalinen perusidea ja Arkhimedeiden piste peruskomuksen statusta vastaaviksi kristillisiksi peruskomuksiksi. Samalla Puolimatka kuitenkin asettaa kyseiset käsitteet hierarkkiseen suhteen toinen toistensa kanssa, jolloin niiden oikeutus riippuu toisistaan. Näin ollen peruskomusten sisältö ajautuu ristiriitaan peruskomuksen käsitteen kanssa.

Toiseksi osoitin analyysissä, että Puolimatkan käsitys Raamatusta kristillisenä peruskomuksena ajautuu ristiriitaan peruskomuksen käsitteen kanssa. Puolimatka sitoutuu raamattukäsityksessään vahvaan sanainspiraatio-oppiin, jonka mukaisesti hän edellyttää Raamatulta täydellistä erehtymättömyyttä ja kumoutumattomuutta. Tällainen erehtymättömyyden hermeneutiikka ajaa Puolimatkan käsityksen Raamatusta kristillisenä peruskomuksena ristiriitaan peruskomuksen käsitteen kanssa, jonka mukaan peruskomuksen tulisi ainakin periaatteessa voivan kumoutua. Näin tulkittuna Raamattu menettää tiedollisen oikeutuksensa Puolimatkan tietoteoreettista ajattelua vasten.

Puolimatka edellyttää uskonnonopetukselta suopeuden periaatetta, jonka mukaan opetettavaa sisältöä tulisi lähestyä sen omista lähtökohdista käsin. Tällainen vaatimus menettää kuitenkin mielekkyytensä sellaisessa tilanteessa, jossa kristillisillä peruskomuksilla ei ole tiedollista oikeutusta. Lisäksi kristillisten peruskomusten oikeutuksen puute on kohtalokasta realistiselle uskonnonopetukselle, koska kaikki muut uskonnolliset uskomukset saavat oikeutuksensa kristillisiä peruskomuksia vasten. Sikäli kun kristilliset peruskomukset eivät ole tiedollisesti oikeutettuja, minkään uskonnollisten uskomusten opettaminen totuutena ei ole mielekäästä.

Esitin tässä yhteydessä, että indoktrinaation sisältökriteeri olisi mielekästä ymmärtää tiedollisen oikeutuksen käsitettä vasten. Tällöin sisältökriteeri sisällyttäisi itseensä a) uskonnollisten, maailmankatsomuksellisten, moraalisten ja poliittisten kytkösten julkituomisen sekä b) vaatimuksen opetussisältöjen tiedollisesta oikeutuksesta. Perustelin tätä näkemystä kolmesta näkökulmasta. Ensiksi oikeutus on luonteeltaan normatiivinen käsite, jolloin se kertoo mihin meidän pitäisi uskoa ja mihin ei. Toiseksi, oikeutuksen käsite määrittellään totuuden käsitettä vasten, jolloin opetusta voitaisiin arvioida yleissivistyksen ihanteen mukaisesti siten, vastaako opetussisältö todellisuutta vai ei. Kolmanneksi, oikeutus on luonteeltaan kumoutuva käsite. Tällöin sisältökriteeri jättäisi tilaa älyllisen vapauden ihanteen mukaiselle käsitykselle opetuksen rationaalisuudesta, kriittisestä avoimuudesta ja dialogisuudesta. Sisältökriteerin uudelleenmuotoilu oikeutuksen käsitteen varaan, säilyttäisi mielestäni Puolimatkan alkuperäisen vaatimuksen opetuksen maailmankatsomuksellisten kytkösten esiin tuomisesta realistisessa uskonnonopetuksessa. Tämän lisäksi tällainen sisältökriteerin muotoilu olisi yhtenevä Puolimatkan esittämien tietoteoreettisten ajatusten kanssa.

Uskonnollisten uskomusten pätevyydestä ei vallitse tällä hetkellä yksimielisyyttä. Tästä syystä kysymystä realistisen uskonnonopetuksen kasvatuksellisesta oikeutuksesta ei voida Puolimatkan mukaan ratkaista vain opetuksen sisällöllisestä näkökulmasta. Koska uskonnollisista kysymyksistä on ihmisillä erilaisia käsityksiä, Puolimatkan mukaan ei ole mielekästä tällaisessa tilanteessa syyttää ketään keskustelun osapuolta indoktrinoivasta opetuksesta. Sen sijaan realistisen uskonnonopetuksen kasvatuksellisen perusteltavuuden ratkaisee muodollinen kysymys, voidaanko sitä harjoittaa muodollisesti pitämällä kiinni rationaalisuuden, kriittisen avoimuuden ja dialogisuuden periaatteista.

Osoitin neljännen tutkimusluvun alussa, että Puolimatkan käsitys opetuksen muodollisesta oikeutuksesta voidaan ymmärtää kolmen älyllisen vapauden ihanteen mukaisen arvon pohjalta, jotka ovat rationaalisuus, kriittinen avoimuus ja dialogisuus. Osoitin myös, että kyseiset arvot toimivat Puolimatkan ajattelussa yhteisiä nimittäjiä indoktrinaation kriteereille, joiden kautta voidaan tarkastella opetuksen eri ulottuvuuksien perusteltavuutta. Näin ollen realistisen uskonnonopetuksen muodollista oikeutusta voidaan arvioida tarkastelemalla laajasti sen mahdollisuutta pitää kiinni rationaalisuuden, kriittisen avoimuuden ja dialogisuuden ihanteista.

Rationaalisuuden käsite liittyy Puolimatkan ajattelussa sekä opetuksen sisältöön että menetelmään. Opetuksen sisältöjen tulee olla rationaalisia ja opetusta tulee harjoittaa siten, että se kehittää oppilaiden rationaalista ajattelukykyä. Rationaalisuutta ei tule Puolimatkan mukaan ymmärtää kuitenkaan niin, ettei rationaalilla ihmisellä voisi olla vahvoja vakaumuksia. Ihminen voi toimia rationaalisesti pitäessään uskonnollisia uskomuksia tosina, jos hänellä on hyvät perusteet uskoa uskomusten totuuteen. Tällaiset perusteet palautuvat Puolimatkan mukaan kysymykseen Jumalasta, joka yhtäältä itse vakuuttaa ihmisen Raamatun luotettavuudesta ja toisaalta on luonut ihmiselle luotettavat kognitiiviset kyvyt saada tietoa todellisuudesta. Näin ollen realistinen uskonnonopetus voi olla Puolimatkan mukaan rationaalista. Realistisen uskonnonopetuksen rationaalisen luonteen perustelut palautuvat kuitenkin kehällisesti kysymykseen Jumalasta, joka on realistisen uskonnonopetuksen sisältö.

Kriittinen avoimuus on Puolimatkan ajattelussa tiiviisti yhteydessä rationaalisuuden käsitteeseen. Puolimatka mieltää kriittisen avoimuuden kahden ehdon pohjalta, jotka ovat oletukset todellisuuden realistisesta luonteesta ja toisaalta ihmisen erehtyväisyydestä. Näiden perustavien oletusten pohjalta Puolimatka ymmärtää kriittisen avoimuuden pyrkimyksenä erehdysten kautta saavuttaa totuus. Näin ollen Puolimatka mieltää kriittisen avoimuuden realistisen todellisuuskäsityksen pohjalta, joka puolestaan edellyttää Puolimatkan mukaan käsityksen Jumalasta, joka on luonut ihmismielestä riippumattoman maailman.

Puolimatka korostaa kuitenkin, että kriittistä avoimuutta ei tule mieltää vain loogis-analyttisiksi taidoiksi, vaan koko ihmisen persoonan kokonaisvaltaiseksi kehittämiseksi. Puolimatka korostaa tukeutumalla Max Scheleerin ja Herman Dooyeweerdin ajatteluun, että ihmisen persoonaan kuuluu myös uskonnollinen taso, jota ei tule laiminlyödä kokonaisvaltaisessa opetuksessa. Realistinen uskonnonopetus mahdollistaa kriittisen ajattelun kehittymisen tarjoamalla ihmiselle sellaisen kertomuksen omasta alkuperästään, jonka varassa hänen itsetuntemuksensa voi kehittyä. Lisäksi realistinen uskonnonopetus kehittää oppilaiden kykyä tunnistaa ja arvioida henkisiä tunteita, jotka ovat keskeinen osa kriittistä avoimuutta.

Kriittisyyden edellytyksenä on Puolimatkan mukaan myös itsekriittisyys, joka puolestaan ei ole mahdollista ilman itsetuntemusta. Koska ihminen on langennut syntiin, hänellä on Puolimatkan mukaan taipumus itsepetokseen. Tämän seurauksena ihminen ei halua nähdä omia puutteitaan. Raamattu tarjoaa Puolimat-

kan mukaan ihmiselle realistisen kuvan itsestään, jonka varassa ihmisen itsetuntemus kasvaa. Tämän lisäksi Raamattu tarjoaa ihmiselle toivon näkökulman syntien anteeksisaamisesta, jolloin ihminen uskaltaa harjoittaa myös itsekritiikkiä. Ihminen tarvitsee Puolimatkan mukaan erityistä ilmoitusta sekä itsetuntemuksen että itsekriittisyyden kehittymiseksi. Näin ollen realistinen uskonnonopetus voi Puolimatkan mukaan toimia kriittisen avoimesti. Toisaalta realistinen uskonnonopetus luo Puolimatkan mukaan myös pohjaa ihmisen kokonaisvaltaiselle kriittiselle ajattelulle, jolloin kriittinen avoimuus edellyttää käsitystä Jumalasta.

Kolmas keskeinen älyllisen vapauden ihanteen mukainen arvo on opetuksen dialoginen luonne. Vaikka realistiseen uskonnonopetukseen liittyy loogisesti käsitys uskonnollisesta eksklusivismista, sitä voidaan Puolimatkan mukaan harjoittaa dialogisuuden ihannetta kunnioittaen. Siitä, että ihmisillä on erilaisia käsityksiä uskonnollisista uskomuksista, ei Puolimatkan mukaan seuraa, ettei jonkun henkilön käsitys voisi olla totta. Puolimatka ymmärtää dialogisuuden yksilön ja yhteisön vuorovaikutukselliseksi pyrkimykseksi löytää totuus. Tässä kohden Puolimatka tukeutuu Mihail Bahtinin ajatteluun, jonka mukaan totuus voidaan saavuttaa omaäänisen yksilön ja moniäänisen yhteisön vuorovaikutuksessa. Puolimatka ymmärtää dialogisuuden totuuden etsintänä realistisen todellisuuskäsityksen pohjalta, joka puolestaan edellyttää käsitystä teistisestä realismista.

Aito dialogi ei Puolimatkan mukaan ole mahdollista, jos kaikki yksilöt eivät osallistu keskusteluun tuomalla oma käsityksensä totuudesta muiden arvioitavaksi. Vasta eriävien mielipiteiden kohdatessa ja niiden pätevyyttä arvioitaessa, dialogissa voidaan saavuttaa totuus. Tällainen pluralistinen dialogi on Puolimatkan mukaan myös ihmisen itsetuntemuksen edellytys. Kriittinen avoimuus puolestaan on mahdollista vain ihmisen itsetuntemuksen varassa.

Osoitin analyysissä, että Puolimatkan käsitys kriittisen avoimuuden käsitteestä ajautuu ristiriitaan realistisen uskonnonopetuksen perustehtävän kanssa. Kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen tulee olla Puolimatkan mukaan kriittisen avointa. Kriittinen avoimuus puolestaan edellyttää oppilaalta hyvää itsetuntemusta, joka kehittyy vain dialogissa erilaisten näkemysten kanssa. Realistisen uskonnonopetuksen tavoitteena on saattaa oppilaat kosketuksiin todellisuuden kanssa, jolloin ideaalitulanteessa kaikki oppilaat omaksuisivat samanlaisen käsityksen Jumalasta. Sikäli kun tällainen tavoite toteutuisi, opetuksesta häviäisi pluralistinen dialogisuus. Tällöin ei myöskään ihmisen itsetuntemus voisi kehittyä, jonka seurauksena ihminen ei kykenisi kriittiseen ajatteluun. Tässä ongelmassa

heijastuu yleissivistyksen ihanteen ja älyllisen vapauden ihanteen välinen jännite. Realistisen uskonnonopetuksen oikeuttaminen edellyttäisi sellaisen kasvatusihanteen luomista, jossa yhdistyisi koherenssiksi kokonaisuudeksi pyrkimys sekä opettaa uskonnollisia uskomuksia totuutena että kriittiseen ajatteluun. Koska Puolimatka ei tällaista synteesiä kykene tekemään, realistisen uskonnonopetuksen oikeutus kyseenalaistuu myös muodollisesta näkökulmasta.

Kokoavana päätelmänä esitän, että teistinen realismi liittyy työhypoteesin mukaisesti Puolimatkan ajattelussa sekä realistisen uskonnonopetuksen sisältöön että siihen, miten hän pyrkii tämän sisällön oikeuttamaan. Uskonnollisten uskomusten tiedollista oikeutusta voidaan Puolimatkan mukaan arvioida vain eri uskontojen ja tutkimusohjelmien omista lähtökohdista käsin kehällisesti. Puolimatka pyrkii oikeuttamaan teististen uskomusten opettamisen totuutena sellaisten tiedollisten käytänteiden varassa, jotka perustuvat teistisen realismin perustaville oletuksille Jumalasta, todellisuuden luonteesta ja ihmisen kyvyistä saada tietoa siitä. Tämä näkyy konkreettisesti siinä, että Puolimatka määrittelee kasvatuksellisesti hyväksyttävän opetuksen tuntomerkit, kuten rationaalisuuden, kriittisen avoimuuden ja dialogisuuden teistisen realismin pohjalta. Tällöin teististen uskomusten kasvatuksellinen oikeutus rakentuu teistisen realismin omien tiedollisten käytänteiden varaan. Tässä mielessä Puolimatkan ajattelu on siis kehällistä.

Tällainen kehällisyys ei kuitenkaan nykyisen tietoteoreettisen käsityksen valossa kumoa Puolimatkan ajatussysteemin oikeutusta, sillä kaikki inhimillinen tieto voidaan osoittaa todeksi vain kehällisesti. Sen sijaan keskeinen ongelma realistisen uskonnonopetuksen oikeutuksen näkökulmasta näyttäisi liittyvän Puolimatkan perususkomuksen käsitteen ja kristillisten perususkomusten sisältöjen epäsymmetrisyyteen, jonka seurauksena realistisen uskonnonopetuksen oikeutus kyseenalaistuu sisällöllisestä näkökulmasta. Toinen ongelma Puolimatkan ajattelussa näyttäisi liittyvän realistisen uskonnonopetuksen perustavoitteen ja älyllisen vapauden ihanteen mukaisen kriittisen avoimuuden yhteensovittamiseen, jonka seurauksena realistisen uskonnonopetuksen oikeutus näyttäisi kyseenalaistuvan muodollisesta näkökulmasta.

Näiden kahden keskeisen realistisen uskonnonopetuksen oikeutukseen liittyvän ongelman tarkempi analysointi sopisi hyvin mahdolliseksi jatkotutkimustehtäväksi. Toiseksi mahdolliseksi jatkotutkimustehtäväksi esitän kysymystä realistisen moraaliopetuksen oikeutuksesta indoktrinaation ongelman valossa. Vaikka arvokasvatus on merkittävä osa uskonnonopetusta, tässä tutkimuksessa arvonäkö-

kulma rajattiin tutkimuskysymyksen ulkopuolelle. Kysymys realistisen moraaliopetuksen oikeutuksesta lienee kuitenkin realistisen uskonnonopetuksen tavoin hyvin kiistanalainen ja toisaalta myös merkittävä keskustelunaihe.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Lähteet

Puolimatka, Tapio

- 1995 Kasvatus ja filosofia. Rauma: Kirjayhtymä Oy.
- 1996 Indoktrinaatio. Ajatus 54. Vammala, 105–133.
- 1997 Opetusta vai indoktrinaatiota? Valta ja manipulaatio opetuksessa. 1.–2. painos. Tampere: Kirjayhtymä Oy.
- 1998 Rakenteellinen indoktrinaatio. Teoksessa P. Mäkelä, T. Vehkavaara & T. Vuorio (toim.) Filosofisia iskuja 65. Tampere, 228–236.
- 1999 Kasvatuksen mahdollisuudet ja rajat. Minuuden rakentamisen filosofia. Helsinki: Kirjayhtymä Oy.
- 2002 Opetuksen teoria. Konstruktivismista realismiin. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi.
- 2004 Kasvatus, arvot ja tunteet. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi.
- 2005a Kriittinen avoimuus ja uskonnollinen eksklusivismi. Niin & Näin 3/2005. Tampere, 65–69.
- 2005b Monikulttuurinen kasvatus, arvot ja tiedollinen eksklusivismi. Teoksessa P. Hilska, A. Kallioniemi & J. Luodeslampi (toim.) Uskontokasvatus monikulttuurisessa maailmassa. Helsinki: Kirjapaja Oy, 79–102.
- 2008a Arvojemme juuret. Teoksessa J. Porkka (toim.) Johdatus kristilliseen kasvatukseen. Helsinki: Lasten Keskus, 15–61.
- 2008b Usko, tiede ja Raamattu. 3. painos. Helsinki: Kustannus Oy Uusi Tie.
- 2008c Usko, tiede ja evoluutio. 2. painos. Helsinki: Kustannus Oy Uusi Tie.
- 2009a Usko, tieto ja myytit. 2. painos. Helsinki: Kustannus Oy Uusi Tie.
- 2009b Usko ja kumoajat. Teoksessa A-V. Pietarinen, S. Philström & P. Toppi-
nen (toim.) Usko. Filosofisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta 22.
Tampere, 437–447.
- Curriculum Vitae. <http://www.tapiopuolimatka.net/3>. (luettu 7.4.2010).

Kirjallisuus

Ahonen, Risto A.

2009 Yksi vai monta totuutta?. Teoksessa J. Komulainen & M. Vähäkangas (toim.) Luterilaisen Suomen loppu? Kirkko ja monet uskonnot. Helsinki: Edita, 165–175.

Alasuutari, Maarit

2006 Kulttuuriset kehykset kasvatusvuorovaikutuksessa. Teoksessa K. Karila, M. Alasuutari, M. Hännikäinen, A.R. Nummenmaa & H. Rasku-Puttonen (toim.) Kasvatusvuorovaikutus. Tampere: Vastapaino, 70–90.

Baker, Deane-Peter

2007 Introduction. Alvin Plantinga, God's Philosopher. Teoksessa D-P. Baker (toim.) Alvin Plantinga: Contemporary Philosophy in Focus. Cambridge: Cambridge University Press, 1–14.

Bahtin, M.M.

1981 The Dialogic Imagination. Four Essays by M.M. Bakhtin. M. Holquist (toim.). Austin: University of Texas Press.

Brümmer, Vincent

2006 Brümmer on Meaning and the Christian Faith: Collected Writings of Vincent Brümmer. Aldershot: Ashgate Publishing Limited.

Clark, Kelly James

2007 Pluralism and Proper Function. Teoksessa D-P. Baker (toim.) Alvin Plantinga: Contemporary Philosophy in Focus. Cambridge: Cambridge University Press, 166–187.

Clouser, Roy. A

1991 The Myth of Religious Neutrality. An Essay on the Hidden Role of Religious Belief in Theories. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Dooyeweerd, Herman

1969 A New Critique of Theoretical Thought II. Philadelphia: The Presbyterian and Reformed Publishing Company.

Fagerlund, Filippa

2007 Lapsella on oikeus uskontoon. Teoksessa J. Luodeslampi & S. Nevalainen (toim.) opetan uskontoa alakoulussa. Helsinki: Lasten Keskus, 35–39.

Feldman, Richard

2003 Plantinga on Exclusivism. Teoksessa W. Hasker (toim.) Faith and Philosophy. Journal of the Society of Christian Philosophers 20:1. Huntington: The Society of Christian Philosophers, 85–90.

- Flew, Antony
1972 Indoctrination and Doctrines. Teoksessa I. A. Snook (toim.) Concepts of Indoctrination: Philosophical Essays. Lontoo: Routledge & Kegan Paul Ltd, 67–92.
- Haaparanta, Leila
2003 Uskonnollinen kokemus. Teoksessa T. Helenius, T. Koistinen & S. Pihlström (toim.) Uskonnonfilosofia. Vantaa: WSOY, 268–290.
- Halme, Lauri
2008 Uskonto ja kasvatus vuorovaikutuksena. Helsinki: Lasten Keskus
- Hudson, W. D.
1973 Is Religious Education Possible?. Teoksessa G. Langford & D. J. O'Connor (toim.) New Essays in the Philosophy of Education. Lontoo: Routledge & Kegan Paul Ltd, 167–196.
- Huttunen, Markku
1993 Indoktrinaatio korkeakoulutuksessa (tutkijakoulutuksessa)?. Kasvatus 1/1993. Jyväskylä, 17–29.
- Huttunen, Rauno
1999 Opettamisen filosofia ja kritiikki. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
2003 Kommunikatiivinen opettaminen. Indoktrinaation kriittinen teoria. Jyväskylän yliopisto. SoPhi 82. Jyväskylä: Minerva Kustannus Oy.
- Jackson, Robert
2004 Rethinking Religious Education and Plurality. Issues in Diversity and Pedagogy. Lontoo: Routledge Falmer.
- Jolkkonen, Jari
2007 Systemaattinen analyysi tutkimusmetodina. Methodiopus. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Jussila, Juhani, Montonen, Kaisu & Nurmi, Kari E.
1992 Systemaattinen analyysi kasvatustieteen tutkimusmenetelmänä. Teoksessa T. Gröhn & J. Jussila (toim.) Laadullisia lähestymistapoja koulutuksen tutkimuksessa. Helsinki: Yliopistopaino, 157–206.
- Kallioniemi, Arto
2008 Koulun toimintakulttuurin muutos osana yhteiskunnallista kehitystä. Teoksessa A. Kallioniemi & J. Luodeslampi (toim.) Moniuskontoinen koulu oppimisympäristönä. Helsinki: Lasten Keskus, 11–34.
2009 Suomen Ekumeenisen Neuvoston Uskontojen vuoropuhelu -seminaarin avauspuheenvuoro. http://www.ekumenia.fi/sen_toimii/kasvatus_ja_ekumenia/uskontojen_vuoropuhelu_-_seminaari_238722_24102009_kuopiossa/arto_kallioniemen_avauspuheenvuoro/. (luettu 27.3.2010).
- Kalsbeek, L.
1975 Contours of a Christian Philosophy. An Introduction to Herman Dooyeweerd's Thought. Toronto: Wedge Publishing Foundation.

”Kansakoulunopettaja”

1908 Uskonnonopetus pois kansakouluista!. Helsinki: Vihtori Kosonen.

Kiikeri, Mika & Ylikoski, Petri

2004 Tiede tutkimuskohteena. Filosofinen johdatus tieteen tutkimukseen. Helsinki: Gaudeamus.

Knuutila, Simo

2003 Mitä uskonnonfilosofia on?. Teoksessa. T. Helenius, T. Koistinen & S. Pihlström (toim.) Uskonnonfilosofia. Vantaa: WSOY, 14–38.

Koistinen, Timo

2001 Usko ja tiedollinen oikeutus. STKSJ 229. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura.

2003 Filosofinen teismi ja uskonnon Jumala. Teoksessa. T. Helenius, T. Koistinen & S. Pihlström (toim.) Uskonnonfilosofia. Vantaa: WSOY, 95–120.

Komulainen, Jyri

2009 Monien uskontojen Suomi. Teoksessa J. Komulainen & M. Vähäkangas (toim.) Luterilaisen Suomen loppu? Kirkko ja monet uskonnot. Helsinki: Edita, 12–40.

Komulainen, Jyri & Vähäkangas, Mika

2009 Suomi muutosten keskellä – Pysykö kirkko mukana?. Teoksessa J. Komulainen & M. Vähäkangas (toim.) Luterilaisen Suomen loppu? Kirkko ja monet uskonnot. Helsinki: Edita, 7–11.

Lammenranta, Markus

1993 Tietoteoria. Jyväskylä: Gaudeamus.

2009 Rationaalisuus ja uskonnolliset erimielisyydet. Teoksessa A-V. Pietarinen, S. Pihlström & P. Toppinen (toim.) Usko. Filosofisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta 22. Tampere, 399–409.

Luodeslampi, Juha

2008 Eettiset kysymykset ja moniuskontoisuus. Teoksessa A. Kallioniemi & J. Luodeslampi (toim.) moniuskontoinen koulu oppimisympäristönä. Helsinki: Lasten Keskus, 113–127.

Mikkola, Kati

2008 Uskonnollinen muutos Suomessa. Teoksessa A. Kallioniemi & J. Luodeslampi (toim.) moniuskontoinen koulu oppimisympäristönä. Helsinki: Lasten Keskus, 35–65.

Muhonen, Mervi & Tirri, Kirsi

2008 Mitä on kristillinen kasvatustieto?. Teoksessa J. Porkka (toim.) Johdatus kristilliseen kasvatukseen. Helsinki: Lasten Keskus, 63–82.

Niemi, Hannele

1998 Uskonnonopettajan tehtävä muutoksen keskellä. Teoksessa M. Pyysiäinen & J. Seppälä (toim.) Uskonnonopetuksen käsikirja. Helsinki: WSOY, 440–457.

- Nieminen, Markus
 2010 Maailmankatsomuksellisten peruskomusten merkitys tieteessä, tiedeyhteisössä ja tutkimusohjelman valinnassa. Analyysi Tapio Puolimatkan käsityksestä tieteen tekemisen reunaehdoista. Uskonnonfilosofian pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston teologinen tiedekunta.
- Niiniluoto, Ilkka
 1984 Tiede, filosofia ja maailmankatsomus. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.
 2003 Ateismi. Teoksessa. T. Helenius, T. Koistinen & S. Pihlström (toim.) Uskonnonfilosofia. Vantaa: WSOY, 122–148.
- Nummela, Daniel
 2008 Opin hermeneutiikka. Kanonis-kielellisen ja kulttuuris-kielellisen hermeneutiikan keskeiset erot. Ekumeniikan pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston teologinen tiedekunta.
- Odiah, Liisa & Kallioniemi, Arto
 2007 Evankelisluterilaisen uskonnon opettajat ja monikulttuurisuuskasvatus. Teoksessa T. Sakaranaho & A. Jamisto (toim.) Monikulttuurisuus ja uudistuva katsomusaineiden opetus. Helsingin yliopisto: Uskontotieteen laitos, 173–181.
- Peltovuoma, Sami
 2001 Indoktrinaation sisältökriteeri. Kasvatustieteen pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston käyttäytymistieteellinen tiedekunta.
- Pihlström, Sami
 2003 Tieteen ja uskonnon käytännöt – relativismin ongelman äärellä. Teoksessa. T. Helenius, T. Koistinen & S. Pihlström (toim.) Uskonnonfilosofia. Vantaa: WSOY, 149–179.
- Plantinga, Alvin
 2000a Pluralism: A Defense of Religious Exclusivism. Teoksessa P.L. Quinn & K. Meeker (toim.) The Philosophical Challenge of Religious Diversity. New York: Oxford University Press, 172–192.
 2000b Warranted Christian Belief. New York: Oxford University Press.
- Pruuki, Lassi
 2003 Miten opettaa sitä mitä ei voi opettaa? Uskon ja kasvatuksen suhde Martti H. Haavion pedagogiikassa. Helsingin yliopisto.
- Raatikainen, Panu
 2004 Ihmistieteet ja filosofia. Helsinki: Gaudeamus.
- Räsänen, Antti
 2006 Koulun uskonnonopetus. Suomalaisten käsitykset uskonnonopetuksen luonteesta ja sisällöstä. STKSJ 248. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura.
 2009 Uskontokasvatus muuttuvassa maailmassa. Teoksessa J. Komulainen & M. Vähäkangas (toim.) Luterilaisen Suomen loppu? Kirkko ja monet uskonnot. Helsinki: Edita, 152–164.

Saari, Kirsti

2009 Dialogisuus ja kohtaaminen – Tutkimus kristillisten koulujen toimintakulttuurista kasvatussuhteen näkökulmasta. Tutkimuksia 307. Helsingin yliopisto.

Sarkanaho, Tuula

2007 Johdanto: Katsomusaineiden opetus monikulttuurisen yhteiskunnan haasteena. Teoksessa T. Sakaranaho & A. Jamisto (toim.) Monikulttuurisuus ja uudistuva katsomusaineiden opetus. Helsingin yliopisto: Uskontotieteen laitos, 12–28.

Siljander, Pauli

2002 Systemaattinen johdatus kasvatustieteeseen. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.

Smart, Patricia

1973 The Concept of Indoctrination. Teoksessa G. Langford & D. J. O'Connor (toim.) New Essays in the Philosophy of Education. Lontoo: Routledge & Kegan Paul Ltd, 33–46.

Snook, I. A.

1972 Indoctrination and Education. Lontoo: Routledge & Kegan Paul Ltd.

Talib, Mirja-Tytti

2005 Oppilas moniarvoisessa ja –kulttuurisessa Suomessa. Teoksessa A. Kallioniemi & J. Luodeslampi (toim.) Uskonnonopetus uudella vuosituhannella. Helsinki: Kirjapaja Oy, 131–145.

Thiessen, Elmer John

1993 Teaching for Commitment. Liberal Education, Indoctrination and Christian Nurture. Montreal: McGill-Queen's University Press.

Toukonen, Marja Leena

1986 Indoktrinaation ongelma kasvatuksessa. Lisensiaattitutkielma. Helsingin yliopiston historiallis-kielitieteellinen osasto.

Värri, Veli-Matti

2008 Kasvatus myöhäismodernissa yhteiskunnassa – dialogisuuden lähtökoh-
tia ja ongelmia. Teoksessa J. Porkka (toim.) Johdatus kristilliseen kasva-
tukseen. Helsinki: Lasten Keskus, 401–431.

White, J. P.

1972 Indoctrination and Intentions. Teoksessa I. A. Snook (toim.) Concepts of
Indoctrination: Philosophical Essays. Lontoo: Routledge & Kegan Paul
Ltd, 117–130.

Wright, Andrew

2006 Spiritual Identity and the Pursuit of Truth. Teoksessa K. Tirri (toim.) Re-
ligion, Spirituality and Identity. Bern: Peter Lang AG, 13–26.

2007 Critical Religious Education, Multiculturalism and the Pursuit of Truth.
Cardiff: University of Wales Press.

Ziebertz, Hans-Georg
2007 Religious Education in a Plural Western Society. Problems and Challenges. 2. painos. Berliini: Lit Verlag.